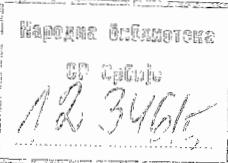

ČASOPIS ZA TEORIJU SAVREMENOG

društva

1/07

Narodna biblioteka

SR Srbija

1234618

članak u časopisu
nisan je predstavljanje čiparskega vrednjivog
izletnic kroz zemlju Štefanije, izlazač prekostnallinskih
člana i program

Čiparska Štefanija
Slobodan Trifunović
Predrag Bošković

ekonomije
Stvarnost i ekonomska kriza
Pravredni sistem i ekonomska kriza u Jugočaviji
Kao li je industrijska politika generator japanskog čuda?

Vojin Đaković
Tonja Burić
Slobodan Kovač

članak u časopisu
Prevencija, vrednosni sistem i stil življenja
Vaspitanje za psihoterapiju
Opasnost psihijatričarice
Neuroticizam i ekstreverzija maloljetnih delinkvenata

Đorđe Branković
Dežica Berger
Dragan Vučković
Jovan Rašković
Vladimir Žepčević

ideje

ČASOPIS
ZA TEORIJU
SAVREMENOG DRUŠTVA

Prvi broj »Ideja«
pojavio se januara 1970. godine.
Do Devetog kongresa SSOJ
»Ideje« izlaze kao časopis
Saveza studenata Jugoslavije,
a od 1974. godine kao časopis
Saveza socijalističke omladine Jugoslavije.

Izdavač: NIRO »Mladost«
direktor: Bratislav Grubačić
predsednik programskog saveta: Lev Kreft
Rukopise slati na adresu Redakcije:
Časopis »Ideje«, Maršala Tita 2/II, Beograd
Telefon: 687-875
Telex: 12743 yu mladost

redakcija
Hristo PETRESKI
Igor BAVČAR
Vitomir ŽEPINIĆ
Svetozar MAROVIĆ
Karel TURZA
Radoš RADIVOJEVIĆ
Agim ZOGAJ

glavni i odgovorni
urednik
Radoš RADIVOJEVIĆ

sekretar redakcije
Sladana RADIŠIĆ

umetnički i tehnički
urednik
Miša ŽIVANOVIĆ

Sadržaj

Ideje broj 1/1987. godina XVII

FILOZOFIJA

- 5/ Miloje Petrović
Marks i Rasi
- 37/ Slobodan Prošić
Merlo-Pontijeva dijalektika vidljivog
- 51/ Vilijem Drej
R. G. Kolingvud i razumevanje radnji u istoriji
(preveo Zlatomir Milošev)
- 69/ Radomir Đorđević
Istorijski predmet filozofije: smisao
maksimalističkih ideja i programa
- 75/ V. N. Šerdakov
Smisao života kao filozofska-etički problem
(preveo Dobrilo Aranitović)

EKONOMIJA

- 87/ Vojin Daković
Stvarnost i ekonomska nauka
- 97/ Tanja Đurić
Privredni sistem i ekonomska kriza u Jugoslaviji
- 111/ Slobodan Korać
Da li je industrijska politika generator japanskog
čuda?

»IDEJE« — časopis Saveza socijalističke omladine Jugoslavije za teoriju savremenog društva.
Časopis izlazi dvomesecno. Cena jednog primerka 700.— dinara, dvobroj 1.000.— Godišnja
preplata 3.500 dinara. Za inostranstvo dvostruko. Žiro-račun broj 60801-603-15297 za »Ideje«.
Prodajno odeljenje: telefon 686-420. Rukopisi se ne vraćaju. Korektor Dušan Časić. Štampa
»Srboštampa«, Dobračina 6–8, Beograd. Mišljenjem Sekretarijata za kulturu SR Srbije
br. 413-32/72-03 od 27. jula 1972. godine časopis je oslobođen osnovnog poreza na promet.
Štampanje ovog broja završeno je 11. V 1987. godine. Tiraž: 1.500 komada. »Ideje« broj 2-3, izlazi
29. VI 1987. godine.

YU ISBN 86-7159-058-5

PREVENCIJA

- 125/ **Josip Berger**
Psihološka prevencija — pomoć koja i sama traži
pomoć
- 127/ **Dušica Berger**
Prevencija, vrednosni sistem i stil življenja
- 132/ **Dragan Vukotić**
Vaspitanje za psihoterapiju
- 138/ **Jovan Rašković**
Opasnosti psihijatrizacije
- 142/ **Vitomir Žepinić**
Neuroticizam i ekstraverzija maloljetnih delinkvenata
- 145/ **Lina Kjostarova Urkovska**
Preventivna uloga psihologije u unapređivanju
interpersonalnih relacija nastavnik — učenik
- 149/ **Ksenija Kondić, Vesna Lazović i Jelena Mutavdžić**
Dečije neuroze

OSVRTI I PRIKAZI

- 157/ **Vladimir Gligorov**
Metodologija društvenih nauka
- 161/ **Dubravka Žarkov**
Zagonetka omladine
- 164/ **Dubravka Stajić**
SKJ, kriza, demokratija
- 167/ **Dragan Popović**
Estetika i duh »Lepenskog vira«

marks i rasl

miloje petrović

Raslov odnos prema Marksu nije svestranije ni dublje istraživan, ali nije ni sasvim zanemarivan ni u jednoj ozbiljnijoj filozofskoj raspravi u našoj filozofskoj literaturi o njegovoj filozofiji.¹ Ukoliko je Raslov odnos prema Marksovoj filozofiji istraživan on je, manje ili više, ostajao u okvirima ispitivanja i ocenjivanja Raslova sudova o Marksovim razmatranjima društvenih problema svoga vremena i političkih konsekvencija koje su Marks i njegovi sledbenici iz njih izvlačili, a manje je bio koncentrisan na Raslove opaske i kritičke primedbe učinjene filozofskim aspektima Marksovog mišljenja. Izgleda kao da se zaboravilo da su Marksove analize građanskog oblika proizvodnje života vodene i obavljene sa stanovišta filozofije »istinske zajednice«. Marksov zahtev za preinakom građanskog sveta utemeljen je na »materijalističkom shvatanju istorije«, dakle, na sasvim određenoj interpretaciji sveda. Te činjenice Rasl je bio potpuno svestan. Zato je njegov pristup Marksu, osobito njegovim nefilozofskim aspektima mišljenja, metodološki išao preko rasvetljavanja i kritike Marksove filozofije koja je u osnovi svih ostalih aspekata Marksove duhovne i revolucionarne delatnosti. Istina, Raslov interes za Marksovou misao u njezinim filozofskim aspektima nije motivisan toliko potrebama njegove filozofije koliko je determinisan njegovim interesom za pitanja političke filozofije i za vizijom socijalizma koja se ugradivala u politički program socijalističkog pokreta u Evropi a pre svega u nemačkoj socijaldemokratskoj partiji kao najmasovnijoj političkoj organizaciji radničke klase u Evropi krajem prošlog veka. Njegova najranija knjiga *Nemačka socijaldemokratija* (1896), koja se pojavila samo nepunu godinu nakon objavljuvanja Bernštajnovе knjige *Problemi socijalizma i zadaci socijaldemokratije* (1895), ne bavi se samo političkim ciljevima nemačke socijaldemokratije nego, mnogo šire, brojnim aspektima vizije socijalizma s veoma naglašenim akcentiranjem Marksovih referenci ne samo o društvu i socijalizmu nego i o temeljnim naznakama materijalističkog shvatanja istorije. Raslov interes za »principle socijalne rekonstrukcije« postojećeg građans-

¹ Arif Tanović, *Bertrand Rasl — filozof i humanist*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972, osobito str. 221—233; Gađo Petrović, *Suvremena filozofija*, skolska knjiga, Zagreb, 1979, str. 193—212, posebno str. 207—211; Knjazeva Svetlana, *Misaoći razvoj Bertranda Rasl-a*, u: Bertrand Rasl, *Ljudsko znanje*, Nolit, Beograd, 1961, str. 11—37, posebno str. 27—30; Danilo Pejović, *Suvremena filozofija Zapada*, Matica hrvatska, Zagreb, 1967, str. 33—49, posebno str. 47—49; Dragan Jeremić, *Suvremena filozofija Zapada*, Srpsko filozofsko društvo, Beograd, 1952, str. 136—141.

kog sveta na nužan način ga je terao na filozofski sustret s Marksom. Iako je taj susret posredovan prvenstveno Raslovim odnosom prema teorijskom i praktičnom »marksističkom socijalizmu«, on nije neposredno tekao pod uticajem oktobarske revolucije i sovjetskog modela ustrojstva socijalizma. Raslov interes za filozofske dimenzije Marksove mišljenja nije neposredno motivisan tom činjenicom iako je njeno postojanje bilo od značaja za izvesne tonove Raslove kritike Marksove filozofije a možda je igrala i presudnu ulogu u njegovom neprihvatanju materijalističkog shvatanja istorije u doslednom Marksovom konceptu. Rasl ne valorizuje Marksove filozofske naznake sa stanovišta i iz aspekta društvene prakse koja se u staljinističkom modelu izdavala za ostvarenu Marksovou misao. Naprotiv, ta je praksa Raslu samo potvrđivala neke aspekte Marksove misli uz, isto tako, poricanje nekih drugih njenih aspekata. Veza između Marksove misli i »boljševičke prakse i teorije« koju Rasl istražuje i u koju nipošto ne sumnja bila je širok prostor gomile dokaza u prilog stavu da se u Maksovom materijalističkom shvatanju istorije ipak skriva »filozofija sile« koja se obelodanjeno potvrđuje u »boljševičkoj praksi i teoriji«. No isto tako treba reći da Rasl, stavljajući analizu te prakse i teorije u kontekst Marksovog mišljenja, pokazuje kako se ona konstituiše u mnogome i mimo Marks-a i njegovih humanističkih intencija. Raslov stav prema Marks-u formirao se pretežno u procesu stalnog konfrontiranja »boljševičke prakse i teorije« s Marksovom vizijom »istinske zajednice« i stalnim odmeravanjem mogućnosti njenog ostvarenja u kontekstu konstituisanja »boljševičke prakse i teorije«.

Raslova kritika Marks-a i uopšte njegova polemika sa Marksom trajala je sve od objavljuvanja studije o nemačkoj socijaldemokratiji pa skoro sve do kraja njegovog dugog i veoma plodnog života. Posle svoje prve analize i kritike Marks-a u *Nemačkoj socijaldemokratiji*, Rasl je dalje, u nizu dela, na primer, u *Slobodi i organizaciji 1814—1914* (1934), *Istорији западне филозофије* (1946) i *Mудрости Запада* (1959) proširivao, dopunjavao i dublje argumentovao kritičke opaske o raznim aspektima Marksove misli. Osim ovih dela, u velikom broju drugih spisa, eseja i političkih rasprava naći će se na kraće ili duže reference o raznim aspektima sadržaja Marksovog mišljenja. Zato je za tole celovitiji uvid u Raslov odnos prema Marks-u nužno uzeti u obzir i takve tekstove. Pa ipak se čini da gore pomenuta četiri Raslova dela predstavljaju sasvim pouzdaru sliku o njegovom odnosu prema Marks-u. Ono što je Rasl govorio o Marks-u izvan ovih dela manje-više je ponavljanje osnovnih teza iz naznačenih spisa. Istina, izvan pomenutih dela ponekad Rasl govorio o Marks-u ono što je već rekao u ovim delima, ali to čini drugim povodom pa zato i u drugoj stilizaciji.

Već prvi tragovi Raslovog kritičkog odnosa prema Marks-u u spisu *Nemačka socijaldemokratija* nagoveštavaju sasvim određeno u komе će se smeru kasnije razvijati kritika Marksovih pogleda. Prvi put u ovoj raspravi Rasl govorio o *Manifestu komunističke partije* (1848) kao tekstu koji je »gotovo neprevaziđen u literarnoj valjanosti« doda-jući uz ovu, reklo bi se, estetsku ocenu, da je to »jedan od najboljih uzoraka političke literature koja je ikada proizvedena«. No, čini se da je od suštinskih važnosti za prosudjivanje Raslovog kritičkog odnosa prema Marksовоj misli u *Manifestu komunističke partije* stav da je u njemu sadržano »nešto od epske sile materijalističke teorije istorije« koje otkriva »njenu svirepu, nesentimentalnu fatalnost, njeno prezre-

nje morala i religije, njenu redukciju svih socijalnih odnosa na slepo dejstvo apersonalnih proizvodnih snaga«.² Ovdje je Rasl na najpregnantniji način izrazio svoj stav prema Marksovom materijalističkom shvatanju istorije kvalifikujući ga kao »fatalističko«.

Ovo su prvi tragovi Raslove interpretacije materijalističkog shvatanja istorije koji su ostali neprevaziđeni okvir kritičkih procena i oce- na u njegovim kasnijim referencijama o Markeovoj filozofiji. Ona je u središtu pažnje njegove *Istорије западне филозофије* i u *Мудрости Запада*. Iako je Rasl doista u ova dva dela izložio svoje shvatanje Marksove filozofije, on ih nije smatrao nekim kompedijem koji bi celovito reprezentovao njegovo mišljenje o Marks-u, nego je za takav smatrao spis *Слобода и организација*. Kad god govorci o Marksovoj filozofiji Rasl upotrebljava za njenu oznaku izraz »marksistička filozofija«. Po njegovom mišljenju nju konstituišu tri međusobno povezana dela: *materijalizam, дијалектика и радна теорија вредности*. Tako konstituisana, Marksova je filozofija »poslednji veliki sustav koji je dalo devetnaest sto- ljeće«.³ Nema za Rasla spora da li se Marksova misao može nazvati filozofijom. Struktura te misli ne samo da je čini filozofskom nego je imanentno predstavlja kao »veliki filozofski sistem« koji stoji u redu drugih velikih filozofskih sistema iz devetnaestog veka. Tako shvaćena Marksova filozofija predmet je razmatranja u *Iсторији западне филозофије*. Istraživanja Marksove filozofije kao »velikog sistema« filozofije nametnulo je na logičan način pitanje izvora toga sistema.

Izvori marksističke filozofije

Za razliku od mnogih Marksovih filozofskih interpreta i istoričara filozofije koji pitanje filozofskog porekla Marksove misli smatraju »jednostavnim« Rasl smatra, sasvim suprotno, da ono »nije tako jednostavno« kako se obično misli. Jer se u strukturi Marksove filozofije prepiše više snažnih uticaja. Reč je o filozofskim i nefilozofskim uticajima pod kojima se oblikovala njegova misao u »veliki sistem« i koji su ušli u njegov »sastav« i postali »sastavni delovi« sistema: Hegelova dijalektika, engleska klasična politička ekonomija i materijalizam. Svim tim izvorima Marks je dao »novo obeležje« time što je Hegelovu dijalektiku »obrnuo s glave na noge«, klasičnoj ekonomiji je »promenio pokretačku snagu«⁴ a materijalizam preoblikovao u »praktični materijalizam« koji »postaje u praksi ekonomija«.⁵

Interesantno je da Rasl tvrdi da je Marks »obrnuo« Hegela »usvajajući materijalističko učenje osamnaestog veka« iako na više mesta u nizu svogih spisa, pa i u *Мудрости Запада* gde se nalazi ova tvrdnja, tvrdi da se Marksov materijalizam potpuno razlikuje od tog tipa materijalizma. Jedini uticaj koji Rasl priznaje da su izvršili domarksovski materijalisti na Marks-a je u shvatanju religije.⁶

² Alan Wood, *Bertrand Russell, The Passionate Sceptic*, London, 1957, str. 37.

³ Bertrand Russell, *Mudrost Zepeda*, Mladost, Zagreb, 1970, str. 273.

⁴ Bertrand Rasl, *Istорија западне филозофије*, Kosmos, Beograd, 1962, str. 749.

⁵ Ibid., str. 750.

⁶ »...materijalisti su iskreno zastupali ateističku poziciju. Religija, u ma kom obliku, drži se opasnom i svjesnom laži koju šire i potiču vladari i svećenici u svome vlastitom interesu, budući da je lakše vladati nad neupućenim. U tom pogledu Marx takođe duguje materijalistima kad govorci o religiji kao opijumu naroda. Napuštajući religiju i metafizičku spekulaciju, materijalisti su željeli pokazati čovječanstvu put znanosti i razuma, koji vodi u neku vrstu zemaljskog raja. Taj stav oni dijeli s enciklopedistima, a Marks utopijski socijalizam takođe je nadahnut tim mislima« (Bertrand Russell, *Mudrost Zepeda*, cit. izd., str. 234—235).

Rasl primećuje da se Marksova filozofija razvijala i pod Vikovim uticajem. On tvrdi da su Marks i Engels »proučavali Vicova djela«, da je Marx »sigurno poznavao Scienzu Nuovo«, ali da uprkos tome Marks »možda nije posve svjestan njegovog uticaja. Taj se uticaj oseća u Marksovom materijalizmu koji »je više učenje o djelatnosti koje se vraća Vicu« i u shvatanju »koje jako podsjeća na Vicovu formulu«.⁷

Rasl dalje smatra da su Marks i njegovi sledbenici »naslednici Loković⁸ i da je Marks u dubokoj »povezanosti s filozofskim radikalima«,⁹ Bentamom, Dž. S. Milom, zato što »produžava njihov racionализam i njihovu opoziciju prema romantičarima« jer je od njih započeo razvitak klasične političke ekonomije koji »vodi ravno k socijalizmu i Marxu«.¹⁰

Imajući u vidu mnoštvo uticaja pod kojim se formirala Marksova filozofija u veliki filozofski sistem, Rasl je zaključio da »je Marksov sistem eklektičan«¹¹ i da zbog toga »je gotovo sigurno da će svako prosto tvrđenje o njemu biti pogrešno«. Zbog toga što se u Marksovoj filozofiji ukrštaju mnogi uticaji koje on nije uspevao uvek da oblikuje u sintezi u kojoj bi se oni do kraja utopili nije moguće izricati o njegovoj filozofiji neprotivrečne sudove. Filozofske nitи koje se spleću u Marksовоj filozofiji nisu samo osnova za različite interpretacije njegove filozofije nego i za različitu popularnost njegovih ideja u svetu. Tako je po Raslovom mišljenju Marksovo hegelovstvo moglo »biti glavni razlog što marksizam nikad nije bio u Engleskoj stvarno popularan«.¹²

Nije sporno da je Rasl tačno uočio mnoštvo filozofskih uticaja pod čijim se uplivom oblikovala Marksova filozofija kao što nije manje istinito da on u tom pogledu nije uvek originalan, jer se u filozofskoj istoriografiji na njih više puta ukazivalo, ali podleže sumnji njegova tvrdnja da je Marksov sistem eklektičan. Čini se da se ta teza protivi i nekim Raslovim stavovima o Marksovoj filozofiji. Postavlja se pitanje kako je Rasl mogao nazvati Marksoviju filozofiju »velikim sistemom« a da taj sistem drži za eklektičan. Zar doista može biti uvršten u velike filozofske sisteme prošlog veka sistem koji je prost mehanički zbir različitih učenja? Može li se »marksističkom učenju« pripisati da je »visoko razvijeno«¹³ tvrdeći istovremeno da je ono »eklektičko«? To su samo neka pitanja koja se postavljaju iz konteksta Raslovih teza o Markssovoj filozofiji a koja ozbiljno potresaju tezu o eklektičkom karakteru Marksove filozofije. Činjenica da je jedan veliki filozofski sistem izrastao iz mnoštva prethodnih filozofija kao njihova kritika i prevladavanje ne potvrđuje njegovu eklektičnost. Ako bi se na temelju filozofskog porekla velikih filozofskih sistema devetnaestog veka tvrdilo da su oni »eklektički«, onda bi se moralno tvrditi da su svi veliki filozofski sistemi klasične inemačke filozofije, da samo njih pomenemo, u osnovi eklektični. Izgleda stoga da je Raslova teza o eklektičnosti Marksove filozofije ishitrena iz njegove nepodnošljivosti suštinskih Marksovih ideja a ne iz stvarne njihove suštine i njihovog filozofskog porekla.

⁷ *Ibid.*, str. 271.

⁸ Bertrand Rasl, *Istorija zapadne filozofije*, cit. izd., str. 616.

⁹ Bertrand Russell, *Mudrost Zapada*, cit. izd., str. 270.

¹⁰ *Ibid.*, str. 269.

¹¹ Bertrand Rasl, *Istorija zapadne filozofije*, cit. izd., str. 616.

¹² Bertrand Russell, *Mudrost Zapada*, cit. izd., str. 270.

¹³ *Ibid.*, str. 272.

Istina, izvori Marksovog »praktičnog materijalizma« su brojni, ali njegov filozofski novum ne može se dovesti u pitanje. Izgleda da je toga bio svestan i Rasl, sudeći bar po tome što je ukazao na teškoće na koje se nailazi pri pokušaju da se Marksov filozofski sistem klasificiše u neki već poznati filozofski pravac, orientaciju ili filozofsku školu. Očigledno da to i nije moguće, jer Marks prevazilazi i ostavlja iza sebe sve te pravce, orientacije i škole utezljujući »novi materijalizam« — »praktični materijalizam«. Istina, ima prizvuka u Raslovim tekstovima da se Marksova filozofija ne može smestiti u neki već omeđeni filozofski pravac ne samo zbog njenog svojevrsnog karaktera nego i zbog svoje eklektičke strukture. Međutim, ipak izgleda da je glavni razlog neuspela da se Marks smesti u neki »filozofski tabor« po Raslu višezačnost i bogata slojevitost Marksove filozofije. Ona ipak zbog toga ostaje »veliki sistem u nizu velikih filozofskih sistema prošlog veka.

Dijalektički materijalizam

Marksov »filozofski materijalizam« je, kaže Rasl, »dijalektički materijalizam«. To je »filozofski sustav za koji njegove pristalice tvrde da ima univerzalan djelokrug«.¹⁴ Marksov materijalizam je samo jedan od pravaca materijalizma, jer je »materijalizam... reč koja ima mnogo značenja«¹⁵ budući da materija kao osnovna njegova kategorija može biti shvaćena na mnogo različitih načina. Rasl primećuje da Marks posmatra materiju u jednom specifičnom, posebnom, »narоčитом smislu, a ne kao materiju atomista, koja nema nikakvih ljudskih elemenata«.¹⁶ Zato Marksov materijalizam nije identičan materijalizmu osamnaestog veka. »Marxov filozofski materijalizam nije mehaničkog tipa«.¹⁷ Suština svoga materijalizma Marks je po Raslovom uverenju najcelovitije izložio u *Tezama o Foyerbau* (1845). One najsnažnije reprezentuju suštenu Marksovog »praktičnog materijalizma«. Zapravo Marksov materijalizam je »učenje o djelatnosti«¹⁸ a ne o materiji po sebi. Po Raslovim rečima, Marks je od idealizma »preoteo učenje o delatnosti« koje je idealizam redukovao na »delatnost duha« a Marks preokrenuo u materijalnu delatnost ljudi. Zbog toga je Raslu Marksov materijalizam »više ličio na ono što danas podrazumevamo pod instrumentalizmom«.¹⁹ Rasi je tačno uvideo da Marks ne operiše sa nekritičkim pojmom materije, ne misli na nju kao na nešto jednostavno oplipljivo u suprotnosti prema mišljenju. Rasl je uvideo da je Marks u *Tezama o Foyerbau* podvrgao kritici »dotadašnji materijalizam« što je čulnu stvarnost shvatio u obliku »objekta«, tj. samo kao predmet čula a ne kao predmetnu čulnu ljudsku delatnost. Šta je istinski »materijalno« za Marks-a mnogo preciznije od Rasa definiše Eugen Fink na sledeći način:

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ Bertrand Rasl, *Istorija zapadne filozofije*, cit. izd., str. 752.

¹⁶ *Ibid.*, str. 750.

¹⁷ Bertrand Russell, *Mudrost Zapada*, cit. izd., str. 271.

¹⁸ *Ibid.* (»Hegel daje svojim metodima ne samo epistemološki nego i ontološki status. Na toj osnovi Hegel dalje izvodi dijalektičko tumačenje prirode... Tu vrstu besmislice preuzeli su u cijelosti marksisti, osim što su naravno Hegelovu preduslov u vezi s duhom zamijenili s Lametrijevim materijalističkim načelima«, *ibid.*, str. 250—251).

¹⁹ Bertrand Rasl, *Istorija zapadne filozofije*, cit. izd., str. 749.

»Istinski „materijalno“ za njega je ljudska delatnost, napredujuće preobraženje sveta od strane čoveka. Samo opažajućem materijalizmu on protivstavlja delatni, aktivni materijalizam, poima ono stvarno polazeći primarno od *delujućeg bivstva*, delujućeg čoveka. Doduše, ljudska delatnost ima svoje „prirodne“ prepostavke... ove su prethodno date na sirov prirodan način... ali na toj pozornici čovek počinje dugo putovanje povesti, u kojoj on menja sebe i materijalne uslove svoje egzistencije.«²⁰

I Rasl misli da je za Marks-a »čist objekt, nezavisno od subjektivnosti onoga koji percipira, samo... sirov materijal koji se transformira u procesu saznanja«.²¹ Rasl tačno tumači Marks-a kad konstatuje da se u njegovom »praktičnom materijalizmu« i subjekt i objekt i onaj koji sazna i stvar koja se sazna, nalaze u jednom neprekidnom procesu uzajamnog prilagođavanja« i s pravom ističe da je Marks taj proces smatrao dijalektičkim. Tako je Marks, prema Raslu, dijalektiku vezao za proces konstituisanja čoveka i njegovog sveta, a ne za prirodu odnosno materiju po sebi.

Rasl veoma dobro uočava da Marks ne shvata stvarnost, prirodu, materiju, kao, kako reče Ernst Bloh, »autarkni prius kao čisto pred-ljudsku bazu« nego kao »uzajamno dejstvujuće posredovanje subjekta i objekta«.²² Rasl se osvrnuo na spoznajne konsekvensije koje proizlaze kao logična posledica iz tako pojmljene istvarnosti dobro interpretirajući Marks-a kad kaže: »Mi primećujemo stvari samo kao deo procesa delanja u odnosu na njih« i zato »svaka teorija koja izostavlja akciju samo je jedna apstrakcija koja nas odvodi na pogrešan put«.²³ Ovakvo tumačenje je u potpunoj saglasnosti sa Blohovim interpretiranjem »spoznajnoteorijske grupe« Marks-ovih teza o Fojerbahu koje završava stavom: »Bez samog pojmljenog faktora, rada, prius bića, koji nikako nije faktum brutum ili datost, ne može biti pojmljen u ljudskoj istoriji«.²⁴

Rasl primećuje da koliko je njemu poznato »Marks je bio prvi filozof koji je kritikovao pojam „istine“ sa ovog aktivističkog gledišta« iako po njegovom mišljenju »kod njega kritika ovog pojma nije bila suviše naglašena«.²⁵ Naravno, Marks svoju kritiku teorije istine kao adekvatne slike znanja o predmetu nije razvio u neku celovitu teoriju, ali se ne može reći da je nije veoma naglasio u tezama o Fojerbahu, a naročito u drugoj tezi. Doista je tačno da je Marks prvi mislilac koji je podvrgao kritici teoriju istinske adekvacije sa stanovišta »praktičnog materijalizma«. Zasluga je Raslova što je to poštено priznao istakavši uz to da je za Marks-ovu teoriju »bitno... što odriče realnost „osete“ onako kako su ga shvatili britanski empiričari«.²⁶ Rasl nije ostao samo pri povlačenju stroge linije koja deli Marks-a od empirizma nego je uspeo i da odlučno istakne liniju koja razdvaja Engelsov i Lenjinov materijalizam i teoriju odraza, iz njega izvedenu, od Marks-ovog materijalizma i njegove kritike shvatanja saznanja kao održavanja. On kaže:

²⁰ Eugen Fink, *Osnovi fenomenologije ljudskog postojanja*, Nolit, Beograd, 1984, str. 242.

²¹ Bertrand Rasl, *Istorijsa zapadne filozofije*, cit. izd., str. 749.

²² Ernst Bloh, *Marksove teze o Fojerbahu*, BIGZ, Beograd, 1976, str. 28.

²³ Bertrand Rasl, *Istorijsa zapadne filozofije*, cit. izd., str. 750.

²⁴ Ernst Bloh, *Marksove teze o Fojerbahu*, cit. izd., str. 28.

²⁵ Bertrand Rasl, *Istorijsa zapadne filozofije*, cit. izd., str. 750.

²⁶ Ibid.

»Ja mislim da može biti problematično Engelsovo razumevanje Marks-ovih pogleda na prirodu materije i na pragmatički karakter istine; nema sumnje da je on mislio da se slaže s Marksom, ali u stvari on je bio bliži ortodoksnom materijalizmu.«²⁷

Doista, Engels je ortodoksn materijalista čiji se materijalizam razlikuje od dotadašnjeg materijalizma samo svojim dijalektičkim predznakom. Zapravo, Engelsov dijalektički materijalizam je samo »obrnuti hegelovstvo« kome je bilo dovoljno da Hegelov pojam prosti zameni i na njegovo mesto stavi pojam materije. Rasl konstatuje da u Engelsovom *Anti-Diringu* »potanka dijalektička objašnjenja vremena vode s pomoću prijelaza kvantiteta u kvalitetu, s pomoću protivrječnosti i negacije negacije ne zadovoljavaju ni za dlaku više nego Hegelova filozofija prirode«.²⁸ Dijalektički materijalizam je hegelijanska naturfilozofija koja ni po čemu ne prevaziđa svoj filozofski izvor — Hegelovu filozofiju prirode. Tu tezu o inkorporiranju Hegelove dijalektike prirode u dijalektički materijalizam Engelsa dele i neki marksistički kritičari Engelsa. U tom pogledu je najistaknutiji Lučio Koleti.²⁹ Marksova kritika »dotadašnjeg materijalizma« pogleda u celini i Engelsa uprkos tome što je on, sledeći »krivi Hegelov primer«, kako kaže Lukač, proširio dijalektiku i na područje prirode po sebi.

Spozajna konsekvensija Engelsovog dijalektičkog materijalizma bila je nužno njegovo shvatanje saznanja kao održavanja a istine kao adekvacije znanja predmetu saznanja. Rasl tačno uočava da je u okviru ortodoksnog materijalizma, kome je Engels bliži nego Marks-u, istina stvar kontemplacije a ne prakse.

Za razliku od mnogih kasnijih marksističkih filozofa koji ne uvažavaju postojanje razlike u osnovnim ontološkim i gnoseološkim stavovima Marks-a i Engelsa, Rasl ostaje dosledan u insistiranju na toj razlici. Uverenje o identičnosti Marks-ovih i Engels-ovih filozofskih stavova u području tradicionalne ontologije i spozajne teorije izgleda da odista počiva na Engelsovoj uverenosti da u svemu u tim oblastima ima identične poglede sa Marksom. Ali očigledno, to je uverenje nezasnovano, ono ostaje u sferi njegove subjektivne uverenosti. Rasl je s pravom konstatovao da Lenin nije priznavao nikakvu diferenciju između Marks-a i Engelsa i da je u *Materijalizmu i empiriokriticizmu* »usvojio poglede koji su mnogo bliži pogledima Engelsa nego pogledima Marks-a«.³⁰ S pravom tvrdi Rasl da je Lenin potpuno ignorisao Marks-ove teze o Fojerbahu u svemu pristajući uz Engelsa, koga inače i najviše citira u *Materijalizmu i empiriokriticizmu*.

Uprkos tome što Rasl tačno uočava diferenciju između materijalizma Marks-ovih teza o Fojerbahu i Engelsovog dijalektičkog materijalizma u *Anti-Diringu*, on upotrebljava pojam »dijalektički materijalizam« za označku Marks-ove i Engels-ove filozofije, odnosno »praktičnog materijalizma« i ortodoksnog dijalektičkog materijalizma. To što Rasl podvodi pod isti pojam dva sasvim različita materijalizma nipošto ne znači priznanje njihove identičnosti. Međutim, ni jednom ni drugom ne može se poreći »dijalektičko« kao zajednički predznak. Rasl zna da je za

²⁷ Bertrand Russell, *Legitimacy versus Industrialism 1814—1848*, Allen and Unwin, London, 1965, str. 197.

²⁸ Bertrand Russell, *Mudrost Zapada*, cit. izd., str. 272.

²⁹ »Drama je marksizma da je... preuzeo doslovce (usp. Engelsovu *Dijalektiku prirode*) Hegelovu „dijalektiku materije“ proglašiši je višim oblikom materijalizma.« (Lucio Colletti, *Ideologije i društvo*, Školska knjiga, Zagreb, 1982, str. 260).

³⁰ Bertrand Russell, *Legitimacy versus Industrialism 1814—1848*, cit. izd., str. 200.

Marksa dijalektika uvek vezana za proces uzajamnog delovanja subjekta i objekta a da za Engelsa predstavlja način konstituisanja same materije kao objektivne stvarnosti subjektom neposredovane. Rasl s razlogom povlači diferenciju između Engelsovog materialističkog hegelovstva i Marksovog »praktičnog materijalizma« odnosno materijalizma prakse. Ali Rasl neadekvatno tumači Marksov pojам materije redukujući ga isključivo »na način produkcije« kao najvažniji odnos čoveka prema materiji. Ta sužena redukcija značenja prakse na »način produkcije« je osnova na kojoj navodno »Marksov materijalizam postaje u praksi ekonomija«.³¹

Marks i Hegel

Raslova generalna okvirna teza je da »Hegelova filozofija živi još osobito u dijalektičkom materijalizmu Marxa i Engelsa«.³² U produžetku te misli je i stav: Marks je »naslednik Hegelov« zato što kao i on »veruje u jednu racionalnu formulu koja obuhvata evoluciju čovečanstva«.³³ U tom smislu je Marks naslednik Hegelovog filozofskog sistema. Nije, dakle, Rasl mišljenja da Marks samo »u metodu... usvaja formu Hegelove dijalektike«,³⁴ nego da on nasleduje i brojne druge elemente njegovog filozofskog sistema pa se zato može govoriti o »njegovom hegelizmu«. Prvi elemenat njegov u Marks jestu pridavanje značaja sistemu na štetu pojedinca. Kod Marks-a, kao i kod Hegela, »sustav je važniji od pojedinca«. Otuda potiče Marksov nalog: »S ekonomskim se sustavom treba hvatati u koštar prije nego s pojedinačnim nevoljama«,³⁵ jer su one proizvod sistema. Otudeno je čoveka od čoveka samo je konsekvenca sistema proizvodnje života za kapital. U tom smislu Marksov *Kapital* je dokaz. U njemu se Marks bavi sistemom proizvodnje kapitala koji tek baca svetlost na nevolje pojedinaca koje iz njega proizlaze i koje su tek u drugom planu njegovog interesa. Rasl čak u tom navodnom Marksovom primatu sistema nad pojedincem vidi koren razlike između Marks-a i liberalističkih radikalaca koji suprotno Markeu stavljaju u prvi plan pojedinca a ne sistem u komu se on produkuje i reprodukuje. To je opredelilo Marks-a na revolucionisanje sistema, kao pretpostavku za oslobođenje individualuma, a liberalne na reforme sistema, kao proces postepenog uklanjanja individualnih nevolja.

Drugi elemenat u Marksovoj filozofiji koji »od Hegela potječe« jeste »Marxovo povjesno gledanje na društveni razvoj«.³⁶ Hegel i Marks »je razvoj povijesti jednako neminovan... a obojica ga izvode iz metafizičkog učenja«.³⁷

Treći Hegelov elemenat u Marksovoj filozofiji je njegov »evolucijski pristup razvoju društva »povezan s dijalektikom koju Marx preuzima od Hegela u neizmenjenom obliku. Povjesni se proces zbiva dijalektički. Tu je, s obzirom na metodu, Marxovo tumačenje posve he-

³¹ Bertrand Rasl, *Istorijsa zapadne filozofije*, cit. izd., str. 750.

³² *Ibid.*, str. 754.

³³ Bertrand Russell, *Mudrost Zapada*, cit. izd., str. 262.

³⁴ Bertrand Russell, *Unpopulare Beitrachtungen*, Europa Verlag, Zürich, 1965, S. 62. U tom smislu ističe da se Marks može »rekonstruisati bez ikakvog pozivanja na dijalektiku«. (Bertrand Rasl, *Istorijsa zapadne filozofije*, cit. izd., str. 754).

³⁵ Bertrand Russell, *Mudrost Zapada*, cit. izd., str. 270.

³⁶ *Ibid.*

gelovsko, premda se pokretna snaga u ta dva slučaja shvaća drugačije«.³⁷ Rasl se ne upušta u podrobniju analizu Marksovog odnosa prema Hegelovoj dijalektici ni u svu složenost i dubinu njegovog »obrтanja« Hegelove dijalektike, iako s pravom tvrdi da je suština njegova u tome što je Marks »na mesto duha stavio proces proizvodnje«.

Četvrta Marksova posudba od Hegela je Marksovo »učenje o protivrečnosti«. Ono je »izravno posudeno od Hegela i podleže istim teškoćama«.³⁸ Ostavljujući sada po strani »teškoće« na koje Rasl upozorava, izgleda da je bitnije ono što iz protivrečnosti on izvlači kao konsekvensiju. Po njegovom mišljenju »učenje o protivrečnostima«, »politički... u naše doba izazivlje vrlo važne probleme«.³⁹ Naime, postavlja se pitanje mogućnosti koegzistencije između različitih društvenih i političkih sistema medusobno protivrečnih. Sa gledišta protivrečnosti njihova je koegzistencija isključena, ali u praksi ona opстојi. Praksa, dakle, u najmanju ruku »ublažava teorijska opredeljenja«.

Elemente Marksove filozofije koji potiču od Hegela Rasl smatra »nenaučnim... jer ne postoji nikakva opravdana pretpostavka u prilog njihovoj istinitosti«.⁴⁰ Prema tome, ukoliko je Marks pod snažnijim uticajem Hegela utoliko su njegovi stavovi nenaučni. Rasl očigledno smatra naučnim samo Marksove stavove oblikovane nezavisno od Hegelovog uticajā. A takvih stavova po Raslovom priznanju nije kod Marks-a malo. Dakle, nesporno je za Rasla da »Marxovo učenje... na svoj osebujan način zadržava mnogo toga od nepomirljiva idealizma svog hegelijanskog izvora«.⁴¹ Međutim, Rasl tvrdi — »Najveći deo Marksove teorije je nezavisan od Hegela; iako on drži da je »Hegelov elemenat važan, jer je on izvesnost pobede...«⁴² A ta se pobeda ne može naučno predskazati. Ona spada u sferu idealističke utopije.

Ono što je kod Marks-a hegelovsko Rasl beskompromisno odbacuje a saglasan je samo s nekim stavovima iz sfere njegove misli koja se oformila izvan Hegelovog uticaja. Rasl je uveren da glavne pogreške Marksove filozofije proizlaze iz njegovog hegelovskog nasleda. Kasnije će biti reči na koje Marksove pogreške Rasl ukazuje, ali je bitno da svima njima načini filozofske poreklo u Marksovom »hegelovskoj metodi« koja ga je vodila krivim filozofskim zaključcima. Političke konsekvensije koje su kod Marks-a sledile iz primene dijalektičke metode u analizi kapitalizma pokazale su se Raslu u osnovi fatalističkim a iz njih protišlo Marksovo mestjanstvo i njegova filozofija sile kao babcica novog.

Marksova »vera u dijalektiku« preuzetu od Hegela, vera u logički poredak teze, antiteze i sinteze, koja dolazi do izraza u ljudskoj istoriji, a ne samo u apstraktnom mišljenju, osnova je njegove nepokolebiljive uverenosti u komunizam kao nebesko carstvo na zemlji. Hegelova vera da se istorija razvija po nekom planu odvela je Marks-a do očkivanja ostvarenja »ljudske zajednice« na zemlji. Rasl je bio potpuno uveren da je revolucionarna strana Marksovog učenja u najboljjoj saglasnosti s gvozdenom logikom dijalektičkog istorijskog prava.

³⁷ Bertrand Rasl, *Istorijsa zapadne filozofije*, cit. izd., str. 750.

³⁸ Bertrand Russell, *The Practice and Theory of Bolshevism*, Second Edition, Allen and Unwin, London, 1949, str. 79.

³⁹ Bertrand Rasl, *Istorijsa zapadne filozofije*, cit. izd., str. 750.

⁴⁰ *Ibid.*, str. 749.

⁴¹ Bertrand Russell, *The Practice and Theory of Bolshevism*, cit. izd., str. 79.

⁴² *Ibid.*, str. 80.

Materijalističko shvatanje istorije

Rasl nije smatrao Marksovo materijalističko shvatanje istorije nekim posebnim došmom Marksove filozofije koji egzistira s drugim njenim delovima punopravno u jedinstvenom filozofskom sistemu. Naprotiv, on misli da se Marksova filozofija potpuno sadržajno pokriva tim pojmom. Stoga i kaže da »njegovo učenje nosi naziv ‚materijalističko shvatanje istorije‘«.³⁷ Tim shvatanjem Rasl se prvi put sistematski bavi na nekikh sedam-osam stranica u knjizi *Praksa i teorija boljševizma*, u posebnom poglavljju pod naslovom »Materijalistička teorija istorije«. Naravno, to nije neka obimna i svestrana analiza koja bi se detaljno bavila svim aspektima Marksovog shvatanja istorije, nego je, pre svega, usmerena na utvrđivanje i kritičko preispitivanje odnosa »materijalističke teorije istorije« i Marksovog »filozofskog materijalizma«, a zatim je usredsređena na bitnu tezu te teorije da je u osnovi istorijskog razvijanja, kao njegova pokretačka snaga, »način produkcije« ili »da sve masovne pojave istorije određuju ekonomski motivi«.³⁸ S obzirom na tu centralnu ideju materijalističkog shvatanja istorije Rasl smatra da naziv »materijalistička teorija istorije« nije adekvatan svom stvarnom sadržaju. Pre bi to shvatanje trebalo da nosi naslov »ekonomija«, jer bi ono u celosti odgovaralo osnovnom sadržaju te teorije. Prema Raslu, suština Marksovog ekonomskog objašnjavanja istorije je izražena stavom da je celokupni duhovni razvitak čovečanstva u svim njegovim specifičnim oblicima »samo rezultat proizvodnje, a u manjoj meri i raspodele dobara«.³⁹

Po Raslovom mišljenju, Marksova »ekonomija proističe iz britanske klasične ekonomije, samo joj je on promenio pokretačke snage«. Sudeći po ovome, materijalističko shvatanje istorije isključivo je po-reklom iz engleske klasične političke ekonomije. Međutim, nasuprot tome Rasl tvrdi, doduše ne poričući englesku klasičnu političku ekonomiju kao izvor Marksovog materijalističkog shvatanja istorije, da »Marksova filozofija istorije jeste mešavina Hegela i britanske ekonomije«, jer »kao Hegel i Marks smatra da se svet razvija po jednoj dijalektičkoj formuli, ali se on potpuno razlikuje sa Hegelom u pogledu pokretačke sile ovog razvoja«.⁴⁰ Na osnovu rečenog lako je pretpostaviti da Rasl smatra da je najoriginalnije u Maksiovom materijalističkom shvatanju istorije shvatanje pokretačkih snaga istorijskog razvijanja pronađeno u materijalnoj proizvodnji.

Interesantno, Rasl smatra da Marksovo materijalističko shvatanje istorije, odnosno njegova ideja o ekonomskim uzrocima istorijskog kretanja »nije suštinski povezana sa materijalizmom u filozofskom smislu«. Materijalističko shvatanje istorije može biti tačno ili netačno bez obzira je li tačan ili netačan Marksuv filozofski materijalizam. Rasl je doista u pravu ako pod Maksiovim »filozofskim materijalizmom« podrazumeva teoriju koja »svim mentalnim zbivanjima« pripisuje da »imaju čisto fizički uzrok«.⁴¹ On decidirano tvrdi da je materijalizam u ovom smislu bio propovedan od Marksa. Naravno, Rasl u prilog tome mišljenju ne navodi dokaze. A uostalom, ono i protivreči Raslovom vlastitom shvatanju Marksovog materijalizma kao »praktičnog materijalizma«. Ali Rasl nastoji da pokaže da i druga materijalistička shvatanja istorije kao, na primer, ono koje društveni razvitak dovodi u

uzročnu vezu s klimom, ili, kao navodno Frojd sa seksom, može biti tačno ili netačno bez obzira na filozofski materijalizam definisan u gornjem smislu.

Rasl se čini kako »naročito filozofski materijalizam ne dokazuje da su ekonomski uzroci fundamentalni u politici. Ekonomski uzrok deluje preko ljudske želje za posedovanjem a imao bi najveći značaj ako bi ova želja bila najznačajnija, čak iako ta želja ne bi sa filozofskog stanovišta mogla da se objasni sa gledišta dijalektičkog materijalizma«.⁴² Rasl priznaje da »ekonomski uzroci mogu biti u osnovi svih političkih zbivanja čak ako bi filozofski materijalizam bio netačan«.

Postavlja se doista pitanje ima li logičke veze između Marksovog »praktičnog materijalizma«, ako pod njim podrazumevamo ono što jeste Marksuv filozofski materijalizam, i njegovog materijalističkog shvatanja istorije? Najpre se sâmo pitanje čini neumesnim budući da Marks svoje filozofske shvatanje u *Nemačkoj ideologiji* i naziva tačno onako kako je i Rasl primetio »materijalističkim shvatanjem istorije«. »Filozofski materijalizam« i Marksova »filozofija istorije«, kako Rasl ponekad drugačije naziva Marksuv materijalističko shvatanje istorije, nisu jedno pored drugog dva paralelna filozofska učenja niti je jedno iz drugog izvedeno. Jer je materijalističko shvatanje istorije u osnovi isto što i »praktični materijalizam«, budući da Marks definiše istoriju kao »proizvodnju čoveka i njegovog sveta pomoću rada«. Međutim, ako se pod Marksovim materijalizmom podrazumeva materijalizam materije onda pitanje, kao što je Rasl pokazao, ima svoje opravdanje, pa je onda sasvim razložno tvrditi da Marksovo materijalističko shvatanje istorije nije izvedeno iz ontoloških i spoznajnih prepostavki »starog materijalizma«, nego od njega potpuno nezavisno.

Glavni udar Raslove kritike Marksuvog materijalističkog shvatanja istorije usmeren je prirodno na njegovu centralnu tezu da je društveni razvitak u svom totalitetu uzrokovani razvojem materijalne proizvodnje. Prvo, Rasl smatra neodrživim Marksovo redukovanje⁴³ svih »socijalnih okolnosti« na »ekonomski faktor«, na materijalnu proizvodnju, pri čemu je Marks navodno zaboravio da su »socijalne okolnosti«, na primer, isto toliko političke koliko i ekonomske, ali i jedne i druge zavise od moći čiji je samo jedan momenat materijalno ili ekonomsko bogatstvo. To sve Marks nije uvideo. Drugo, Rasl misli da Marks pridaje ekonomskom faktoru odnosno »socijalnoj uzročnosti« preteran značaj u razvitku čovekovih ideja. On uzima problem univerzalija onako kako je on diskutovan u istoriji filozofije, pokazujući na njemu da njegovo rešenje nije uzrokovano smenjivanjem različitih društvenih sistema. Jer oni su se menjali ili smenjivali ali problem je u osnovi ostajao isti, neizmenjen, pa je različito rešavan samo zahvaljujući različitim tehničkim pristupima problemu i potpuno nezavisno od socijalnih promena. Marks time ozbiljno misli da je anulirao jednolikarnu određenost ideja načinom čovekove proizvodnje života. Zato Rasl zaključuje: »Jedna je filozofija određena isto onoliko ekonomskim koliko i svim ostalim socijalnim uzrocima«.⁴⁴

³⁷ U ovom smislu je interesantna i primedba Žana Elenštajna: »Vidljivo je da se javlja reduktivno shvaćanje onoga što se još ne naziva nadgradnjama, religija, obitelj, država, pravo, moral, znanost, umjetnost, itd., samo su posebni načini proizvodnje«. (Jean Ellenstein, Marx. Život i djelo, Globus, Zagreb, 1986, str. 46).

³⁸ Bertrand Rasl, *Istorijske zapadne filozofije*, cit. izd., str. 750.

Rasl nipošto ne osporava tačnost Marksovog stava o uticaju »socijalnih okolnosti« na razvitak filozofske misli. Pod neposrednim Marksovim uticajem Rasl razmatra istoriju filozofske misli u kontekstu društvenih promena kao njihov izraz. U tom kontekstu on shvata grčku filozofiju do Aristotela kao »izraz mentaliteta koji je bio svojstven gradskoj državi«, stoicizam kao izraz »kosmopolitskog despotizma« držeći »da su marksizam i fašizam filozofije svojstvene modernoj industrijskoj državi«.⁴⁵

Rasl izričito ističe da Marksovou tezu po kojoj su »politika, religija i umetnost svih vremena ljudske istorije... samo rezultat metoda proizvodnje, a u manjoj meri i raspodele dobara... ne prihvatom... ali smatram da ona sadrži važne elemente istine, i uveren sam da je ona imala uticaja na formiranje mojih filozofskih shvatanja...«⁴⁶ kakva su došla do izražaja u njegovim delima posvećenim istoriji filozofske misli. Prema tome, »dok je, dakle, dijalektički materijalizam u pravu kad upozorava na važnost ekonomskih uticaja koji oblikuju život društva, u krivu je kada previše pojednostavljuje s pomoću tog vodenog pojma«.⁴⁷

Kao što se vidi, Rasl ne odbacuje a limine Marksovou fundamentalnu tezu da je društveni i duhovni razvitak čovečanstva uzrokovan razvitkom materijalne proizvodnje, nego odbacuje pojednostavljanje tog principa, zapravo svodenje svih duhovnih proizvoda i ukupnog društvenog razvijanja na taj jedan jedini uzrok. U nizu svojih spisa Rasl se trudio da ospori Marksov »preterani« i »pojednostavljeni« ekonomizam. U *Praksi i teoriji boljevizma* on navodi više dokaza u prilog svoje teze. Na primer, on kaže: »Nijedan ekonomski motiv ne može da objasni opoziciju između Astera i ostataka Irske«⁴⁸ ili »čak i sada jedan radnik katolik glasaće za jednog katoličkog kapitalistu a ne za socijalističkog nevernika«.⁴⁹ Rasl ističe činjenicu da su radnici u toku prvog svetskog rata bili »u vlasti nacionalističkih osećanja« ignorišući zahtev »proleteri svih zemalja, ujedinite se«. On čak tvrdi da je želja za ratom plod instinkta a ne ekonomskih činilaca i da se ljudi ujedinjuju u odgovarajuće grupe, na primer, iz religioznih i drugih razloga a ne iz ekonomskih, kako je mislio i tvrdio Marks. Nije pokretač istorije ekonomski faktor nego moć.

Naravno, ne misli Rasl da »ekonomski uzroci« nisu u osnovi velikih socijalnih potresa i pokreta u istoriji, kao i u umetnosti, religiji, moralu itd., ali mu se činilo da Marks »privilegiše« ekonomске uzroke, smatrajući ih odlučujućim, isključivo ili »u poslednjoj instanciji«, pokretačima ukupnog ljudskog razvijanja. To privilegisanje jednog jednog uzroka kao pokretača društvenih, duhovnih i svih ostalih kretanja urodilo je po Raslovom mišljenju mnogim pogreškama. Jedna od njih je sadržana u Marksovoj teoriji klasa i klasne borbe.

⁴⁵ *Ibid.*, str. 751.

⁴⁶ *Ibid.*

⁴⁷ Bertrand Russell, *Mudrost Zapada*, cit. izd., str. 272.

⁴⁸ Bertrand Russell, *The Practice and Theory of Bolshevism*, cit. izd., str. 272.

⁴⁹ *Ibid.*, str. 84.

Kritika teorije klasa i klasne borbe

Marksovo shvanje klasa i klasne borbe proizašlo je iz njegove ekonomске teorije i njegovog materijalističkog shvanja istorije. Rasl je analizom Marksovog *Kapitala* došao do uverenja da je Marks u svojim predviđanjima »višestruko bio u pravu«.⁵⁰ Pa ipak, kaže Rasl, »postoji, međutim, izvestan broj pitanja gde je on pogrešio, a i neka od njih su od vrlo velike važnosti«.⁵¹ Pogrešio je najpre u tome što je »potcenio nacionalizam« kao činioca koji veoma često razbija svaku klasnu solidarnost proletarijata, ali i solidarnost buržoazije. I kod proletarijata i kod buržoazije nacionalizam se »pokazao jačim od čisto ekonomске snage«. Tu tezu Rasl potvrđuje činjenicama: »1914. godine su čak marksisti, osim nekoliko izuzetaka, slušali naređenje kapitalističke države kojoj su slučajno pripadali... Kod kapitalista se takođe pokazalo da granice države obično predstavljaju granice saveza. Većina kapitalističkih monopolija je nacionalna a ne svetska«.⁵² Prema tome, nacionalni sukobi među narodima nemaju u osnovi »ekonomski sukob« i zato ne mogu biti smatrani i predstavljeni kao »sukob klasa«. On prebacuje Marksu da je nacionalno oslobođenje Slovena iz Austro-Ugarske Carevine »posmatrao sa stanovišta ortodoksnog nemackog nacionaliste«.⁵³ Što se tiče Marksove nade da se nacionalizam može prevladati »vladavinom proletarijata«, Rasl drži da »za sada to ostaje neostvaren san«.

Rasl smatra da je Marks bio u pravu kad je predviđao koncentraciju kapitala i kapitalističke industrije u »monopoličke oblike«, kad je zapravo predviđao da se konkurenca završava monopolom. »Predviđeti to 1848. godine — kaže Rasl — značilo je pronicljivost koju ništa drugi nije imao u to vreme«.⁵⁴ Međutim, po njegovom mišljenju, Marks »nije bio u pravu kad je pretpostavljao da to povlači za sobom veliko smanjenje broja pojedinih kapitalista«. Rasl izričito suprotno Marksu postavlja tezu: »Ne postoji, u stvari, oštra podela između kapitalista i proletera kako je to Marks pretpostavio«, jer su i proleteri zainteresovani za kapitalizam i njegovo održavanje ukoliko kapitalisti investiraju u razvitek, u čemu i oni nađe svoj ekonomski interes. Marksova ideja klasne borbe nije po Raslovom mišljenju poteckla iz empirijskog iskustva nego iz Hegela. »Sledeći Hegela, on je tražio ovapločenje logičkih kategorija u stvarnom svetu i očekivao da činjenice imaju oštре granice, da pripadaju A i ne pripadaju A iz udžbenika«.⁵⁵ Zato Marks nije mogao ni videti da kapitalistički interes »prodru duboko dole u proletarijat i predstavljaju sredstvo spajanja klasa« umesto njihovog razdvajanja, kako je on mislio.

Ovaj sklad interesa među različitim klasama, prema Raslu, proizlazi »ne samo iz brige za intervencije već i iz razloga vezanih za prirodu ljudskog rada«. Rasl navodi slučaj policijaca koji je čuvar kapitalizma, ali kad želi da obezbedi za sebe veći standard istupa protiv poretnika koji čuva pribegavajući čak i štrajku poput svih drugih radnika.

⁵⁰ Bertrand Russell, *Legitimacy versus Industrialism 1814—1848*, Allen and Unwin, London, 1965, str. 218.

⁵¹ *Ibid.*, str. 219.

⁵² *Ibid.*

⁵³ *Ibid.*, str. 220.

⁵⁴ *Ibid.*, str. 217.

⁵⁵ *Ibid.*, str. 220.

Sve su to razlozi zbog kojih Rasl smatra da »je pogrešna Marksova podela industrijskog čovečanstva u kapitaliste i proletere«.⁵⁶ Polarizacija kapitalističkog društva na dve klase, buržoaziju i proletarijat, Rasl odbacuje kao pogrešnu, jer između te dve klase postoji »srednja klasa« koju konstituišu činovnici, naučnici i tehničari zaposleni u velikim kapitalističkim preduzećima. Ta »nova srednja klasa« je, po Raslovom mišljenju, preuzeila većinu funkcija koje je ranije vršio kapitalista poslodavac.

Rasl misli da Marks nije otkrio tu srednju klasu u kapitalističkom društvu zbog toga što je »minimizirao svaki rad osim manuelnog«, zbog čega i nije skrenuo pažnju na »srednju klasu« koja je »manje više preko volje saveznika kapitalista«, zato što nije sigurna da će njen »status biti tako dobar i posle proleterske revolucije«. Marks je »svom preteranom glorifikacijom manuelnog rada« stvorio neprijatelje »srednjoj klasi« koja je bez toga »mogla biti pridobijena za socijalizam«. Rasl optužuje Marksа da je »svojim učenjem stvorio klasni rat« i prezentira ga kao »doktrinu osvete prema srednjoj klasi« od strane proletarijata. Raslove su simpatije na strani »srednje klase«, jer je ona a ne »privatni kapitalisti« u stanju da iz veće produktivnosti rada ostvari prosperitet za celo društvo. Kapitalistički profit smatra Rasl, nije u stanju da obezbedi zadovoljavajući prosperitet i zato je za veći prosperitet svih delova društva neophodan način organizovanja privrede kakav brane i zagovaraju socijalisti. Zato je, po Raslovom mišljenju, »danас moguće zastupati međunarodni socijalizam pre sa stanovišta efikasnosti nego klasnog rata«. Marksu zastupanje tog gledišta nije bilo moguće, jer se u Engleskoj toga doba vodila »žestoka i oštra« borba između proletarijata i buržoazije. Zato Rasl opravdava Marksа. »Nema ničeg čudnog u činjenici da Marks uglavnom apeluje na klasni antagonizam, kad se uzme u obzir kakav je bio britanski kapitalizam prve polovine XIX veka«.⁵⁷ Uprkos tome što je kapitalizam u Engleskoj bio brutalan i svirep i što je to opravданo »Marksa ispunjavalo gnušanjem«, izazvalo njegovu mržnju, »mržnja... ma kako prirodno bilo... nije predstavljala dobru osnovu za naučno proučavanje ekonomije, ili za konstruktivnu teoriju sistema koji je trebalo da prevaziđe kapitalizam«.⁵⁸ Ovde je očigledno došla do kristalne jasnoće Raslova teza da je Marksova teorija klasne borbe iznjedrena ne iz stvarne naučne analize ekonomskog struktura kapitalističkog društva, nego iz empirijskog uvida u industrijski razvitak Engleske četrdesetih godina prošlog veka. Što je »marksistička doktrina« klasne borbe dobila »žestok oblik« Rasl objašnjava tom činjenicom. On veruje da ona ne bi bila tako »žestoka oblika« i da bi zato »bila sposobnija da zadobije pristalice u širem okviru« nego što je to slučaj, da se nije iskristalisala iz prisnog, emocijama prožetog Marksog proučavanja ranog engleskog kapitalizma.

Marksova teorija klasne borbe, iskristalisana na surovom kapitalizmu Engleske prošlog veka, nosi na sebi i sama obeležja te surovosti koja joj je postala preprekom zadobijanja saveznika proletarijatu u njegovoj borbi za socijalizam. No izgleda da »surovost i oštrelja« Marksove teorije klasne borbe ne proizlaze samo iz surovosti kapitalizma iz čijeg se proučavanja konstisušala kao njegova slika, nego i iz Mark-

sovog karaktera. Rasl kaže: »Marks nije bio sasvim prijatan karakter: njegove stranice obiluju zavišću i zlobom.«⁵⁹ Klasna borba koja se vodi u takvom duhu vodi, prema Raslu, »katastrofalnom miru« ukoliko je uopšte uspešna, jer mržnja stalno iziskuje nove žrtve.

Rasl postavlja pitanje da li proletarijat može da pobedi kapitalizam. Ta upitnost proističe iz činjenice da kapitalisti nisu manjina a proletarijat većina društva i iz činjenice »efikasnosti države« ne samo da se silom suprotstavi proletarijatu nego i njenom intervencijom u ekonomsku strukturu društva u interesu proletarijata. No, za Rasla nema sumnje da je Marksova teorija klasne borbe ili, kako on kaže, »klasnog rata« bila »jedna od snaga koja je uništila liberalizam devetnaestog veka u Evropi i time što je zaplašila i oterala srednje klase u reakciju i što je propovedala da se politička mišljenja zasnavaju i moraju se zasnavati pre na ekonomskoj predrasudi nego na razmišljanjima za opšte dobro«.⁶⁰

Konačno, Rasl smatra da je »Marksova doktrina klasnog rata« ono što je »delimično pogrešno« u Marksovoj misli. Ali zato su bar »delimično tačne« četiri stvari zbog kojih, po Raslovom sudu, »Marks zaslužuje da se smatra osnivačem naučnog socijalizma«: prvo, otkriće koncentracije kapitala koja postepeno iz koncentracije prelazi u monopol; drugo, ekonomski motivacija u politici; treće, potreba da vlast osvoje oni koji ne poseduju kapital, i četvrto, »potreba da država preuzme sva sredstva za proizvodnju« u interesu celog naroda.

Marksova teorija klasne borbe je najmanje tačna u Marksovom opisu. Ona je onaj njegov deo koji je istorijska praksa u celini demantovala. Marksova teorija progresivne pauperizacije proletarijata i njome utemuljena mogućnost proleterske revolucije nisu potvrđene. Revolucija proletarijata je ostala neda, ali nikad nije mogla biti stvarno izvodljiva na pretpostavkama intervencije države u ekonomski sistem kapitalizma koji ne ostavlja prostor za njenu realnu mogućnost.

Rasl drži da je Marks »prorekao donekle tačno, da će slobodna konkurenčija s vremenom dovesti do stvaranja monopola«, ali »je pogriješio kad je pretpostavljao da će se uvećavati bogatstvo bogatih i siromaštvo siromašnih, dok dijalektička napetost te „proturječnosti“ ne postane tako jaka da izazove revoluciju. To se uopšte nije dogodilo. Naprotiv, industrijske nacije svijeta pronašle su metode upravljanja koje su ublažile krajnosti ekonomskog borbe i uvele planove za društveno blagostanje. Kad je revolucija buknula, to se nije dogodilo u industrijaliziranom zapadnom dijelu Evrope, kako je Marx predviđao, nego u agrarnoj Rusiji«.⁶¹

Način na koji Rasl opovrgava teoriju klasne borbe ne pogodjuje teoriju prosto zato što su se odnosi na koje se ona odnosi promenili pa ih teorijski okvir polarizovanih klasa, proletarijata i buržoazije ne može obuhvatiti. Prema tome, Marksova teorija klasne borbe ne protivreči stvarnosti, nego se stvarnost na koju se odnosi promenila. To ne dokazuje njenu netačnost već samo njenu istoričnost.

⁵⁶ Ibid., str. 223.

⁵⁷ Ibid., str. 224.

⁵⁸ Ibid., str. 225.

⁵⁹ Ibid., str. 226.

⁶⁰ Bertrand Russell, *Mudrost Zapada*, cit. Izd., str. 273.

Je li Marks prorok socijalizma?

U skladu sa svojom tezom o neempirijskom osnovu Marksovog materijalističkog shvatanja istorije Rasl postavlja stav da je Marks »prorok socijalizma«.⁶² Doduše, Rasl ne smatra tu tezu sasvim tačnom zato što je Marks smatrao socijalizam neminovnim i neotklonjivim budućim oblikom proizvodnje života verujući u dijalektiku nužnost istorijskog kretanja koje iz sebe na neumitan način ispostavlja protivrečan oblik proizvodnje života u granicama kapitala. Dakle, Marks nije prosto »proricao socijalizam« kao budući oblik života iz etičkih i humanističkih pobuda, nego je verovao u njegovu realizaciju na temelju otkrića »zakona kapitalističke proizvodnje« koji nužno upravljaju progresivnim istorijskim kretanjem društva ka besklasnom društvu. Ipak, Rasl dopušta da je Marks u najmanju ruku bio kolebljiv u uverenju sigurnog istorijskog razvijanja u smeru komunizma. Tome je, po Raslovom mišljenju, dokaz i to što Marks »s vremena na vreme... napušta mirno pročaranstvo i snažno podstiče na pobunu«. Kada bi Marks bio apsolutno uveren u nužan tok istorijskog kretanja ka komunizmu on ne bi zagovarao revoluciju, jer ona nema nikakvog smisla ako će se i bez nje logikom istorije ostvariti njen cilj — komunizam.

Iz te činjenice, Rasl izvlači dalekosežan zaključak: Marksovo predviđanje komunizma kao budućeg »razrešenja zagonetke istorije« u osnovi je »prividno naučno«. Predviđanje Marksovo da iza kapitalističkog društva na nužan način dolazi do komunizma nije naučno utemeljeno. Uostalom, ono što se u praksi boljševizma izdavalо za komunizam najbolji je primer demantovanja Marksovog očekivanja. Uprkos činjenici da je Marks uvek i dosledno odbijao etičke i humane razloge kao osnovu očekivanja komunizma, on nije uklonio svoju emocionalnu vezanost za stvar slobode radničke klase. Zato njegovo predviđanje socijalizma kao »novog društva« koje smenjuje »staro građansko društvo« ima, po Raslovim rečima, »jedan emocionalan stav«. Iz želje za slobodom radničke klase i svih ljudi Marks je očekivao njenost ostvarenje pod imenom komunizma. Iz strasti za slobodom Marks je »proricao socijalizam« više nego što je bio u stanju da naučno verifikuje tendencije koje ga čine nužnim. Stoga je Marks i mislio komunizam kao »jedan ideal, sličan drugom dolasku Hrista«.⁶³ Sve dok on ne nastupi, Marks u svome učenju dopušta igru političkog i duhovnog totalitarizma, ali uvek u njegovo ime i za njegovo ostvarenje. Zbog toga Rasl čini Marksa odgovornim za korake kakve boljševizam čini u praktičnoj političkoj borbi za komunizam.

Na putovanju u Rusiju 1920. godine Rasl je shvatio da je sovjetski model socijalizma u osnovi industrijalizacija zaostalog društva u veoma zaostaloj ruralnoj zemlji. Sovjetska boljševička praksa nije nikakav nov, socijalistički tip društvenih odnosa, nego je pored kapitalizma jedna nova forma industrijalizacije primerena potpuno industrijski ne razvijenom društvu. Osnovna je Raslova teza da su »kapitalizam i socijalizam dve forme industrijalizacije«.⁶⁴ Otuda je, kaže Rasl, »i velika

sličnost između boljševičkog karaktera i američkog trustmagnata... oba, komesar i magnat, izgleda veruju u apsolutnu vrednost mehanizacije«.⁶⁵ I jedan i drugi mehaniziraju društvo, standardizuju ponašanja i time ubijaju ljudsku individualnost. Stoga problem epohe dvadesetog veka jeste rešenje zagonetke kako »mehaničke organizacije stavitи u službu individualne slobode«. Socijalizam kakav je opazio da je na pomolu u zemlji oktobra u osnovi je opetovanje kapitalizma. U ne razvijenoj zemlji kakva je postoktobarska Rusija socijalizam nije moguć, zato što, po Raslovom mišljenju, »dobri ciljevi kojima socijalizam služi, mogu biti dostignuti samo tamo, gde je industrija visoko razvijena i u moral naroda pustila korena«.⁶⁶ Zato Raslu nije izgledalo da je odlučujući događaj ovog veka, kako se mnogima činilo, borba između kapitalizma i socijalizma, nego »borba između industrijalizma i čovečnosti«.⁶⁷

Rasl je uveren da Marksovo »prorokovanje socijalizma« ne ide preko i iza sovjetskog »državnog kapitalizma«. Ako je to tako, onda se postavlja pitanje zašto bi se Marks smatrao »prorokom socijalizma« ako njegove tvrdnje ne protivreče stvarnosti. To što se boljševička praksa ne identificiše s Marksovim natuknicama o »istinskoj zajednici« ne potvrđuje da je on »prorok socijalizma«. Ako je njegovo navodno »proroštvo socijalizma« plod njegovog emocionalnog stava prema otuđenom društvu, kao što to Rasl misli, čemu je onda posvećen *Kapital*? Nije li njegov cilj bio da »otkrije prirodne zakone kapitalističke proizvodnje«. Izgleda da Rasl ne uvida da se u Marks »pristrasnost« ili »emocionalan stav« konstituiše iz »naučne analize« građanskog društva. Marksova odanost stvari proletarijata i socijalizma nije odvojena od njegovih analiza robne proizvodnje nego iz nje proizlazi.

Marks i boljševizam

Rasl smatra Marksovom filozofiju duhovnom pretpostavkom socijalizma u obe glavne njegove političke varijante — socijaldemokratskoj i komunističkoj. On tvrdi da je nemačka socijaldemokratija, inspirisana njegovim idejama, koncipirala svoj politički program i za njega pridobila trećinu predanih glasova na opštim izborima 1912. godine. Ne posredno posle prvog svetskog rata njen član Ebert bio je prvi predsednik Vajmarske Republike. Posle toga počinje erozija Marksovog duhovnog i političkog uticaja na socijaldemokratsko krilo radničkog pokreta na Zapadu. Najjača zapadna socijaldemokratija, Nemačka »prestala je da se pridržava marksističke ortodoksnosti«.⁶⁸

Ali dok je na Zapadu u socijalističkom pokretu Marks sve više gubio na važnosti i uticaju, u komunističkom delu radničkog pokreta sve je više dogmatizovan i oficijelizovan. Inspirisani i vođeni njegovim idejama »u Rusiji su fanatične pristalice Marks-a došle na vlast«, kaže Rasl. Ali, uprkos tome, Rasl nije smatrao boljševizam »sasvim marksističkim«. On tvrdi da »nijedan radnički pokret širokih razmara nije bio sasvim marksistički«. Ni u jednom delu radničkog pokreta nisu

⁶² Bertrand Rasl, *Istoriја западне филозофије*, cit. izd., str. 753.

⁶³ *Ibid.*, str. 755.

⁶⁴ Bertrand Russell, *Die Kultur des Industrialismus und ihre Zukunft*, Drei Masken Verlag, München/Berlin, 1928, S. 8.

⁶⁵ *Ibid.*, S. VII.

⁶⁶ *Ibid.*, S. 16.

⁶⁷ *Ibid.*, S. 6.

⁶⁸ Bertrand Rasl, *Istoriја западне филозофије*, cit. izd., str. 754.

Marksove ideje prihvaćene u celosti niti je na osnovu njih dosledno bio koncipiran politički program koji bi mogao biti operacionalizovan i ostvarljiv u praksi. Socijalistički pokret na Zapadu stajao je i formirao svoja politička opredeljenja i pod uticajem drugih socijalističkih ideja a ne samo Marksova. Za taj deo međunarodnog radničkog pokreta Marksovi stavovi nisu nikad uzimani za dogme niti su kao takvi ugrađivani u politički program radničke političke partije. Politički programi socijalističkih i socijaldemokratskih partija koncipirani su pod uticajem okolnosti na koje je valjalo računati da bi dopuštale prihvatanje programa od većine birača. Oni su bili više izraz stvarnog odnosa političkih snaga u datom istorijskom trenutku nego što su bili izraz doktrine socijalizma. Stoga Rasl s pravom ističe da su se te partije zalagale za »empirički tip socijalizma«. Nasuprot tome, komunistički deo radničkog pokreta zagovara »teorijski model socijalizma« kakav je u naznakama sadržan u Marksovim idejama.

Rasl tvrdi da na Marksovom materijalističkom shvatanju istorije »počiva čitava filozofija komunizma«,⁶⁹ ili, »katoliči, komunisti i nacionalsocijalisti su svi mišljenja da su njihovi pogledi na pitanja praktične politike nerazrešivo povezani sa njihovim teorijskim filozofskim pogledima«.⁷⁰ Prema tome, Marks nije sasvim neodgovoran za praktičnu politiku komunista, za karakter socijalizma koji oni izgrađuju. Jer se oni u tome rukovode isključivo Marksovim idejama. Komunizma je Marksovo učenje postalo religija. Marks je to mogao postati zahvaljujući strukturi svoga učenja. Njegovo filozofsko učenje sadrži »jevrejski kalup za istoriju prošlu i buduću« čiju suštinu predstavlja »snažan poziv ugnjetenima i nesrećnim«. Taj kalup je Sv. Avgustin »saobrazio hrišćanstvu, Marks socijalizmu«⁷¹. Komunizma je Marksova filozofija religiozna ideologija. Da bi se ona razumela »trebalo bi upotrebiti sledeći rečnik:

Jehova — dijalektički materijalizam
 Mesija — Marks
 izabrani — proletarijat
 crkva — komunistička partija
 dolazak carstva nebeskog — revolucija
 pakao — kažnjavanje kapitalista
 milenijum — komunistička zajednica

Izrazi na levoj strani daju emocionalan sadržaj izraza na desnoj strani, i baš ta emocionalna sadržina, koja je bila bliska svima onima koji su dobili hrišćanstvo ili jevrejsko vaspitanje, učinila je verovatnom Marksovom eshatologiju. Sličan rečnik mogao bi se načiniti i za naciste, ali njihova je koncepcija, u poređenju s Marksovom, bila bliža starozavetnim koncepcijama nego hrišćanstvu⁷². Izgleda da je, po Raslovom mišljenju Marksova misao postala religiozna ideologija samo zato što je u osnovi eshatologija. Interpretacija Marksovog shvatanja istorije kao izraza jevrejsko-hrišćanske mesijanističke tradicije je dosta rasprostranjena. Posle Rasla nalazimo je kod Martina Bubera, Hansa Barta, Hajnriha Popica, Roberta Takera a i mnogih drugih. Polemisati

protiv ove interpretacije nije osobito plodno zbog toga što je uglavnom već više puta dosad ukazano na njenu neodrživost.⁷³ Već njen fundiranje na »argumentu po analogiji« čini je neodrživom. Nije za našu svrhu ovde bitno poricanje vrednosti ove analogije koliko je od bitne važnosti Raslova implicitna teza da je Marksova filozofija temelj »čitave filozofije komunizma« samo zahvaljujući tome što je dogmat-ska jevrejsko-hrišćanska eshatologija prilagođena socijalizmu. U osnovi je komunističkog pokreta i njegovog boljevističkog krila dogmat-ska vera u ostvarenje komunizma. Zbog te vere pokret se vezao za Marksovo materijalističko shvatanje istorije. Nepokolebljiva vera u ostvarenje komunizma dopušta je u političkoj borbi za njeno ostvarenje upotrebu svih sredstava. Sva su ona bila opravdana ukoliko su vodila bržem postizanju konačnog cilja čije je ostvarenje zagarantovano istorijskom nužnošću i borbom »izabranog naroda« — proletarijata. Praksa boljevizma niti je izobličila niti je zloupotrebila duh Marksove filozofije. Ona je inspiracija i ideoško pokriće boljevizma. Marksova je filozofija postala državnom ideologijom. »U Rusiji se mora biti dijalektički materijalist«⁷⁴ — kaže Rasl.

Boljevizam je otelovljenje logike Marksove filozofije. Zapravo je boljevizam Marksova filozofija prevedena na jezik političke prakse. Rasl tvrdi da »veliki deo despotizma koji karakteriše boljevizam proizlazi iz suštine njegove socijalne filozofije...«⁷⁵ a njegova socijalna filozofija je bila Marksovo shvatanje društva i istorije. Rasl smatra da je Marksovo materijalističko shvatanje istorije »dogmatski sistem bez empirijske osnove«⁷⁶ kao što su »sholastička teologija... i fašizam«. Dogmatski karakter Marksove filozofije istorije sadržan je u »fiksiranoj sigurnosti« u komunističko izbavljenje. Marksova vera u dijalektiku koja dolazi do izraza u istorijsko-logičkom procesu koji vodi komunizmu nema nikakvu empirijsku osnovu. Štetna je strana te vere »što vodi ka proganjanju valjanih delova stanovništva... i izaziva žestoko neprijateljstvo kod onih koji ne dele fanatizam koji je u pitanju«.⁷⁷ Marksovo učenje o klasnoj borbi ne može osigurati ostvarenje komunističkog društva, zato što »nema alhemije pomoću koje univerzalna harmonija može biti stvorena iz mržnje«.⁷⁸

Naravno, Rasl predviđa da je harmonija građanskog društva, njegova kohezija, njegova društvena povezanost utemeljena i osigurana razmenskom vrednošću. To je nametnuta harmonija uspostavljena iza leda i preko glave ljudi. Marks misli društvenu harmoniju tek iza takve društvene povezanosti čija je posledica »mržnja« među učesnicima razmene razmenske vrednosti. Harmonija među ljudima ne proizlazi i ne može se »stvoriti iz mržnje« nego iz njenog ukidanja. Boljevizam ne ukida tu mržnju nego je reprodukuje u drugim istorijskim okolnostima koje nije zahvatila Marksova analiza. Marksova teorija se nije odnosila na društva u kojima nije potpuno razvijena robna proizvodnja u svim delovima društvenog totaliteta. Zato boljevička praksa ništo ne može biti identifikovana s Marksovom mišlju.

⁶⁹ Videti osobito argumentovan i inspirativan tekst: Norman Levine, »Humanizam bez eshatologije«, Ideje, Beograd, IV/1968, br. 2—3, str. 33—52.

⁷⁰ Bertrand Russell, *Unpopulare Betrachtungen*, cit. izd., S. 47.

⁷¹ Bertrand Russell, *The Practice and the Theory of Bolshevism*, cit. izd., str. 22.

⁷² Bertrand Russell, *Unpopulare Betrachtungen*, cit. iz., S. 26.

⁷³ *Ibid.*

⁷⁴ Bertrand Russell, *Roads to Freedom: Sozialism, Anarchism and Syndicalism*, citirano prema: Svetlana Knjazeva, *Misaoni razvoj Bertrana Rasa*, u: Rasl, *Ljudsko znanje*, cit. izd., str. 28.

⁷⁵ Bertrand Russell, *The Practice and Theory of Bolshevism*, cit. izd., str. 79.

⁷⁶ Bertrand Russell, *Unpopulare Betrachtungen*, cit. izd., S. 8.

⁷⁷ Bertrand Rasl, *Istorijsa zapadne filozofije*, cit. izd., str. 358.

⁷⁸ *Ibid.*

Boljševizam — tiranski i surov

Svoje poglede na boljševičku teoriju i praksi Rasl je formirao pod neposrednim doživljajima koje je stekao prilikom posete SSSR-u i filozofskog uverenja »da su teorijske postavke komunizma pogrešne«.⁷⁹

On nije pristupio razmatranju boljševičke prakse sa unapred stvorenim negativnim pretpostavkama. Naprotiv, on joj je pristupio sa istih onih pretpostavki koje je ona uzela za svoju teorijsku osnovu. Dakle, on je otišao u SSSR s ubedjenjem da se u njemu gradi komunističko društvo koje je bilo i njegov cilj. i evo kako on kao komunista u poseti jednomišljenicima doživljava ono što je video:

»Ja sam otišao u Rusiju kao komunist, ali kontakt sa onima koji ni u šta ne sumnjuju pojačao je trostruko moje sumnje, ne u komunizam kao takav, nego u mudrost da ljudi drže neko uverenje tako čvrsto, da su radi njega voljni da naširoko nanose bedu.«⁸⁰

Dakle, nije Rasl bio razočaran u komunizam s obzirom na ono što je u SSSR doživeo, nego je razočaran u tiraniju koja se provodi u toj zemlji da bi se komunizam ostvario. Sredstva kojim su se boljševici služili da bi ostvarili komunizam bila su surova i tiranska, koja kao takva ne samo da nisu bila u stanju da izvuku ljudi iz postojeće bede nego su ih bacala u još težu bedu. Ne stavlja Rasl u sumnju komunizam kao cilj boljševizma, ali odbacuje nasilje koje su boljševici vršili u cilju njegove izgradnje.

Razlozi zbog kojih je Rasl oštro i nedvosmisleno odbacio boljševizam i kao teoriju i kao praksu socijalističke izgradnje društva najpregnatnije izražava ovo mesto:

»Prisiljen sam da odbacim boljševizam iz dva razloga: prvo, zato što je cena koju mora platiti čovečanstvo da bi postiglo komunizam boljševičkim metodama prevelika; drugo, zato što ne verujem da bi čak i nakon plaćanja te cene rezultat bio onaj koji boljševici, kako izjavljuju, žele.«⁸¹

Boljševičke metode — nasilje i tiranija — ne mogu same po sebi dovesti do rezultata koji će od njih samih biti bitno različit. Despotске metode koje su boljševici primenili da bi zaostalo rusko društvo prestrojili u komunističko morale su same po sebi dovesti do uspostavljanja društva koje će u svemu biti adekvatno metodama kojima je konstituisane. U principu nehumanističke metode ne mogu voditi uspostavljanju humanističke zajednice. Po Raslovom mišljenju, boljševici nisu ni imali objektivnih pretpostavki da izgrade komunističko društvo. Raslu se činilo da su boljševici u praksi napustili tezu da je kapitalizam »nužan stadijum« na putu u komunizam. Iako su je teorijski napustili, praksa ih je naterala da obave industrijalizaciju koju je kapitalizam na Zapadu već bio obavio a koju je u Rusiji tek trebalo izvršiti. Pošto kapital nije obavio svoju ulogu — industrijalizaciju društva — boljševici su tu ulogu stavili u službu države. Budući da je zadatak boljševika bio ono što je već obavio kapital na zapadu, oni u praksi nisu ostvarili socijalističko prestrukturiranje društva nego ume-

sto toga ostvarivali »državni kapitalizam«. Ali time su već potvrdili Marksov tezu o kapitalizmu kao nužnoj pretpostavci socijalizma koju su ranije odbacili. Boljševički sistem industrijalizacije tražio je, po Raslovom mišljenju, oligarhiju oličenu u boljševičkoj partiji i njenoj diktaturi. Iz koga razloga Rasl ovako objašnjava:

»Potpuno je neizbežno da u zemlji, koja stoji na nižem stupnju industrijalizacije, organizacija privrede nosi oligarhijski karakter i da velika masa živi u siromaštvu.«⁸²

Oligarhijska industrijalizacija kakvu ostvaruju boljševici nije socijalizam. Nasuprot tome tvrdi Rasl: »Samoupravljanje u industriji je forma socijalizma.«⁸³ Bez samoupravljanja socijalizam nije stvarnost. Zato se tek pod pretpostavkom da se industrijalizacija ostvaruje u okviru samoupravljanja može o njoj govoriti kao socijalističkoj. Samoupravni socijalizam je pored kapitalizma samo jedna forma industrijalizacije a ne nikakva društveno-ekonomска формација ili »prelazni period« između kapitalizma i socijalizma. Rasl smatra da je samoupravljanje neprimerno nerazvijenim zemljama i da se »samoupravna industrijalizacija« ne može ostvariti u industrijski zaostalim zemljama, jer »dobri ciljevi kojima socijalizam služi, samo mogu biti dostignuti tamo, gde je industrija visoko razvijena i pustla korena u moral naroda.«⁸⁴ Tamo gde to nije slučaj socijalistički ciljevi se i ne mogu ostvariti. Nedomokratska, tiranska, nasilnička industrijalizacija nema ništa zajedničko ni s demokratskim metodama ni s humanističkim ciljevima komunizma. Demokratiju kao cilj socijalizma boljševici su zamenili diktaturom. Istina, zapaža Rasl da su boljševici bili za demokratiju sve dok nisu osvojili vlast, ali

»kada su sovjeti osvojili vlast, okrenuli su se nazad katoličkoj crkvi u njenim velikim vremenima: da je zadatak vlasti da širi istinu kroz obuku i sprečavanje svih suprotnih učenja. To je uključivalo prirodno utemeljenje nedemokratske diktature, čija je sigurnost zavisna od Crvene armije. Novo je bilo stapanje političke i privredne moći koja je omogućila neobičan porast vladine kontrole.«⁸⁵

Ton i oštRNA s kojom se Rasl okomio na boljševizam biće mnogo kasnije ponavljani ne samo na desnoj kritici staljinizma nego i na levoj marksističkoj kritici sovjetskog modela. U tom smislu on može biti smatrani pionirom kritike staljinizma. Rasl nije našao u tom modelu ni jednu jedinu pozitivnu stranu. To je model društva bez slobode. On kaže:

»Tu u Rusiji ne postoji nikakva sloboda, sovjetska vlada je stvorila veće ekonomske nejednakosti nego što postoje u Engleskoj i Americi.«⁸⁶

Sovjetski sistem, prema tome, nije nikakav istorijski napredak u odnosu na najrazvijenije kapitalističke zemlje. U socijalnom i političkom pogledu on je ispod njih. Sovjetski model socijalizma potro je već davno izvorene gradanske političke slobode. On je lišio gradane

⁷⁹ Bertrand Russell, *Portrait from Memory and Other Essays*, London, 1956, str. 211.

⁸⁰ Ibid., S. 12.

⁸¹ Ibid., S. 16.

⁸² Bertrand Russell, *Macht, Eine sozialkritische Studie*, Europa Verlag, Zürich, 1947, str. 98.

⁸³ Bertrand Russell, *Unpopuläre Betrachtungen*, cit. izd., S. 48.

⁸⁴ Bertrand Russell, *Unpopuläre Betrachtungen*, cit. izd., S. 48.

⁸⁵ Bertrand Russell, *Unpopuläre Betrachtungen*, cit. izd., S. 48.

⁸⁶ Bertrand Russell, *Unpopuläre Betrachtungen*, cit. izd., S. 48.

učešća u bilo kojoj formi odlučivanja o vlastitom životu. On je produžio ekonomski razlike mimo ikakvih očekivanja. Podigao ih je iznad socijalnih razlika u egzemplarnim zemljama kapitalizma. Rasl je potpuno razorio boljševički mit o socijalnoj jednakosti među ljudima koju je navodno ostvario, kao i mit o slobodi koju je navodno obezbedio svima zahvaljujući oslobođenju radničke klase iz lanca eksploracije.

Rasl je, ne sporeći nikad i nijednog časa da je oktobarska revolucija »jedan od velikih događaja u svetskoj istoriji« zato što »predstavlja pokušaj da se ostvari komunizam« i zato što »veruje da je horizont Rusije upalio čovekove nade na način koji je bitan za ostvarenje komunizma u budućnosti«,⁸⁷ nedvozmisleno konstatovao da je sovjetski model socijalizma »autokratski sistem«⁸⁸ koji je odsekao sve veze sa svojim izvorom — oktobarskom revolucijom i njenim intencijama. »Državni socijalizam« ne otvara nade čovečanstva u komunizam. Ruski su komunisti stupili u revoluciju verujući u mogućnost ostvarenja komunizma kao svog vlastitog dela, ali kad su osvojili vlast taj cilj su napustili.

»Moguće je, stekavši vlast, iskoristiti je za svoje ciljeve, a ne za ciljeve naroda. To je nešto slično onome što mislimo da se dogodilo u Rusiji: uspostavljanje birokratske aristokratije, koja je koncentrisala autoritet u svojim rukama i stvorila režim isto toliko tiranski i surov, kao što je kapitalistički.«⁸⁹

Ne suprotstavlja se Raslu boljševizmu sa pozicija odbrane kapitalizma nego sa stanovišta slobodnog demokratskog socijalizma u kojiji on istinski i duboko veruje. Rasl se ne suprotstavlja izvornom cilju boljševizma — izgradnji komunizma, nego se suprotstavlja metodama kojima se boljševici koriste u svrhu ostvarenja toga cilja. On veruje u demokratske metode borbe za ostvarenje komunizma. On kaže:

»Ja verujem da je Zapad sposoban da usvoji manje bolne i manje sigurne metode učenja socijalizma nego što su one koje su se činile nužnim u Rusiji.«⁹⁰

To uverenje se temelji na pretpostavci da je industrijski razvitak Zapada stvorio materijalne pretpostavke pod čijim je uslovima moguće primeniti nenasilne metode u rekonstrukciji postojećeg kapitalističkog društva u socijalističko. U principu Rasl ne veruje ni u kakav revolucionarni preobražaj društva. Svaka je revolucija po njegovom mišljenju nasilje koje nužno mora rezultirati uspostavljanjem nasilničkog totalitarnog poretku. Ukoliko je revolucija nužna teorijska pretpostavka socijalističke prestrukturacije društva, ona u praksi vodi nasilju. Revolucija je samo jedna od »pogrešnih teorijskih postavki komunizma« u sumi drugih njegovih neodrživih tvrdnji čije su »praktične maksime takve da proizvode uvećanje bede«.

Boljševička teorija i praksa utemeljuje se na dogmi o nužnosti komunizma i utoliko je Marks i za tu praksu ipak odgovoran. Jer ako je komunizam nužnost, onda su za njegovo ostvarenje sva sredstva borbe dopuštena, a iz njihove upotrebe ne može proizići humano društvo. SSSR je tome dokaz.

⁸⁷ Bertrand Russell, *The Practice and Theory of Bolshevism*, cit. izd., str. 7.

⁸⁸ Bertrand Russell, *Unpopulare Betrachtungen*, cit. izd., S. 20.

⁸⁹ Bertrand Russell, *The Practice and Theory of Bolshevism*, cit. izd., str. 21.

⁹⁰ *Ibid.*

Rasl je bio blizu da boljševički despotizam objasni egzistencijom različitih oblika vlasništva i proizvodnje u Rusiji čije je održavanje ravnoteže zahtevalo kao arbitra »despotsku državu«. Na takvoj pozadini boljševička revolucija nije mogla razviti emancipatorske sadržaje koje je inače nosila u intenciji. No, naravno, Rasl nikako ne misli da je zbog te nemogućnosti trebalo prava radnika svaliti ispod izborenog nivoa prava i sloboda koje im je po Marksovom priznanju već obezbedio građansko društvo.

U osnovi Rasl misli da boljševizam kao praksa nema istorijsku legitimnost nego samo idejnu, i to isključivo u onoj meri u kojoj Marksova eshatologija dopušta nasilje u svrhu svoje realizacije. U tome je Marksov udio u teoriji i praksi boljševizma.

Lenjinov portret

Nije ovde reč o Raslovom portretu Lenjina kao filozofa. Do takvog portreta Raslu nije bilo stalo, prosto zato što je smatrao da je Lenjin samo jedan između brojnih Marksovih sledbenika, marksista eponima. Kao filozofa Rasl ga je doveo u vezu s Engelsom, tačno ocenivši da je on svoje poglede na biće i saznanje razvio u *Materijalizmu i empiriokriticizmu* na tragu Engelsovih a ne Marksovih shvatanja. Pa, ipak, na osnovu toga ne bi se smelo zaključiti kako Rasl odseca Lenjina od Marks-a vezujući ga više za Engelsov materijalizam. Rasl je mnogo veću pažnju poklanjao Lenjinu kao vodi uspele revolucije i tvorcu strategije i modela, prve socijalističke prakse s marksističkim predznakom, nego njegovoj filozofiji. Kao revolucionar, kao politički misilac i politički doktrinar, »Lenjin je otelovljenje marksističke doktrine.«⁹¹ Tu sliku Lenjina Rasl je formirao pod neposrednim utiskom koji je o njemu dobio u direktnom razgovoru sa njim i studijom njegovih programskih političkih tekstova i drugih njegovih radova teorijskog karaktera posvećenih tretiranju najširih i najkonkretnijih zbiljanja u njemu savremenom svetu.⁹²

Lenjinova ličnost je otelovljena marksistička teorija. On je njeni ljudsko olike. Njen telesni oblik. »Dobjeo me se kao suviše tvrdokoran, uskogrudo pravoveran čovek.« U njima se čitaju karakteristike dijalektičkog materijalizma koje ih on u sebe akumulirane sadrži. Lenjin je živi tvrdokorni i partajčni dijalektički materijalizam. Zato što je Marksova misao značila radikalni raskid sa ukupnom građanskom ideologijom, Lenjin kao njeno ostvarenje »nije imao nikakvo poštovanje za tradiciju«. Zato što Marksova misao zagovara revolucionarnu promenu građanskog društva svim sredstvima koje je ono protiv sebe iskvalo Lenjinu, kao opredmećenju te njene osobine, »su sva sredstva bila opravdana samo ako doprinose pobedi njegove partije.« On veruje da svetom vlada dijalektika i da je on njeno oruđe.⁹³ I konačno, sumirajući utisak o Lenjinu, Rasl kaže: »Najjači utisak koji sam ja osetio bio je uskogrudi fanatizam i mongolska svirepost.«⁹⁴ Fanatizam Marksovog uverenja u ostvarenje komunizma delio je i Lenjin. Nje-

⁹¹ Bertrand Russell, *Unpopulare Betrachtungen*, cit. izd., S. 183; »Čovek oseti da je materijalističko shvatnje istorije zapravo njegov glavni pokret.« (*Ibid.*)

⁹² »Ubrzo posle mog dočaska u Moskvu (Rasl) je boravio u SSSR-u od 11. maja do 16. juna 1920. godine — M.P.) razgovarao sam sa Lenjinom jedan sat na engleskom, kojim on govorio prilično dobro. (Bertrand Russell, *The Practice and Theory of Bolshevism*, cit. izd., str. 192).

⁹³ Bertrand Russell, *Unpopulare Betrachtungen*, cit. izd., S. 183.

⁹⁴ *Ibid.*, str. 184.

gova nepokolebljiva revolucionarna snaga »dolazi od njegova poštenja, hrabrosti i nepokolebljive vere — religijske vere u Marksovo jevanđelje«. Ako Lenjin nije sledbenik Marksog materijalizma prakse, on je najverniji njegovom komunističkom jevandželu. Sve Lenjinove osobine bile su opredmećenje Marksove revolucionarne misli. Njeno ovozemaljsko ostvarenje u ličnosti. Marksova misao koja hoda po zemlji, paleći i žareći staro društvo kao smeće. Lenjin je fanatik. Religiozan čovek bez boga. On je podlegao utopiji komunizma.

Verujući da je orude dijalektike, instrument istorijskog uma, Lenjin je sve podredio njegovom ostvarenju. On sam je bio operativizacija toga uma, njegova materijalna snaga. Raslu Lenjin očeva stvarnu praksu Marksove misli, njen stvarni sadržaj. Preko Lenjinovih crta neposredno i očigledno se marksizam pokazuje kao fantastična, tvrdokorna i dogmatska vera. Lenjin je Raslu izraz onog nasilničkog u Marksuvom mišljenju. Marksova nasilnička filozofija u Lenjinu je našla svoje oteolvjenje. Raslu je Lenjin poslužio za živ dokaz nasilja koje u sebi nosi Marksova filozofija. Rasl tvrdi da je Lenjin odbacio kao fantastičnu pomisao da bi revolucija u Engleskoj mogla biti nenasilna.

Ima se utisak da je Lenjin za Rasla crveni tiranin koji je intimno uveren da se bori za istinsku sreću svih ljudi. Zato se Lenjin u njegovoj predstavi javlja kao nasilni usrećitelj. Rasl izričito kaže da Lenjin »slobodu baš ne voli«.

Rasl se pita kakav smisao ima tolika ljudska patnja koju je Lenjin nametnuo u modelu svoga puta izgradnje socijalizma da bi se konačno postigao komunizam. Komunizam nije vredan tih strašnih žrtava. Boljševičke metode koje se praktikuju u Lenjinovoj prestrukturaciji zaostalog društva u komunističku zajednicu Rasl ocenjuje kao »strašne«, antihumane i protivne čovekovoj prirodi. Lenjinova misao čini uglavnom, prema Raslu, srž »boljševičke teorije i na njoj utemeljivane »boljševičke prakse«. Za nasilno ostvarenje komunizma Lenjinu su bila »njegova bezobzirnost i njegova beskrupuloznost potreбno sredstvo«, ali oni nisu bili njegov cilj. Njegov cilj je bio komunizam kao humanizam, istinska ljudska zajedница. Ali ukoliko je taj cilj teže ostvariti u zaostaloj Rusiji utoliko je bilo nužno srazmerno neostvarljivosti cilja koristiti se svim sredstvima nasilja bez ikakvog ograničenja. Nema cene koja se za pobedu ne isplati.

Rasl vidi u Lenjinu instrument koji služi ostvarenju komunizma koji je unapred fiksiran i dat. Politički voluntarizam koji je u osnovi Lenjinove filozofije po svojim ciljevima ne može biti drugačiji nego represivan. Čovek je na svetu zato da ostvari unapred planirano dijalektičko kretanje ka komunizmu. U toj konceptciji zapravo se čovek javlja kao sredstvo istorijskog procesa koji vodi besklasnom društvu. Prema Raslu, Lenjin je u osnovi boljševičke prakse. Ali ta je praksa dublje posredstvom njega implicitirana u Marksuvom materijalističkom shvatanju istorije. Represija te prakse izvedena je iz Marksove filozofije. Diktatura se utemeljuje u duhu i horizontu Marksove filozofije. Lenjin je simbol toga duha. Izgleda da Rasl misli da se ona utemeljuje načinom na koji Marks misli proizvodne snage kao svršishodnu moć realizacije komunizma. Dakle, dijalektika razvijka proizvodnih snaga čini osnovu boljševičke teorije i prakse.

Insuficijencije Marksog racionalizma

Iako Marks veruje u smer istorijskog razvitka koji konačno vodi razrešavanju klasnih sukoba, komunizam se kod njega ipak javlja kao rezultat socijalne revolucije a ne kao nužnost istorijskog kretanja. Rasl postavlja pitanje: kako je Marks mogao verovati u »tačnost sopstvenih teorija⁹⁵ kad je, s jedne strane, verovao u nužnost komunizma a, s druge, njegovo ostvarenje vezao za klasnu borbu koja se razrešava ukidanjem svih klasa. Marks je racionalista sve dotle dokle za svaku svoju tvrdnju navodi validne i proverljive dokaze. On je verovao samo u ono što je mogao dokazati i nije se nikad oslanjao na intuiciju. Ali taj Marksov racionalizam, po Raslovom mišljenju, u »izvesnim tačkama... podleže ograničenjima«. Naime, ako Marks veruje da je tačno spoznao smer istorijskog kretanja u pravcu komunizma i da ta spoznaja može uticati na društvene snage čijim klasnim interesima to saznanje služi u borbi za ostvarenje komunizma, nije li već time stazio na probu svoje naučno uverenje u nužan hod isoterije ka ostvarenju komunizma. Ako njegovo učenje treba da predstavlja teorijski instrument u borbi za komunizam, ne znači li to priznanje da njegovo ostvarenje nije osigurano nužnošću istorijskog kretanja. Ako komunizam kao rezultat socijalne revolucije treba tek da potvrdi predviđanje njegove nužnosti, nije li onda komunizam postuliran izuma kao »daleki ideal«. Postavlja se tada pitanje može li se »daleki ideal« koristiti kao dokaz tačnosti saznanja o nužnom ostvarenju komunizma. Raslu se čini da je Marks očekivao da će nadolazak komunizma potvrditi njegova racionalna očekivanja. Kao »daleki ideal« komunizam je Marks, ipak, predmet vere. Marks nema nikakvih racionalnih dokaza o njegovoj nužnosti. Ništa u postojećem društvu ne postoji što bi moglo biti smatrano garancijom da će buduće društvo biti komunističko. Šta će biti sutra, o tome nauka ne može da sudi. Ona govori o onome šta jeste i u najboljem slučaju o njegovim tendencijama koje uvek mogu da se odvijaju u neočekivanom pravcu.

Rasl misli da u progres društvenog razvijka može biti uveren svaka ko smatra da je Teos u osnovi sveta, zapravo da je svet voden božjim promišljanjem. Po njegovom mišljenju, u Marks-a se jedna zamisljena filozofija na delu verom u progres preobrazila u čist telzam. A unutar njegovog horizonta ne postoji načini koji bi mogli opravdati na naučan način pretpostavku o ostvarenju »istinske zajednice«.

Prema Raslu, Marksova filozofija nije nenaučna samo iz ovog razloga i ne potvrđuje je jedino oni kao nenaučnu. Nju kao nenaučnu konstituiš i svi drugi elementi koje je Marks preuzeo iz Hegelove filozofije. Istinitost dijalektičkog kretanja ne može se dokaazati. U njega se može samo verovati. Ali ona nije bez posledica.

Prema Raslu, Marksovo uverenje u istorijski progres ima u političkoj praksi negativne posledice za one koji u njega ne veruju:

⁹⁵ Bertrand Rasl, *Istorijske zapadne filozofije*, cit. izd. str. 751.

»Jer, ako se ne slažete s marksističkim učenjem osuđuju vas da niste na strani napretka. Karakterističan termin, što je osiguran za one koji nisu zahvaćeni tim novim objavljivanjem jest „reakcioner“. Uzeto doslovno to znači da radite protiv napretka, natražno. Međutim, dijalektički vas proces uvjerava da ćete biti vremenom uklonjeni, jer, na koncu, napredak mora pobijediti. To onda postaje načelo za nasilno uklanjavanje nekonformističkih elemenata. To odaje mesljanski trag u političkoj filozofiji marksizma. Kao što je rekao osnivač jedne ranije vjere, onaj tko nije uz nas taj je protiv nas. Jasno je da to nije načelo demokratskog učenja.«⁹⁶

To su neki elementi iz Marksovog učenja koji ga u Raslovin očima čine odgovornim za praksu boljševizma. Nedemokratska praksa boljševika, upotreba surovih metoda u svrhu ostvarenja mesljanskih ciljeva vodila je direktno teroru.

Rasl uopšte misli da s filozofskog gledišta posmatran »Marks ima ozbiljnih nedostataka«. A oni uglavnom proizlaze, po Raslu, iz činjenice da je on ograničio svoju filozifiju na probleme ove planete. Zbog toga je on »suviše praktičan« i »suviše zapleten u probleme svoga vremena«,⁹⁷ jer »Marks nije bio samo politički teoretik, nego i agitator i revolucionarni polemičar«.⁹⁸ Rasl misli da su svi nedostaci u Marksovoj filozofiji proistekli iz njegove angažovanosti kao mislioca revolucionara a ne iz njega kao tumača sveta. Marks nije bio tumač sveta, kosmosa, celine, nego samo jednog njegovog segmenta, života ljudi na ovoj planeti. Ograničavajući svoj filozofski interes na probleme čoveka ove planete, Marks je, po Raslu, zapao u niz nedostataka. Iz činjenice tog ograničenja proizlazi nenaučni karakter njegove filozofije. Naime, po Raslu je već od Kopernika postalo »jasno da čovek nema kosmički značaj«, pa zato »ko nije shvatio ovu činjenicu nema pravo da svoju filozofiju proglaši naučnom«.⁹⁹ Budući da Marks tu činjenicu nije shvatio, on nije ni imao pravo da »materijalističko shvatanje istorije« smatra svojom naučnom filozofijom. S pravom Rasi tvrdi da predmet Marksovog filozofskog interesa nije bio kosmos. Ali zar se može zaključiti da su iz toga proizšle sve »greške« Marksove filozofije? Postavlja se pitanje da li filozofsko bavljenje kosmosom čini neku filozofiju naučnom i time nepogrešivom ili istinitom, a bavljenje »praktičnim pitanjima« obavezno »pogrešnom« ili neistinitom.

Izgleda, Rasl misli da su Marksove pogreške u filozofiji posedica njegove revolucionarne delatnosti, njegovoga angažmana u stvarnim borbama svoje epohe. One proizlaze iz njegove strasti za slobodom svih ljudi i iz njegovog gnušanja nad strahotama eksploatacije tako čudovišnim u Engleskoj njegovog doba. Zapravo, po Raslu, svi Marksovi teorijski »previdi« proističu iz političke strasti borbe za oslobođanje proletarijata, za ostvarenje humanije, »istinske ljudske zajednice«. To je razlog zbog koga se Marks nije mogao uzdići do razmatranja »kos-

mičkih problema« iza kojih bi ostale skrivene sve patnje ljudi epohe, sve njihove želje i strasti, sve njihove borbe i nade. Zna Rasl da je Marks već u poslednjoj tezi o Fojerihu stavio ad acta filozofiju koja, baveći se opštим ili kosmičkim problemima, u suštini skriva prave ljudske probleme. Rasl žali što je Marks bio revolucionarni misličar a ne kontemplativni filozof. Ali ni sam Rasl nije bio neangažovan misličar. Problemi političke filozofije snažno su ga zaokupljali. Zahvaljujući interesu za političke probleme, Rasl se veoma često i u vrlo dugom periodu svoga života susretao s Marksom i marksizmom.

No, uprkos tome, Raslovo je poznavanje Marksove misli prilično ograničeno. Njemu je ostao potpuno nepoznat duh *Ekonomsko-filozofskih rukopisa iz 1844.* A to je imalo za posledicu mnoga nerazumevanja Marksove filozofije koju je Rasl pokazivao u periodu dugog rvanja s Marksom i marksizmom. Jedna od fundamentalnih Raslovih »grešaka«, ispoljena kao nit u svim njegovim opaskama o Marksu, sadržana je u traženju onih elemenata u Marksovom mišljenju na kojima se navodno temeljio boljševizam. Rasl nije bio u stanju da vidi kako teorija i praksa boljševizma nisu utemeljene na principima Marksovog realnog humanizma, nego su izvedene u potpunoj suprotnosti sa njihovim duhom. Danas je mnogo manje potrebno dokazivati tu suprotnost nego što je to bilo juče. Činjenica je da se s pozivom na Marksuv humanizam konstituišu socijalističke prakse »s ljudskim licem« i u ime Marksovog humanizma poriče staljinizam i kao teorija i kao praksa još uvek pokazuje kako je taj humanizam moćno duhovno oružje za destruiranje antihumanističkih modela »autokratskih« i »birokratskih sistema« kojima Marks služi samo za pokriće.

No uprkos tom osnovnom nedostatku Raslove kritike Marksove filozofije, uz sva priznanja postojanja mnogih istina u njoj, i Raslovom priznanju o uticaju tih istina i na njegovo mišljenje, on je ipak uočio da su neka Marksova očekivanja više proizšla iz emotivnih razloga nego iz naučnih analiza. Marksova tvrdnja iz predgovora drugom izdanju *Kapitala* da se »socijalna revolucija« u Engleskoj »već može rukama opipati« pre je rezultat njegove želje nego naučne analize koja takva očekivanja čini opravdanim. Revolucionarna strast odnosila je katkad pobedu nad Marksovim naučnim analizama. Konstatovati to danas nije ni osobito teško ni osobito originalno. Pa ipak može se reći da je Rasl pokušao da ide »preko Marks-a«, ali »kroz Marks-a«, uvažavajući kao tačan njegov uvid o značaju ekonomskih činilaca u razvituč čovekove istorije i njegovoga duha.

Međutim, Rasl je ostao »iza Marks-a« kad je navodni nedostatak etičkih razmatranja kod Marks-a protumačio njegovom »verom u progres kao jedan univerzalan zakon«. Jer ako je progres na delu, onda je poboljšanje života nužno pa je tada njegovo etičko razmatranje samo po sebi suvišno. Raslova tvrdnja da je Marksova vera u progres bila razlog da se on »oslobodi i etičkih razmatranja«¹⁰⁰ zaboravlja da je svaka Marksova relevantna teza inspirisana i poneta humanističkim pa dakle i etičkim intencijama. To, izgleda protivrećeo sebi, prizna-

⁹⁶ Bertrand Russell, *Mudrost Zapada*, cit. izd., str. 272.

⁹⁷ Bertrand Rasl, *Istorijske zapadne filozofije*, cit. izd., str. 753.

⁹⁸ Bertrand Russell, *Mudrost Zapada*, cit. izd., str. 272.

⁹⁹ Bertrand Rasl, *Istorijske zapadne filozofije*, cit. izd., str. 754.

¹⁰⁰ Ibid.

je i Rasl. Jer i on priznaje takve ne samo intencije nego i sadržaje prisutne u njegovom delu:

»Ton njegova pisanja (Marksova — M.P.) često je pun zgražavanja i etičke pravednosti, što izgleda sasvim nelogično ako dialektika ionako ide svojim neizbjješnjim tokom. Budući da će država odumrijeti, kao što je kasnije rekao Lenjin, besmisleno je prije vremena dizati buku oko toga. No taj daleki povijesni cilj, svejedno koliko mu se možemo diviti u mislima, slaba je utjeha onima koji trpe ovdje i sada. I tako se naposljetku cijeni težnja za onim olakšanjem, koje se može postići, premda nije potpuno u skladu s učenjem o dijalektičkom razvoju povijesti. Jer, ono propovijeda zbacivanje postojećeg porekla silom.«¹⁰¹

Ovaj navod zасlužuje nešto dužu pažnju, bar zbog nekoliko tvrdnji. Najpre pada u oči da Rasl uočava nesklad između Marksovog determinističkog shvatanja istorije čiji hod neizbežno vodi komunizmu i etičkog zlaganja za revolucionarnu akciju kojom ga u klasnoj borbi valja izvojevati. Marks, očigledno misli Rasl, ne može da dovede u sklad istorijski kausalitet s etičkim učenjem. To je dvoje na veštački način i nekoherentno spojeno u njegovom delu iako je etičke sadržaje Marks neuspešno nastojao da šrtvuje u korist istorijskog determinizma. Drugo, ako je istorijski determinizam stvarna činjenica ljudske proizvodnje života u sledu generacija, tada Rasl ne vidi da se u skladu s tim učenjem može na bilo koji način pomoći nesrećnima koji čekaju dolazak raja. Izgleda da trpljenje zbog dejstva istorijske nužnosti kretanja ka komunizmu jeste jedino što preostaje potlačenim. Iz istorijske nužnosti revolucija izgleda besmislena. Ona ne zahteva akciju nego pasivno držanje, jer će spas i onako doći bez nje. Treće, ipak izgleda Raslu da Markovo »učenje o dijalektičkom razvoju povijesti« nosi u sebi nasilje, jer ako je nužna propast postojećeg porekla sa gledišta istorijskog razvoja onda je njegovo nasilno likvidiranje u najboljoj i najpotpunijoj saglasnosti s nužnošću istorijskog toka. Time je, po Raslovom mišljenju, u Marksovom učenju implicirano »zbacivanje postojećeg porekla silom«. Pa se stoga i nasilja pokazuju kao babice novoga. Filozofija boljševizma u toj se tački koreni. A to je i razlog zbog čega se reformistička socijalistička učenja ne utemeljuju na Marskovim idejama.

Marksov uticaj

U *Istорији западне филозофије* Rasl se ukratko osvrće i na Marksov uticaj i njegovu popularnost za koju kažu da je bila »neobična«. Marks je bio »inspirativan« za socijaldemokratiju Zapada iako njegovo učenje nikad nije bilo u celini prihvaćeno, pa zato nijedna socijaldemokratska ili socijalistička partija po svom programu nije bila »sasvim marksistička«. U Nemačkoj, gde je Marks bio najuticajniji, uprkos tome što je nacizam uložio mnogo truda da ga silom spriči, Rasl je očekivao posle poraza nacista njegov ponovni uspon. U Rusiji, »marksisti su na vlasti«. Tako da je ideološka politička karta, kako ju je Rasl video 1943. godine, bila podjeljena između liberala, marksista i nacista. To su bile tri vodeće ideološke i političke grupe, »oštro podjeljene«.

¹⁰¹ Bertrand Russell, *Mudrost Zapada*, cit. izd., str. 272—273.

Rasl smatra da dve grupe, liberali i marksisti, »u filozofskom pogledu... nisu suviše podvojene: obe su racionalističke, i po svojoj nameni obe teže da budu naučne i empiričke; ali sa gledišta praktične politike podela je vrlo oštara.«¹⁰² Postavlja se pitanje čime Rasl objašnjava njihovu oštру podvojenost ako liberali i marksisti imaju zajedničku filozofsku osnovu — racionalizam, na kojem se temelje njihove praktične politike? Očigledno da koren mora biti sadržan u toj osnovi. Rasl ga tu i nalazi. Naime, iako su u filozofskom pogledu liberali i marksisti racionalisti, racionalizam marksista je nešto drugačiji. On u sebi sadrži tonove iracionalizma. Njih Rasl vidi u činjenici da Marks ne ostaje dosledan svome naučnom uverenju da će do komunizma doći potpuno nužno iz ekonomskog razvitka kapitalizma i nezavisno od klasne borbe. Međutim, Marks očekuje ostvarenje komunizma kao rezultat klasne borbe, dakle, kao rezultat upotrebe sile, koja je postala osnovom »praktične politike« marksista ili komunista.

Prema Raslu, taj iracionalni momenat u Marksovom racionalizmu urađa u »praktičnoj politici« mnogim negativnostima kao što su: politika sile koja izrasta iz klasne borbe, konstituisanje radničke klase kao vladajuće, diktatura partije u ime klase koja se konačno preobrazava u diktaturu jednog čoveka, ideološka ortodoksnost i mnoge druge. Iz takve praktične politike Rasl ne očekuje besklasno društvo kao realno ostvarljivo.

»Praktična politika« koju vode marksisti a koju Rasl smatra izvedenom iz Marksovog racionalizma razlog je sve manje njegove popularnosti u socijalističkom krilu radničkog pokreta u svetu. Ali uprkos tome Rasl priznaje: »Marks je duboko inspirisao veliki broj intelektualaca i u Engleskoj i u Americi.«¹⁰³ Marksov uticaj i popularnost u svetu ne temelje se na istinitosti njegovih predviđanja izvedenih iz analize kapitalizma. Uostalom, ona su se, po Raslu, pokazala u mnogo čemu pogrešnim. Možda je među njima bilo najznačajnije predviđanje da će do socijalističke revolucije doći najpre u industrijski razvijenim zemljama Zapada. To očekivanje se nije ostvarilo — do revolucije je došlo »u agrarnoj Rusiji«. Ta činjenica je već bila dovoljna da se posumja u naučnu validnost Marksovih predviđanja pa se širina njegovog uticaja nije mogla na tome bazirati. Uticaj Marksove filozofije ne temelji se na naučnim analizama, nego naprotiv, »njezina velika privlačnost i vrlo široki utjecaj potječe uglavnom od religioznog obilježja njezinih utopiskih proročanstava, kao i od revolucionarnog elementa u njezinom programu djelovanja.«¹⁰⁴

Religioznost Marksove filozofije je u njenom »kosmičkom optimizmu koji se može opravdati samo teizmom.« On je bio inspirativan jer je otvarao nadu potlačenima u njihovo konačno oslobođenje koje je postalo glavnim sadržajem programa političkog delovanja. Rušenje građanskog eksploatatorskog društva bio je poklic koji dugo odjekuje kod svih podređenih. I sve dok traje podređenost ljudi ljudima, uticaj Marksov na otudene ljudi je osiguran.

Teško je valjanim argumentima osporiti tezu da je trajanje Marksovog uticaja osigurano više njegovim kategoričkim imperativom »da se sruše svi odnosi u kojima je čovek poniženo i otudeno biće«, ne-

¹⁰² Bertrand Rasl, *Istорија западне филозофије*, cit. izd., str. 755.

¹⁰³ Ibid., str. 746.

¹⁰⁴ Bertrand Russell, *Mudrost Zapada*, cit. izd., str. 273.

go njegovim analizama kapitalizma prošloga veka. S pravom Rasl tvrdi da je taj »revolucionarni elemenat« ono što još uvek čini Marksа uticajnim i inspirativnim za svako mišljenje kome je stalo do ostvarenja »istinske zajednice«.

Domašaji Raslove kritike

Raslova kritika Marksа i marksizma našla je na retka odobravanja među marksističkim filozofima. Jedni su je odbacili bez ikakvog dvoumljenja s obrazloženjem da sve što je Rasl rekao o Marksovom materalizmu ne pogoda samog Marksа nego uglavnom domarksovskе oblike filozofskog materijalizma. Drugi su opet našli da je, uprkos tome što se Rasl nije suprotstavio Marksу s pozicije »pristalica kapitalizma«, njegova kritika duboko neodrživa, zbog neistinitosti njegove teze da je Marks objasnjavao duhovnu aktivnost i duhovne tvorevine samo kao prost efekat promena u ekonomskoj »bazi društva« i što je u krajnjoj instanciji Marksov »praktični materijalizam« na toj osnovi shvatio kao »ekonomski materijalizam«. Treći su izrazili mišljenje da je Raslova kritika Marksove teorije vrednosti i teorije viške vrednosti toliko plitka da je teško verovati kako je tako veliki misilac, kao što je Rasl, mogao sebi dopustiti takvu kritiku. Treći su prigovorili Raslu da je njegovo poznavanje istorijskog materijalizma i skromno i neizvorno što je onda sa svoje strane sve skupa uslovilo priličan broj Raslovih kritičkih ocena o Markssovoj misli. Četvrta grupa Raslovih kritičara posebno ističe Raslov neuspeh da razume a još više i prihvati Markssovу viziju socijalizma.

No uprkos svih tih i mnogih drugih prigovora Raslovoj kritici Marksа i uopšte njegovom shvatanju Marksove filozofije, mnogi pisci koji su se bar uzgredno bavili njegovim odnosom prema Marksу nisu zaboravili da istaknu Raslovo priznanje da Marksova filozofija »sadrži vrlo važne elemente istine« i priznanje da je on uticao na njegove pogledе osobito onim delom njegovih shvatanja koja dovode u vezu duhovna kretanja sa ekonomskom egzistencijom ljudi. Doduše, među Raslovim interpretima ima i onih koji misle da je Rasl bio spremан да od Marksа prihvati sve što u njemu nije hegelovstvo. Zajedničko je uverenje mnogih Raslovih interpretata da njegov odnos prema Marksу nije negatorski i neprijateljski nego kritički, uglavnom obavljen s pozicije empirizma i liberalističkog ili reformatskog socijalizma. No, dok je Raslova kritika Marksа od većine primana kritički, njegova kritika boljševizma i kao prakse i kao teorije našla je na široku podršku izvan kruga »istočnog marksizma«. Mnogi smatraju da su kasnije kritike staljinizma bile samo manje ili više dosledno ponavljanje njegove kritike. Njegovo suprotstavljanje staljinizmu nije bilo »s tačke gledišta pristalica kapitalizma« zato što je suprotstavljanje s te tačke gledišta po njegovom mišljenju »potpuno uzaludno i protivno kretanju istorije u današnje vreme«. Zvuće prihvatljivo za sve humaniste socijalističke orientacije ove njegove reči: »Ako boljševizam preostaje kao jedini snažan i efikasan takmac kapitalizma, ja mislim da se ni jedna forma socijalizma neće ostvariti, ovo uverenje je jedan od razloga mog suprotstavljanja boljševizmu.«¹⁰⁵

¹⁰⁵ Bertrand Russell, *Legitimacy versus Industrialism 1814–1848*, cit. izd., str. 217.

Raslovoj ozbiljnoj kritici staljinizam ne može se staviti na teret nijedna valjana zamerka. Naprotiv. Ona je i danas inspirativna i zbog svoje zasnovanosti prihvatljiva, a u nekim svojim delovima, reklo bi se, ne podleže nikakvim budućim korekcijama uprkos brojnim izučavanjima sovjetskog sistema. Ali to što se moglo reći za njegovu kritiku staljinizma ne može se kazati i za njegovu kritiku Marksа, osobito ne za deo njegove kritike usmeren na Marksovu filozofiju.

Raslova kritika Marksove filozofije zasnovana je pre svega na analizama filozofskih ideja izvan *Ekonomsko-filozofskih rukopisa iz 1844.* Izvan toga dela utemeljio se i marksizam Kauckog i Lenjina, da ne pomjenjemo druge manje značajne autore. Ali Rasl je ipak našao u Marksovim tezama o Fojerbahu suštinu njegovog »praktičnog materijalizma« za razliku od mnogih marksističkih filozofa koji su uprkos njihovog postojanja i dalje uzaludno smeštali Marksа u materijalističke hegelovce. Zbog toga su mnogi današnji dijalektički materijalisti ispod Raslovo razumevanja Marksа. Istina, Raslova kritika Marksovog materijalizma je dosta konfuzna, u sebi protivrečna i nekoherentna. Na primer, Rasl katkad tumači Maksov materijalizam kao »praktični materijalizam«, katkad kao »ekonomski materijalizam« ili »ekonomiju«, čas kao Hegelovsko »ovapločenje logičkih kategorija u stvarni svet«, a ponekad čak i u smislu tradicionalnog materijalizma »koji sve mentalne pojave objašnjava fizičkim uzrocima«. Takođe se čini promašenim i Raslovo tumačenje veze između Marksovog »filozofskog materijalizma« i njegovog »materijalističkog shvatanja istorije«. Doduše, on priznaje da je Marksova politička doktrina »proizašla iz njegove ekonomске teorije i njegovog dijalektičkog materijalizma«, ali nasuprot tome smatra kako se i Marksova ekonomска i politička teorija mogu potpuno nezavisno izložiti od njegovog »filozofskog materijalizma«. Raslovo smeštanje Marksа u *Mudrosti Zapada* među filozofe utilitariste, kao i njegovo približavanje Marksа instrumentalizmu, podležu sumnji i nisu održivi. Čak se ne čini potrebnim ovo dokazivati. Ako, dakle, ovde Raslova interpretacija Marksа podleže kritici teško je dovesti u sumnju Raslovu kritiku Marksovog shvatanja klase i klasne borbe. Ako je taj koncept još bio važeći u prošlom veku, on to sigurno danas više nije. Klasna struktura gradanskog društva ovog veka umnogome je drugačija od one koja je bila predmet Marksovog interesa. Stoga polarizacija dveju osnovnih klasa s potcenjivanjem svih socijalnih grupa među njima nije više adekvatan model za proučavanje klasne strukture savremenog gradaškog društva. Monolitnost proletarijata kakvu pruža Marksова slika o njemu nije više činjenica. Isto tako više nije sporno da boljševizam nije alternativa kapitalizmu. Raslovi prigovori Marksовој teoriji vrednosti i teoriji viške vrednosti, iako nisu originalni, za mnoge su, pa čak i marksiste, prihvatljivi.

Ipak se čini da je najveća slabost Raslove kritike Marksа što je ostala daleko od toga da kategorije Marksuvog mišljenja shvati kao istorijske tj. kao samoukidajuće. Rasl je doduše uvideo da neke njegove kategorije više epistemološki ne vrede, jer se ne odnose na ono što jeste sada, nego na ono što je minulo i pripada istorijskoj prošlosti. Ali je čudno da je Rasl uprkos tome video da se u Marksovim kategorijama »produžuje socijalizam« daleko preko sovjetskog »državnog kapitalizma«. I to uprkos Raslovom uverenju da je boljševizam realizovao »nasilnički elemenat« iz Marksove filozofije. Istina, nasu-

prot tome on je izričito tvrdio da boljševizam niti potvrđuje niti osporava Marksov ugovor misao jer se konstituisao izvan svih njegovih bitnih pretpostavki. Boljševička revolucija se ne utemeljuje na Marksovim pretpostavkama. Ali svojim negativitetom potvrđuje Marksovo uverenje da uspešna socijalistička revolucija može da se dogodi samo u kapitalističkim razvijenim zemljama. Ukoliko se takva revolucija samotetkira kao socijalistička u nerazvijenim industrijskim zemljama u kojima kao takva postaje stvarnost, ona samo potvrđuje Marksovu pretpostavku da na toj prepostavci nije konstituisana kao socijalistička.

Iako je teško poverovati u Raslove dokaze o navodnom Marksovom »proroštvu socijalizma«, ipak je on zapazio izvesnu protivrečnost između Marksovog istorijskog determinizma i aktivizma iz *Teza o Forjerbaru*. Ta nepomirljivost dveju tendencija u Maksovom delu mnogima je kasnije bila povod za tezu o »dva Marksova lica«, lici naučnika i revolucionara. Izgleda da je Rasl mislio da je Marks postao »prorokom socijalizma« iz revolucionarne strasti koja je prenebregavala glas naučnika. Međutim, teško je priznati da je Marksova analiza provedena u *Kapitalu* a i u drugim njegovim delima platila danak toj strasti. Ako je Marks tvrdio »granica kapitala je kapital sam«, nasuprot te tvrdnje odveć je neutemeljeno u Marksu gledati »proroka socijalizma«. No, ako Rasl oseća u Marksovom delu izvesnu utopiju, onda valja reći da se u tom osećanju nije prevario. Sve velike misli nošene su utopijom. Ali je razlika između Marksove i drugih utopia u tome što je ona, po Blohovim rečima, »mislena nada« (*docta spes*).

Raslove kritika Marks-a manje je obimna i manje sistematična, na primer, od Popovove, ali ona nije ni negatorska ni neprijateljska kao što je kritika Marks-a francuskih »novih filozofa«. Velika je zasluga Raslove kritike što je mnogo ranije od drugih marksista ubedljivo pokazala kako se Engels i Lenjin kreću izvan ideja, stavova i intencija Marksovog »praktičnog materijalizma«, bar u osnovnim ontološkim i spoznajnim problemima. U njene pozitivne domašaje pored toga valja svakako uvrstiti uočavanje divergencija u Marksovom delu koje su tek mnogo kasnije od njega bile i od drugih uočene. Naravno, Marksova misao nije ništa izgubila od svoga autoriteta pod uticajem Raslove kritike, ali je Rasl poučan primer kako je s jedne druge filozofske pozicije bilo moguće pronaći u Marksovom delu niz teza prihvativijih i za drugačije filozofske stanovište.

merlo-pontijeva dijalektika vidljivog

slobodan prošić

Merle-Ponti (Merleau-Ponty) je poslednji izraz svojoj misli dao u nekoliko značajnih tekstova koji u sebi već nose filozofiju vidljivog i nevidljivog: to su rasprave »Filozof i njegova senka«, predgovor zbirci eseja *Znaci!*¹ i njegov poslednji za života objavljeni spis *Oko i duh*,² Merle-Ponti je upravo u tom periodu, od 1959. do 1960. godine, radio na svojoj knjizi *Vidljivo i nevidljivo*³ koja predstavlja svedočanstvo zrele i originalne misli koju je prekinula smrt filozofa 3. maja 1961. godine.

Iako je objavljinjanjem poslednjih Merle-Pontijevih tekstova stvorena mogućnost za proučavanje jedne filozofije koja je prema rečima Emanuela Levinasa otkrila »nove izglede jednog dela koje se pokazuje kao najbogatije po svojim mogućnostima, među delima koje je čak i na njenom rodnom tlu inspirisala Husserlova i Hajdegerova fenomenologija,«⁴ Merle-Pontijev ime je danas na zagonetan način odstutno iz većine značajnih filozofskih dela. Možda upravo zbog toga što je Merle-Ponti, svojom kritikom objektivističkog pristupa u društvenim naukama pogodio i onaj talas pozitivizma koji se pojavio šezdesetih godina pod imenom strukturalizma. Ova tišina kojom je okruženo Merle-Pontijev delo predstavlja takođe simptom jednog vremena u kojem je filozofija pribegla »analizi jezika« i problemima nauke, zaboravljujući svoj sopstveni jezik. Merle-Ponti je, međutim, do svog poslednjeg dela nastojao da izgradi jezik filozofije, baveći se između ostalog i problemom filozofskog izražavanja, jer je za njega filozofija bila samo jedan *drukčiji* način da se iskaže ono isto o čemu govore nauka, književnost i umetnost. On je kao retko koji savremen filozof neprekidno pratio, u razvoju savremenih prirodnih i društvenih nauka, pojavu jednog novog poimanja sveta i bića, jednu novu ontologiju i epistemologiju. O tome svedoče ne samo njegova prva dela *Struktura ponašanja* i *Fenomenologija percepcije* koja po rečima Alfonsa de Velense (Alphonse de Waelhens) predstavljaju pokušaj zasnivanja prečutnih ontoloških pretpostavki nauka, posebno psihologije i fiziologije, već i

¹ »L'Oeil et l'esprit«, *Art de France*, 1:1, januar 1961, u izdanju Galimara objavljeno 1964. Moris Merle-Ponti, *Oko i duh*, prevod sa francuskog Eleonora Mićunović, Zodijak, Beograd 1968.

² *Signes*, Gallimard, Paris 1960.

³ *Le Visible et l'invisible*, Gallimard, Paris 1964.

⁴ Emmanuel Lévinas, uvod u Théodore F. Geraets, *Vers une nouvelle philosophie transcendentale. La genèse de la philosophie de Maurice Merleau-Ponty jusqu'à la Phénoménologie de la perception*, M. Nijhoff, La Haye, 1971, p. IX.

poslednje delo *Vidljivo i nevidljivo*, kao i njegova predavanja na Collège de France-u⁵.

Merlo-Pontijev način mišljenja posebno dolazi do izražaja u ovim predavanjima čiji je sažet prikaz, koji obuhvata period od 1952. do 1960. godine, Klod Lefor (Claude Lefort) objavio 1964. godine. U ovim predavanjima Merlo-Ponti je samo na izgled sledio klasične probleme filozofije. On je, međutim, upravo tu doticao jedno novo područje svojim nastojanjem da u mnogim savremenim naukama, naročito onima koje se bave čovekovim ponašanjem, sagleda radanje jednog novog shvatanja bića i čovekovog odnosa prema svetu. Osvetljena *Vidljivim i nevidljivim*, predavanja na Collège de France-u potvrđuju pretpostavku da je Merlo-Ponti već tada otvarao jedno novo područje i filozofiji postavljao pitanja koja je ona sama isključila iz svojih tradicionalnih okvira.

O tome govore i naslovi njegovih predavanja: »Čulni svet i svet izražavanja«, »Pojam prirode«, »Savremena nauka i pokazatelji jednog novog shvatanja Prirode«, »Priroda i logos: ljudsko telo«. Ova poslednja pokazuju da je Merlo-Ponti bio na pragu jednog poimanja bića koje prevazilazi alternativu subjektivnog i objektivnog, duha i čulnosti a na kome počivaju savremene prirodne i društvene nauke. Izraz ove nove konцепције bića ili prirode Merlo-Ponti je pronašao ne samo u Gestalt teoriji već i u savremenoj fizici, u dostignućima biološke nauke i onih nauka koje se bave životom i njegovim razvojem.

Na taj način, Merlo-Pontijeva prva i poslednja dela povezuje ista težnja da se u proizvodima nauke i filozofije sagleda jedno novo poimanje bića, s onu stranu kartezijanskog shvatanja prirode i predstavnog mišljenja u kome je celokupno biće svedeno na puki predmet saznajne svesti. Ovako shvaćeno, Merlo-Pontijev delo *Vidljivo i nevidljivo* podrazumeva povratak onim istim problemima koji čine tematiku Fenomenologije percepcije i Strukture ponašanja i njihovo stalno produbljivanje. Merlo-Pontijeva predavanja na Collège de France-u upravo ukazuju na to da je njegova misao u poslednjim radovima išla u pravcu produbljivanja samog pojma prirode, tj. bića koje objedinjuje vidljivo i nevidljivo, drugim rečima ne samo konstituisani svet, koji obuhvata sva ustanovljena značenja jedne kulture, već i ono što predstavlja njegovu skrivenu stranu — stalnu genezu koja je poput stvaralačkog principa u osnovi stvorenenog.

Do filozofije vidljivog i nevidljivog Merlo-Ponti je došao proučavajući fenomen vlastitog tela u savremenoj psihologiji i fiziologiji. U osnovi svih onih pojava kojima se bave savremene nauke o čoveku, a koje se ne mogu bez ostatka svesti na kauzalnu shemu, Merlo-Ponti je otkrivaо telesnu intencionalnost koja, pre refleksije, uspostavlja jedan smisleni svet. Polazeći od fenomenološkog tumačenja ovih činjenica koje se ne uklapaju u objektivističku ontologiju, Merlo-Ponti je u rezultatima pomenutih nauka tražio potvrdu jedne nove ontologije koja bi obuhvatila obe strane bića — vidljivu i nevidljivu.

Ovakva ontologija proizlazi iz same strukture vlastitog tela u kome se ukrštaju vidljivo telo i telo koje vidi, jer se upravo tu pokazuje da je čulnost (*put*) bremenita idejom i da je ideja ukorenjena u *puti*.

Samosvojnost svog puta Merlo-Ponti upravo dokazuje idejom puti (*la chair*) koja nema ekvivalenta, tj. odgovarajućeg pojma u istoriji filozofije. Put nije ni stvar ni ideja, ni činjenica ni suština, ona je na pola puta između čulne stvari i ideje i predstavlja konačno ono što ih drži nerazdvojene i što čini da ovaj čulni svet, isti za sve nas, zrači ovde i sada, a istovremeno svugde i zauvek. Pojam puti vezan je za huserlovske »logos estetskog sveta« iz njegovog poslednjeg spisa »Krisa evropskih nauka i transcedentalna fenomenologija«.⁶ Taj logos čulnog sveta nije ništa drugo do prvobitna smislenost i raščlanjenost sveta, ono što označava grčka reč *logos*, sabiranje, drugim rečima otvorenost bića.

O otvorenosti bića Merlo-Ponti govori naročito u predgovoru *Znacima*, u eseju *Oko i duh* i u *Vidljivom i nevidljivom*. Tu on shvata da se rezultati *Strukture ponašanja* i *Fenomenologije percepcije* moraju izraziti drugačije, u funkciji ontologije koja je u njima implicitno sadržana. Ovaj imperativ ontološkog ekspliciranja smisla svojih prvih dela Merlo-Ponti izražava u delu *Vidljivo i nevidljivo*.⁷ Reč je o tome da se ono što se u *Fenomenologiji percepcije* moglo dovesti u vezu sa psihologijom, odlučno prevede na jezik ontologije i sagleda pravi smisao Merlo-Pontijevih fenomenoloških opisa i kritike empirizma i intelektualizma u psihološkoj nauci i filozofiji, u ovom, za mnoge mislilice, najznačajnijem Merlo-Pontijevom delu.

Alfons de Velens takođe vidi značaj prvih Merlo-Pontijevih dela u tome što predstavljaju, u stvari, kritiku implicitne ontologije nauke. On iskazuje ovaj stav u svom predgovoru Merlo-Pontijevom delu *Struktura ponašanja* koji je filozof prihvatio kao verno tumačenje smisla svoga dela.⁸

Na ovaj način moguće je sagledati kontinuitet Merlo-Pontijevog dela i povratak problemima iz *Fenomenologije percepcije* u njegovom širem i radikalnijem onotološkom kontekstu *Vidljivog i nevidljivog*, tumačiti ih u svetlosti osnovne Huserlove inspiracije vezane za ideju »perceptivne vere« ili »logosa estetskog sveta«.

Merlo-Ponti je, poput Hajdegera, inspiraciju za svoja filozofska istraživanja crpeo u Huserlovoj ideji »sveta života« (*Lebenswelt*). Za njega su presudni značaj imali kasni Huserovi spisi koje navodi već u svojim prvim delima. O tome nam nedvosmisleno govori i Merlo-Pontijev odlazak u Luven 1939. godine, gde je, u tada osnovanom Huserlovom arhivu, mogao da se upozna sa nekim neobjavljenim spisima iz Huserlove zaostavštine. Među onim spisima koje je Merlo-Ponti tada čitao i koji su odmah privukli njegovu pažnju, nalazili su se Huserovi kasni radovi: *Ursprung der Geometrie*, *Ideen II*, *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendentale Phänomenologie* i takođe tada neobjavljeni rad *Umsturz der kopernikanischen Lehre*.⁹ Merlo-Ponti je ove spise proučavao prema svom afinitetu, nadajući se da će u njima naći ono što bi mu omogućilo da reši problem koji je već postavio u *Strukturi ponašanja*, tj. da prevazide suprotnost idealizma i realizma sa njihovim strogim i apstraktnim podelama. Merlo-Ponti je Huserlovu misao proučavao selektivno, opredeljujući se za ono

⁵ Le Visible et l'invisible, p. 237.

⁶ Ibid., p. 222.

⁷ Alphonse de Waelhens, *Une Philosophie de l'ambiguité. L'existentialisme de M. Merleau-Ponty*, Nauwelaerts, Louvain 1951, p. 8.

⁸ Ludwig Landgrebe, »Merlo-Pontijev dijalog s Huserlovom fenomenologijom«, *Izraz*, novembar-decembar 1975, XIX, br. 11–12, str. 410–412.

što je kod samog Huserla išlo u jednom pravcu različitom od transcendentalnog idealizma i filozofije svesti. To je onaj polutamni »svet života«, svet našeg predlogičkog i prediskaznog iskustva, koji je u osnovi svake eksplicitne logike; taj logos estetskog sveta koji je Huserl dodirnuo mimo svoje namere, prinuđen da razjašnjava ono što je zamršeno u samoj problematici konstitucije i da se spušta u tamu »Lebenswelta« kako bi se kasnije uzdigao do sfere transcendentalne i konstitutivne svesti. Sam Merlo-Ponti kaže u eseju »Filozof i sociologija« da je stupanj Lebenswelt-a bio za Huserla samo privremena eta-pa u potpunom zasnivanju transcendentalne fenomenologije kao filozofije svesti.

»Filozofija nije određeno znanje, ona je budnost koja nam ne dozvoljava da zaboravimo izvor svakog znanja.«

Ne tvrdimo da bi Huserl ikada pristao na bilo kakvu definiciju ove vrste, pošto je do kraja života smatrao ovaj povratak živoj reči i istoriji, povratak Lebenswelt-u, pripremnim korakom za kojim je trebao da usledi čisto filozofski zadatak univerzalne konstitucije.¹⁰

Merlo-Ponti je bio svestan Huserlove fenomenološke orientacije koja je u svojoj biti povratak klasičnoj filozofiji transcendentalne subjektivnosti, ali istovremeno otkriće netematisovane *preistorije* teorijskog subjekta na kojoj je zasnovan refleksivni stav moderne zapadnoevropske misli. Taj netematisovani sloj koji sačinjava osnovu teorijskog stava zapadnoevropske filozofije upravo je ona čulnost koju Huserl otkriva u »svetu života«.

To je ono što u Huserlovoj misli prevazilazi filozofsku tradiciju od koje je pošao i istovremeno napaja Hajdegerovu i Merlo-Pontijevu filozofiju. Međutim, i pored ovog »otkriva« Huserl se nikada nije oslobođio tradicionalnog shvatanja subjektivnosti i ostao je do kraja svoje filozofske karijere veran tom stanovištu, ne odustajući od svog poimanja transcendentalne subjektivnosti kao izvora istine.¹¹

Tokom svog neumornog i predanog rada na analizi i opisivanju intencionalnih akata svesti, on je nastojao da potvrди tezu o transcendentalnom egu kao jedinom i apsolutnom izvoru svih procesa osmišljavanja, a otkrivao je nasuprot tome povezanost svesti i sveta kao i smisao koji prethodi *transcendentalnoj konstituciji* sveta.

Ovaj problem Huserlove fenomenologije koji se izražava u nemogućnosti da se transcendentalni ego »izdvoji« iz sveta kako bi se doistigla čista sfera transcendentalne subjektivnosti oslobođena svakog fakticiteta, što predstavlja smisao transcendentalne redukcije, uviđeo je, pored ostalih i Hajdeger.

Hajdegerov stav označava bitnu razliku u odnosu na Huserlovu misaonu tradiciju. Rascep između Huserlove i Hajdegerove misli vezan je upravo za ideju transcendentalnog ega s kojom se Hajdeger nije mogao složiti. Ovo neslaganje sa Huserlom došlo je do izražaja prilikom njihovog zajedničkog rada na uređivanju članka Britanske enciklopedije o fenomenologiji.¹²

Dok je Huserl tumačio Hajdegerovu misao iz dela *Biće i vreme* kao stav naivnog, »mundanog« mišljenja i kao »pad u antropologizam, tj. u psihologizam«, Hajdeger je ukazivao na nemogućnost izdvajanja

¹⁰ *Signes* pp. 138—39.

¹¹ Marc Richir, »Phénoménalisation, distortion, logologie«, *Textures*, No. 4—5, 1972.

¹² *Ibid.*

čiste transcendentalne subjektivnosti jer je svest u svojoj biti vremenita i obuhvaćena svetskim tokom.

Huserlovo delo ostavlja pored pomenutog i mnoge druge otvorene probleme, čije je rešenje Merlo-Ponti tražio u kasnim Huserlovim delima u kojima je otac fenomenologije, protivno svojoj prvobitnoj namjeri, otvorio jedno novo područje istraživanja koje u suštini prevaziđa okvire transcendentalne fenomenologije.

Merlo-Ponti je svoje istraživanje upravo orijentisao na one elemente u Huserlovom kasnom delu koji omogućuju prevazilaženje fenomenologije kao filozofije svesti. Na taj način, kako kaže Spiegelberg (Herbert Spiegelberg) izvlačeći krajnje konsekvence iz Huserlove fenomenologije, Merlo-Ponti je razvio fenomenologiju u antikartezijskom pravcu.¹³

Merlo-Ponti je, poput Hajdegera, odbacio Huserovo poimanje transcendentalnog ega. Njegova kritika Huserla upravo ima za cilj da pokaze nemogućnost potpune redukcije i čistog transcendentalnog ega izdvojenog iz svetskog toka. Prema Merlo-Pontiju, mi smo vezani intencionalnim nitima za svet i svaka misao, svaka ideacija, događaju se u svetu.¹⁴

Merlo-Ponti je smatrao da sama Huserlova misao prevazilazi pretpostavke one filozofske tradicije od koje je pošla, a koju najbolje iskazuju Avgustinove reči kojima Huserl završava svoje *Kartezijske meditacije*: »Vrati se u sebe, u unutrašnjosti čoveka prebiva istina.« Ove reči u punoj meri iskazuju Huserlov stav i njegovo poimanje subjektivnosti. Međutim, Merlo-Ponti je shvatio da konsekventno razvijanje kasne Huserlove misli u kojoj značajno mesto zauzima tematika »sveta života«, vodi jednom drugačijem poimanju racionalnosti i istine. U tom smislu Hajdegerov pojам »bića u svetu« (*In-der-Welt-Sein*) predstavlja nastavak ili dovršavanje Huserlove problematike »Lebenswelta«.¹⁵

Merlo-Ponti kritikuje Huserlovo kartezijanstvo i klasičnu ideju subjektivnosti kao unutrašnjosti. Nema unutrašnjeg čoveka; čovek je u svetu, kazaće Merlo-Ponti u predgovoru *Fenomenologije percepcije*.¹⁶ Konsekventno tumačenje Huserlove ideje intencionalnosti svesti vodi ideji *transcendencije*. Čoveka ne definiše unutrašnjost, već transcendencija. Ova transformacija Huserlove ideje intencionalnosti karakteristična je kako za Sartra tako i za Merlo-Pontija, koji u *Fenomenologiji percepcije* tumači ovu fundamentalnu fenomenološku ideju u njenoj povezanosti sa idejom transcendencije.

Idejom transcendencije i bića u svetu, Merlo-Ponti se samo na izgled približio Hajdegerovoj filozofiji. Bitnu razliku između ova dva filozofa Alfons de Velens vidi u sledećem:

»Hajdegerovo neprihvatanje subjektivnosti u klasičnom smislu, svesti kao „unutrašnjeg sveta“ — čemu posredno vodi Huserlovo učenje o intencionalnosti — nikada se nije proširilo, ni u *Sein und Zeit*-u, ni u kasnijim delima, u intencionalnu analizu čulnosti ili telesnosti.«¹⁷

¹³ Herbert Spiegelberg, *The Phenomenological Movement*, M. Nijhoff, The Hague 1976, Vol. 2, p. 523.

¹⁴ *Phénoménologie de la perception*, Avant-propos, pp. VIII—IX. Vidi takođe: Mórás Merlo-Ponti, *Fenomenologija percepcije*, Predgovor, prevod Slobodan Prošić, *Theoria*, br. 3, 4, 1977., str. 155.

¹⁵ Vidi: Jean Beaufret, *Introduction aux philosophies de l'existence*, Denoël, Paris 1971, p. 61.

¹⁶ *Phénoménologie de la perception*, Avant-propos, p. V. *Theoria*, 3, 4, 1977, str. 154.

¹⁷ A. de Waelhens, *Op. cit.*, p. 8.

Sa tog stanovišta Merlo-Pontijeva *Fenomeologija percepције* je nescripna. Tu nailazimo na jedno bogatstvo fenomenoloških opisa perceptivnog sveta i telesnosti. Međutim, o problemu percepције u Hajdegerovom delu *Sein und Zeit* nećemo naći ni tridesetak redova.¹⁸ Prema A. de Vеленсу, Merlo-Ponti je, za razliku od Hajdegera, svojim opisima perceptivnog sveta razvio jedno bogatstvo određenja unutar »Lebenswelt«. Perceptivni svet koji Merlo-Ponti opisuje pun je posredovanja (dijalektika objektivnog i doživljenog, ili »vlastitog« tela, dijalektika vidljivog i nevidljivog).

Ova posredovanja su veoma značajna za razlikovanje Hajdegerovog i Merlo-Pontijevog pristupa biću. Pojam *otvorenosti* (Offenheit) koji se pojavljuje u poslednjim Merlo-Pontijevim spisima odgovara istom pojmu kod Hajdegera. To isto može da se kaže i za pojam bića. Međutim, Merlo-Ponti odbacuje Hajdegerov pristup biću primenjujući princip *intraontologije* koji proizlazi iz saznanja da smo *u biću*, i da samo iz njegovog središta, tj. u dodiru sa bićima, možemo govoriti o biću kao takvom. Polazeći od perceptivnog sveta koji nam pruža ovu otvorenost ili smisao bića, Merlo-Ponti samim tim ne apsolutizuje naš odnos prema biću, a prema tome ni ontološku razliku koja je kod Hajdegera fundamentalna.

Prema Merlo-Pontiju, biće se ne može neposredno proučavati. Upravo zato on ističe pojam *indirektnе ontologије* kao jedine metode primerene ovakvom shvatanju bića, tj. bića kao otvorenosti (Offenheit). Ovaj metodološki stav koji je na implicitan način sadržan i u ranijim Merlo-Pontijevim delima, duboko je povezan sa smisлом koji Merlo-Ponti otkriva u ontologiji vidljivog i nevidljivog: saznanje o našoj ukorenjenosti u biću nameće drugačije shvatanje teorijskog i saznajnog odnosa prema svetu.¹⁹ Nama svet nikada nije dat kao objekt, već je on za nas *sredina* u kojoj samo saznanje i istina dobijaju svoj smisao. Saznanje se više ne može tumačiti naivnim shvatanjem o čistom odnosu svesti i njenih objekata. U tom smislu Merlo-Ponti zahteva od filozofije radikalniji stav koji će uzeti u obzir totalitet situacije i promenu koju teorijski stav unosi u naš prvobitni i nereflektovani odnos prema svetu. U *Fenomenologiji percepције* Merlo-Ponti je ovaj stav izrazio sledećim rečima:

»Fenomenologiji shvaćenoj kao neposredna deskripcija treba dodata jednu fenomenologiju fenomenologije. Treba da se vratimo *cogito*-u da bismo u njemu potražili fundamentalniji logos od objektivnog mišljenja...«²⁰

Svest je okružena bićem. Svet nije nikad immanentan saznajnoj svesti, već je ona naprotiv obuhvaćena svetom. Shvatanje da saznanje nije čisti početak, već da podrazumeva naš odnos prema biću, od pre-sudnog je značaja za Merlo-Pontijevu stanovištu. On će, u tom smislu, suprotstaviti kauzalno mišljenje koje svet posmatra »odozgo«, saznanju koje počiva na shvatanju svoje pripadnosti svetu i za koje je svet viden iz njega samog (princip *intraontologije*). Ovaj temeljni stav koji proizlazi iz Merlo-Pontijeve ontologije, u potpunosti razjašnjava i obrazlaže njegovo shvatanje čoveka kao »bića u svetu« i osnovnih stavova izraženih još u *Fenomenologiji percepције*.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Le Visible et l'invisible, pp. 233, 280.

²⁰ Phénoménologie de la perception, p. 419.

Kauzalnu misao zamenjuje ideja transcendencije, svet viđen iz perspektive »čistog posmatrača« ustupa mesto svetu viđenom iz nje-ga samog, intraontologija zamenjuje shvatanje bića kao objekta.

Za Merlo-Pontija princip indirektnе ontologије proizlazi iz suštine našeg odnosa prema biću. Biće, naime, nije dato našem pogledu. Za razliku od predstavnog bića »refleksivne filozofije« ovde je biće shvaćeno kao ono što je u osnovi samog viđenja. Mi upravo vidimo zato što smo u biću. Objektivizam svodi biće na predmet zato što se uđaljava od svoje perceptivne osnove, međutim, samo zato što nešto jeste, što postoji smisao (jer je svet u svojoj osnovi smislen i rasčlanjen, a biće je ova smislenost i povezanost), moguć je stav kojim se nešto poima kao *predmet*, drugim rečima, subjekt-objekt odnos.

»Jedinstveno Biće, dimenzionalnost kojoj pripadaju ovi momenti, ove stranice i dimenzije, s onu je stranu klasične suštine i egzistencije i čini shvatljivim njihov odnos.«²¹

Zato što smo obuhvaćeni bićem ono se nikad ne pokazuje našem pogledu kao neki objekat, već nam se samo otkriva putem ove raščlanjenosti i artikulacije *vidljivog*, jer je biće upravo ova smislenost, »nemogućnost besmisla ili ontološke praznine«.²²

Merlo-Pontijeva ontologija vodi jednom novom shvatanju racionalnosti i istine koje prevazilazi Huserlovu zamisao fenomenologije i njeni zasnivanje u transcendentalnoj subjektivnosti. Naime, Merlo-Ponti suprotstavlja Huserlovom idealu filozofije kao stroge nauke samu »ute-lovljenost« mišljenja koje je situirano, ukorenjeno u svetu iz koga izranja i sa kojim je povezano nevidljivim nitima. Međutim, upravo Huserlova problematika »sveta života« sa kojom je Merlo-Ponti došao u dodir proučavajući njegove kasne spise, ukazivala je na mogućnost prevazilaženja kartezijanske osnove Huserlove fenomenologije i njegovog ideala stroge zasnovanosti filozofije s one strane faktičnosti i promenljivosti iskustva.

Za Merlo-Pontija, naprotiv, istina pretpostavlja utelovljenu i situiranu svest koja izranja iz prirodnog i istorijskog sveta i koja ne može imati gledište objektivne istine ili nepristrasnog posmatrača, već jedino istinito gledište, jedinu istinu koja je moguća zahvaljujući našoj pripadnosti jednom prirodnom i istorijskom svetu. Daleko od toga da predstavlja puki »relativizam«, ovakav stav, naprotiv, pokazuje da se svaka istina zasniva na *tu* koje sačinjava naša ukorenjenost u prirodnom i istorijskom svetu.

Direktna posledica ontologije »Vidljivog i nevidljivog« jeste novo shvatanje istine i objektivnosti koje Merlo-Ponti predlaže u ovom delu. Istina se ne definiše podudarnošću, mi nikada ne posedujemo čiste objekte saznanja jer saznanje nije nikad čisti odos svesti i njenih predmeta, već uvek podrazumeva da duh izranja iz određene telesnosti, iz prirodnog i istorijskog sveta u kome je određena tačka gledišta nužnost koju ignorira samo objektivizam u svojoj predrasudi o nesituiranom i nepristrasnom posmatraču. Istina se ne dostiže apstraktним pogledom svesti, već kroz atmosferu telesnosti (čulnosti) i istorije kojom smo neprekidno obavijeni i koja upravo određuje jedini smisao koji istina može imati za nas.

Na ovaj način, Merlo-Ponti ontološki zasniva svoje stavove iz pret-hodnih dela, naročito iz *Fenomenologije percepције* kao i svoje poima-

²¹ Le Visible et l'invisible, p. 157.

²² Ibid., p. 156.

nje istine i objektivnosti koje je još ranije izložio u eseju »Filozof i sociologija«:

»Ako nas sve istorija obuhvata, na nama je da shvatimo da se istina do koje možemo doći ne dostiže s onu stranu naše pripadnosti istoriji, već putem nje. Površno shvaćena, ona ukida svaku istinu; radikalno promišljena, ona utemeljuje jednu novu ideju istine. Sve dok čuvam pred sobom ideal apsolutnog posmatrača, saznanja bez tačke gledišta, ja u svom položaju mogu da vidim samo princip pogrešnog znanja. Ali ako sam shvatio da sam pripadnošću istoriji povezan za svaku delatnost i svako saznanje koje bi za mene moglo da ima smisla, i da ona sadrži... sve ono što za mene može *biti*, tada mi se moj dodir sa društvenom dimenzijom u konačnosti moje situacije, otkriva kao izvorna tačka svake istine, uključujući i onu naučnu...«²³

U *Vidljivom i nevidljivom* Merlo-Ponti određuje istinu onim što je udaljeno kao takvo. Ono što još dublje karakteriše filozofiju, za razliku od problema saznanja, je, kako kaže Merlo-Ponti: »...Prilaz onome što je udaljeno kao takvom«.²⁴ Ove zagonetne Merlo-Pontijeve reči iz nedovršenog dela *Vidljivo i nevidljivo* označavaju izvestan obrt u shvatanju filozofije. Filozofija se više ne izražava kroz ideju istine kao podudarnosti objektivnog i subjektivnog, ona je *upitnost* i svoje biće saobražava upitnosti percepcije.

»Percepciju treba shvatiti, kaže Merlo-Ponti, kao ovu upitnu misao koja radije dopušta opaženom da se pojavi nego što ga postavlja...«²⁵

Filozofiju kao apstraktни pogled intelekta zamenjuje ono viđenje koje polazi iz središta bića. U tom smislu, Merlo-Ponti govori o jednoj »teoriji vida ili filozofskog videnja kao maksimuma stvarne bliskosti u odnosu na zev Bića...«²⁶

Šta bi konačno trebalo da bude filozofija koja odbacuje apstraktni teorijski stav i približava se biću, poput opažaja, prisustvujući njegovom stalnom razlaganju? »Filozofija koja otkriva ovu krajuzu vidljivog i nevidljivog sušta je suprotnost one koja sve nadleće. Ona prodire u čulnost, vreme, istoriju.«²⁷

Ôno što Merlo-Ponti, tokom dugotrajnog istraživanja suprotstavlja Huserlu, to je ideja o fundamentalnom spletu čulnog i misaonog, o vertikalnoj i nesvodljivoj dimenziji perceptivnog sveta. Ovaj splet se ne može razrešiti i rasvetiliti u čistoj misli, jer je on upravo prepostavka naše svesne aktivnosti i izričitog sveta kulture. Kao što vidima svoju slepu tačku, *punctum caecum*, kaže Merlo-Ponti, tako i jasna i eksplicitna misao nosi za sobom svoj nevidljivi horizont čulnosti.²⁸ Ovu ideju o neodvojivosti misli od njenog čulnog horizonta Merlo-Ponti je uvek iznova razvijao, počev od svog najznačajnijeg dela *Fenomenologije percepcije* do posthumno objavljenog *Vidljivo i nevidljivo*. Svaka misao, kaže Merlo-Ponti, dogada se jednoj puti. Ideja ima svoju podologu čulnosti na kojoj izranja i u tome je razlika između ovog i idealističkog stava koji misao odvaja od čulnosti prečutno prepostavljajući da postoji jedna izvesnost misii za sebe. U tome se sas-

toji i osnovna razlika između Merlo-Pontijevog i Huserlovog filozofskog stava.

Za Huserla, proučavanje »sveta života« (*Lebenswelt*) bila je samo pripremna faza za povratak transcendentalnoj svesti u svoj njeni izvesnosti. Naime, Huserl se našao pred nerešivim problemom transcendentalne konstitucije i činjenicom prvo bitne teze o svetu (*Weltthesis*), prvo bitne vere (*Urglaube*). Do problematike »sveta života« Huserla su dovele nejasnoće transcendentalne konstitucije i, stoga, proučavanje »sveta života« ima za cilj razjašnjenje i rasvetljavanje onoga što je u njemu »zamršeno« i, konačno, povratak čistoti transcendentalne svesti. Ovakvom tradicionalnom pojmu racionalnosti Merlo-Ponti suprotstavlja izvornost onoga što je »zamršeno«, ili ideju fundamentalnog spleta.²⁹

Za razliku od Huserlovog idealističkog stava Merlo-Ponti smatra da svaka analiza ima za cilj da razreši ovaj fundamentalni splet i istovremeno ga čini neshvatljivim. »Reč je o tome da se stvori jedan novi tip inteligibilnosti (inteligibilnost putem sveta i bića takvih kakvi su — ,vertikalna' a ne ,horizontalna').«³⁰

Umesto filozofskih idealizacija, Merlo-Ponti u temelj istine stavlja ono što i pored svih filozofskih »pristupa« ostaje neraščlanjeno, »splet« naših egzistencija, dimenziju *aktualnog* koja ostaje skrivena iza naših izričitih stavova, tvrdnji i opštosti, kao »horizonte« u Huserlovom smislu.

To je onaj prvo bitni splet vidljivog i nevidljivog koji Merlo-Ponti otkriva u telu i koji objašnjava da telo, pripadajući vidljivom svetu čini istovremeno mogućim naše viđenje sveta. Naime, zagonetka tela se sastoji u tome da je ono organ kojim nam se svet otvara i da istovremeno pripada tom svetu.

Preko analize tela i njegove prvo bitne intencionalnosti, dvostrukе strukture vidljivog tela i onog koji vidi (*voyant-visible*), Merlo-Ponti rešava problem svesti i njenog izvora, kao i problem odnosa čulnosti i ideje.

Telo je istovremeno *vidljivo i ono koje vidi* i ovo razlaganje, zev, predstavlja ontološko svojstvo na kojem se zasniva ljudska spoznaja, tj. otvor prema biću. Ovakvo shvatanje tela bilo je u *Fenomenologiji percepcije* samo nagovješteno. Odbacujući termine objektivnog i doživljenog tela, dalje jezik tradicionalne filozofije, Merlo-Ponti odbacuje i ovu podelu koja počiva na objektivističkom načinu mišljenja.

Objašnjavajući ovu fundamentalnu dialektiku tela, Merlo-Ponti te lo upoređuje sa dvema dimenzijama koje se jedna prema drugoj odnose kao lice prema naličju. Da bi izrazio ovo prožimanje »vidljivog« i »onoga koji vidi«, Merlo-Ponti upotrebljava termin »krajuzma« (*chiasme*) koji znači splet, ukrštanje. Suprotno od Huserla koji je smatrao da treba razrešiti ono što je nejasno i zamršeno u »svetu života«, Merlo-Ponti ovaj splet smatra fundamentalnim.

Analizirajući ovaj izvorni splet duhovnog i telesnog Merlo-Ponti prevazilazi čvrste odredbe objekta i subjekta i dolazi do prvo bitnog sklopa vidljivog i nevidljivog, idealnog i čulnog, dosledan ideji prema kojoj je svaka misao vezana za određeni horizont — za svoju put ili čulnu osnovu.

²³ Signes, p. 137.
²⁴ Le Visible et l'invisible, p. 138.
²⁵ Ibid.
²⁶ Ibid., p. 170.
²⁷ Signes, p. 30.
²⁸ Ibid., pp. 55, 301.

²⁹ Ibid., pp. 321, 322.
³⁰ Ibid., p. 332.

Merlo-Ponti objašnjava duh kao »drugu stranu tela«. Telo je izvorno vezano za duh i ne možemo zamisliti telo koje ne bi bilo telo duha. Sve se dešava, kaže Merlo-Ponti, kao da su i telo i duh samo različite strane jednog istog lista, nabora, različite strane jednog istog bića:

»Postoji telo duha i duh tela i splet (*chiasme*) između njih.«³¹

Ovim putem dolazimo do značajne ideje spleta za koju Merlo-Ponti upotrebljava izraz »kjazma« koji prvo bitno označava ukrštanje vidnih puteva zahvaljujući kome nastaje binokularni vid. Analogno ovom spletu, pojarn kjazme izražava prvo bitni splet vidljivog i nevidljivog, tj. ideje i čulnosti. Ovim spletom Merlo-Ponti se približava ideji otvorenosti kod Hajdegera (*Offenheit des Seins*) koja označava prekid u odnosu na tradiciju objektivističkog poimanja bića — onu misaonu tradiciju koja biće shvata kao predmet svesti.

Za Merlo-Pontija reverzibilnost, kjazma, predstavljaju nešto osnovno. Pojam reverzibilnosti ili preokreta je termin kojim Merlo-Ponti definiše ono kretanje prema kome svaka stvar prelazi u svoju suprotnost i podrazumeva je. On suprotstavlja objektivističkom i kauzalnom mišljenju fundamentalniji fenomen reverzibilnosti. Telo već sadrži duh, ono nije jednostavno »njegova mogućnost«, ono je upravo — *telо duha*. Na taj način Merlo-Ponti pokazuje da se dubljim shvatanjem čovekovog ponašanja, a ono se već pokazuje u percepciji, nužno odbacuje kauzalna shema. Telo se ne može svesti na objekt, ono ne postoji kao zaseban entitet, već samo kao telo duha. S druge strane, duh nije nezavisan, već je uvek vezan za određenu *put* — što je uostalom i smisao osnovne Merlo-Pontijeve teze o utelovljenoj svesti. Prema Merlo-Pontiju, misao uvek prepostavlja određenu *put* kao svoju osnovu; ideja podrazumeva određeni horizont koji je čini mogućom, naše misli i ideje prepostavljaju našu ukorenjenost u svetu i istoriji i stoga ne-ma vansvetskog pogleda ili saznanja »objektivne istine« pošto smo okruženi svetom i istorijom. Mi ne možemo sebe da izuzmemo iz svetskog toka i da svet pretvorimo u objekat svoje kontemplacije jer smo njime potpuno obuhvaćeni.

U spisu *Vidljivo i nevidljivo* u kome sledi put kašnog Huslera, Merlo-Ponti otkriva biće koje se ne svodi na predstavu i koje on naziva divljim bićem, zasnivajući na taj način ontologiju koja se nalazi s onu stranu kantekcijanskog bića shvaćenog kao punoča, kao predmet svesti. To je drugim rečima pokušaj da se prevaziđe shvatanje bića kao objektivnog bića čiji je model saznajni odnos svesti i njenih predmeta.

Za Hajdegera, biće je upravo ono što izmiče predstavi i što metafizička misao zapadnoevropske filozofije nije, od Platona do Ničea, uspela da zahvati svojim kategorijama jer je njena misao odredena shvatanjem bića kao bivstvujućeg. Stoga je Hajdeger, u spisu *Prilog pitanju o biću* (*Zur Seinsfrage*), da bi istakao smisao svog poimanja bića i njegove razlike prema bivstvujućem, predstavno datom biću, i samu transkripciju reči biće prilagodio ovakvom sadržaju: Hajdeger biće piše, naime, kao precrtno *Sein*.

Merlo-Ponti takođe otkriva onu dimenziju sveta koja se ne može svesti na predstavno, objektivno biće i čiji smisao u potpunosti izražava termin *divlјeg ili vertikalnog bića*.³²

³¹ Ibid., p. 313.

³² Ibid., pp. 223, 257.

»Biće ne dopušta da se kao bivstvujuće, objektivno predstavi i proizvede«, kaže Hajdeger u spisu *Šta je metafizika*.³³ Merlo-Ponti sa svoje strane izražava ovo shvatanje bića pojmom »nevidljivog«. Nevidljivo je ono što se u principu ne može svesti na predstavno biće, na biće shvaćeno kao objekat svesti. Da bismo se približili smislu ovog pojma potrebno je da shvatimo da on ne označava neko moguće vidljivo, već ono što je u principu nevidljivo, tj. ono što je nemoguće svesti na pomenuti odnos svesti i njenih predmeta.

»Smisao je nevidljiv, ali nevidljivo nije protivrečno vidljivom: vidljivo samo poseduje jednu osnovu nevidljivog, a nevidljivo je tajna protivteža vidljivom...« Ovaj odnos se ne može tumačiti prostim upoređivanjem (čime se nevidljivo u suštini svodi na vidljivo), već samo shvatanjem da je vidljivo »bremenito nevidljivim«. Nevidljivo je »ono negativno što omogućuje vertikalni svet, jedinstvo nespojivog, biće transcendencije i topološki prostor...«³⁴

Na drugom mestu Merlo-Ponti produbljuje ovaj odnos vidljivog i nevidljivog:

»Kad kažem da je svako vidljivo nevidljivo, da je opažanje neopuštanje, da svest ima jedan »punctum caecum«... to ne treba shvatiti u smislu protivrečnosti... treba razumeti da sama vidljivost sadrži jednu ne-vidljivost.«³⁵

Ovo shvatanje je izrazio F. Kopiston (Frederic Copleston) u svojoj knjizi *Istorija filozofije* sledećim rečima:

»Iako čovek opažanjem konstituiše svoj svet (ne u smislu da ga stvara, već da se zahvaljujući njemu strukture pojavljuju), stvarnost je nešto više od onoga što postaje vidljivo ili što je moguće opažati. To što postaje vidljivo i što leži u osnovi distinkcije između subjekta i objekta jeste Biće. Samo Biće je nevidljivo. Paradoksalno govoreći, ono se sâmo manifestuje kao nepojavna osnova onoga što se pojavljuje u dijalogu između tela-subjekta i njegove okoline. Ono samo nije struktura koju je moguće opaziti, već polje svih struktura.«³⁶

Traganje za ovom nesvodljivom dimenzijom ljudskog sveta ili istorije koju naziva »vertikalnim« ili »divljim bićem«, Merlo-Ponti shvata kao problem izražavanja onoga što se na taj način otkriva. Naime, za Merlo-Pontija se postavlja pitanje izražavanja »divljeg bića«, a filozofija je ta koja treba da se podredi izražavanju tog smisla. Ovakva uioغا nameće filozofiju odbacivanje njenog izražajnog aparata i postavljajući radikalno pitanje dometa jezika filozofije. Merlo-Pontijeva istraživanje svedoči o njegovom nastojanju da sam jezik filozofije približi ovoj dimenziji vertikalnog, koja ostaje skrivena u naborima jezika i istorije.

Problem izražavanja bića Merlo-Ponti postavlja kao problem izražavanja same filozofije. Još u prvim delima Merlo-Ponti je insistirao na generativnoj funkciji jezika i stvaranju novih značenja zahvaljujući pregnantnosti jezika, njegovom svojstvu da »zrači« uvek novim značenjima. Ovu moć jezika Merlo-Ponti objašnjava »usidrenošću neizrečenog značenja u značenjima kojima već raspolažemo«,³⁷ ističući da

³³ M. Heidegger, *Was ist Metaphysik?* Dritte Auflage, Verlag von Friedrich Cohen, Bonn, 1931, S. 27. Vidi takođe: *Zur Seinsfrage*, Vittorio Klosterman, Frankfurt am Main, 1956.

³⁴ *Le Visible et l'invisible*, pp. 269, 281.

³⁵ Ibid., p. 300.

³⁶ Frederick Copleston, *A History of Philosophy*, vol. IX, Part II, Doubleday, New York 1974, p. 206.

³⁷ *La Prose du monde*, Gallimard, Paris 1964.

svaka velika proza predstavlja ponovno stvaranje izražajnog aparata.

Svojim poimanjem bića s onu stranu predstavnog mišljenja, Hajdeger i Merlo-Ponti se suočavaju sa problemom izražavanja ove otvorenosti bića. Za Marlo-Pontija ovaj problem se javlja kao potreba drugačijeg jezika filozofije, pojmovnog aparata koji bi izražavao ovu vertikalnu i nesvodljivu dimenziju perceptivnog sveta i bio bliži shvatanju bića kao PHYSIS-a, kao izvorne otvorenosti.

Kako filozofija može da izradi ovu otvorenost bića?

U svom poslednjem i nedovršnom spisu Merlo-Ponti nastoji da dâ odgovor na ovo fundamentalno pitanje. Treba se pre svega oslobođiti klasičnog pojmovnog aparata filozofije i njenog nastojanja da svako biće objašnjava na način bića-objekta i da biće kao takvo svodi na predmet svesti:

»Odbaciti instrumente koje su refleksija i intuicija sebi obezbijedile; ustaliti se tamo gde se one još ne razlikuju, u iskustvima koja još nisu obrađena i koja nam pružaju istovremeno izmešane i 'subjekat' i 'objekat' i egzistenciju i esenciju...«³⁸

Problem jezika filozofije, njenih izražajnih moći i njenog pojmovnog aparata Merlo-Ponti postavlja u kontekst reakcije prema određenoj filozofskoj tradiciji koja biće svodi na predmet svesti i subjektivnost definiše odnosom između svesti kao vansketskog pogleda duha i sveta lišenog latentnosti i dubine.

Ovo stanovište koje naziva refleksivnom filozofijom, jer ona »nadleće svet«, Merlo-Ponti kritikuje i u Huserlovoj i u Sartrovoj misli.

Zajedno sa klasičnim poimanjem subjektivnosti kao unutrašnjosti (Huserl) i sveta kao objekta »partes extra partes«, Merlo-Ponti se oslobođa i njenog pojmovnog aparata:

»Zameniti termine pojam, ideja, duh, predstava, terminima *dimenzija*, vezivanje, nivo, zglobovi, stožeri, konfiguracija...«³⁹

»Uzeti za model bića topološki prostor. Euklidovski prostor je model perspektivnog bića, to je prostor transcendencije... Topološki prostor je, naprotiv, sredina u kojoj se ocrtavaju odnosi bliskosti i obuhvatanja.«⁴⁰

Jezik Merlo-Pontijevе ontologije otkriva ovaj »vertikalni« svet koji nije sveden na svet jednoznačnih objekata, već se pokazuje kao skup dimenzija i značenja.

U *Vidljivom i nevidljivom* Merlo-Ponti kaže:

»... Stvari su strukture, potke (membrures), zvezde našeg života: ne pred nama, izložene kao perspektivni prizori, već gravitirajući oko nas.«⁴¹

Prostor je nešto što se rađa u ovom spletu (chiasme) vidljivog i onog koji vidi. Prostor nije čista spoljašnjost, puka dimenzija, već *dimenzionalnost*, dubina i latentnost stvari. Hegel je govorio o pravoj beskonačnosti koja se suprotstavlja beskonačnosti niza. Prava beskonačnost nije ponavljanje istog, već jedinstvo istog u razlici, dubina i pregnantnost, bogatstvo posredovanja za razliku od loše beskonačnosti koja nije ništa drugo do puko ponavljanje.

Merlo-Ponti se približava ovakvom shvatanju prave beskonačnosti kada govori o fundamentalnoj višezačnosti egzistencije i kada kriti-

kuje kartezijanski pojam prostora (dualizam čiste unutrašnjosti i spoljašnjosti) pokazujući da je ovakvo shvatanje prostora izvedeno iz dubljeg poimanja prostornosti, dimenzionalnosti vidljivog i našeg sveta kao matrice svih drugih svetova (ova ideja vezana je za pojam »Umwelt« koji izražava jedinstvenost našeg sveta zahvaljujući kojoj sve ostale svetove možemo da zamislimo samo kao njegovu varijantu. Izvor ove prostornosti nije više kao u *Fenomenologiji percepcije* — subjektivnost, već sama karakteristika vidljivog, njegova ontološka moć i raščlanjenost, ona pregnantnost vidljivog koja u sebi nosi osnovnu smislenost našeg sveta i zahvaljujući kojoj zrači ne samo ovde i sada, već svugde i zauvek«.⁴²

Prema Merlo-Pontiju, odrediti beskonačnost pozitivno, kao nešto što стоји пред нама, znači mimoći pravi smisao beskonačnosti, njeno stalno i skriveno prisustvo u ljudskoj istoriji, u svetu života. Prava beskonačnost nije svet u dimenziji, već *dimenzija sveta*, ono što nas prevaziđa jer predstavlja samu »beskonačnost sveta života, a ne beskonačnost idealizacije«.⁴³ Ovu beskonačnost doživljenog sveta kao dimenziju bića izražavaju svi pojmovi Merlo-Pontijevе ontologije. Beleške objavljene u knjizi *Vidljivo i nevidljivo* govore o Merlo-Pontijevom istraživanju jezika nove ontologije. Prevazilaženje subjekt-objekt ontologije zahteva stvaranje novog jezika koji bi odgovarao »divljem biću«. Merlo-Ponti u jednoj od ovih beležaka kaže:

»Ontologija bi bila izgrađivanje pojmove koji treba da zamene pojmove transcendentalne subjektivnosti, subjekta, objekta, smisla — definicija filozofije bi sadržavala razjašnjenje samog filozofskog izražavanja...«⁴⁴

Sve je podređeno naporu da se izradi otvorenost bića, taj nevidljivi okvir naših predstava — ono što se ni na koji način ne može predstaviti:

»... Opisati vertikalno ili divlje biće kao tu preduhovnu sredinu bez koje se ništa ne može zamisliti...«⁴⁵

Jezik Merlo-Pontijevе ontologije otkriva ovaj vertikalni svet koji nije sveden na svet jednoznačno određenih objekata, već se pokazuje kao bogatstvo dimenzija i značenja.

Shvatajući govor kao akt ekspresije, polje stalno otvoreno za nova značenja, Merlo-Ponti nam ostavlja jedno kretanje misli koja neuromorno odbacuje ono što je sputava i razbija svoje okvire da bi sačuvala svoj smisac.

Radne beleške koje je Klod Lefor objavio u drugom delu knjige *Vidljivo i nevidljivo* prenose nam jednu misao u punom zamahu i bujanju pod čijim pritiskom izbijaju novi pojmovi, izrazi se množe, dimenzije otvaraju da bi se iskazalo pripadanje svih stvari jednom istom izvoru, jednom istom kretanju koje u sebi samome dovodi do diferencijacije oblika i značenja.

»Predstaviti topološki prostor kao prostor nagomilavanja, promiskuiteta — prostor nesređen i neuređen za razliku od kartezijanskog prostora koji je lišen prave dubine i latentnosti.«⁴⁶

³⁸ Le Visible et l'invisible, p. 172.

³⁹ Ibid., p. 277.

⁴⁰ Ibid., p. 264.

⁴¹ Ibid., p. 274.

⁴² Ibid., pp. 223, 224.

⁴³ Ibid., p. 223.

⁴⁴ Ibid., p. 221.

⁴⁵ Ibid., p. 257.

⁴⁶ Ibid.

Kao reakcija na kartezijansku ontologiju, kod Merlo-Pontija se javlja čitavo bogatstvo pojmljiva u kojima vibrira dimenzionalnost vidljivog sveta:

»Ono što postoji, kaže Merlo-Ponti, to je čitava arhitektura, čita-va, „slojevitost“ fenomena, niz „nivoa bića“... Činjeničko i suštinsko se ne mogu više razlikovati, ne zato što su izmešani u našem iskustvu, nedostizni u njihovoј čistoti i što postoje izvan njega kao granične ideje, već zato što Biće više nije *preda mnōm*, nego me okružuje i u izvesnom smislu prolazi kroz mene, i budući da se moj pogled Bića ne začinje negde izvan, već iz središta bića, takozvane činjenice, prostorno-vremenske pojedinačnosti, samim tim su postavljene na ose, stožere, dimenzije, opštost moga tela i ideje već usaćene u njegove sastavke.«⁴⁷

Ono što postaje jasno, to je da Merlo-Pontijev poduhvat u kasnijim spisima, zajedno sa problematikom pikturalnog izražavanja u eseju »Oko i duh«, vodi otkrivanju ovog baroknog sveta, ove ontologije vidljivog:

»Mi nikada pred sobom nemamo, kaže Merlo-Ponti, čiste pojedinačnosti, gledače nerazdjeљivih bića, ni suštine bez mesta i vremena, ne zato što postoje negde drugde, van našeg dohvata, već zato što smo mi iskustva, to jest misli koje osećaju iza sebe težinu prostora, vremena, samog Bića o kome misle i koje, dakle, ne postavljaju pred svojim pogledom prostor i vreme poređane u nizu niti čistu ideju niza, već imaju oko sebe jedno vreme i jedan prostor nagomilavanja, umnožavanja, zahvatanja, izmešanosti, stalnu bremenitost, stalni porod, generativnost i opštost, sirovu suština i sirovu egzistenciju koje predstavljaju utrobe i čvorove jednog istog ontološkog treperenja.«⁴⁸

r. g. kolingvud i razumevanje radnji u istoriji

vilijem drej

I

Bilo koji pokušaj da se shvati savremena rasprava među filozofima sa engleskog govornog područja o istoriji mora da, u nekom momentu, uzme u obzir gledišta R. G. Kolingvuda (R. G. Collingwood).^{*} Otkako je 1946. objavljena njegova posthumna monografija *Ideja istorije* (*The Idea of History*), Kolingvudove doktrine su bile vrlo vredan podsticaj i za filozofe i za istoričare, kojima je stalo do toga da odrede prirodu istorije kao tipa istraživanja ili kao oblika saznanja. A otkako je 1962. objavljena studija Alena Donegana (A. Donagan) *Poznja filozofija R. G. Kolingwuda* (*The Later Philosophy of R. G. Collingwood*)² studija koja je prokrčila put, sve veća egzegetska i kritička literatura o Kolingvudovim delima dovela je do toga da je njegove tvrdnje o istoriji još teže ignorisati. U ovom tekstu cilj mi je da razjasnim i razmotrim ono što smatram jednom od srednjih spornih Kolingvudovih tvrdnji. To je tvrdnja da razumevanje prošlosti, u onom smislu u kojem to istoričari treba da čine, traži od njih oživljavanje prošlog doživljaja i ponovno promišljanje prošle misli.

Možda nijedna Kolingvudova doktrina nije izazvala više suprotstavljanja. Međutim, kritika na koju je ona nailazila nije se toliko odnosila na legitimnost samog shvatanja koliko na njegovu navodnu uskost kao opštег prikaza istorijskog razumevanja. Dokazivalo se da bi, čak i kad bi istoričari nekim povodom oživljavali prošli doživljaj ili ponovo promišljali misli nekadašnjih aktera, razumevanje ovih tvorevina bilo relevantno za samo mali deo onoga čime se istorija obično bavi. Smatralo se da se Kolingvudovo gledište ne može primeniti na objašnjenje društvenih procesa, da ono zapostavlja ulogu prirodne sredine u ljudskim radnjama i da, čak i u slučaju čovekovog individualnog doživljaja, naglašava sasvim proizvoljno neke njegove posebne forme, naime,

* Nedavno je u izdanju »Svetlosti« (Sarajevo) i »Globusa« (Zagreb) (u biblioteci »Etos«) objavljeno delo *Ideja istorije* (*The Idea of History*) Robina G. Collingwoda, pa bi, stoga, za našeg čitaoca mogli da budu zanimljivi radovi u kojima se razmatraju gledišta o istoriji izložena u tom delu. Ovo je prevod jednog od takvih radova, prevod prvog poglavlja knjige Williama Draya *Perspectives on History* (Routledge and Kegan Paul, London and Henley, 1980). (Prim. prev.).

¹ Clarendon Press, 1946. Brojevi stranica u zagradama navedeni u tekstu odnose se na ovo delo.

² Clarendon Press, 1962. Osim toga, vidi posebno dela L. O. Minka: *Mind, History and Dialectic*, Indiana University Press, 1969. i Lionelera Rubinoffa: *Collingwood and the Reform of Metaphysics*, University of Toronto Press, 1970.

ono što je samosvesno, promišljeno i racionalno.³ Činilo mi se često da su te teškoće u stvari bile preuveličane i ja će navesti neke razloge zašto mislim da je to tako. Međutim, u središtu onoga što želim da kažem neće biti toliko problem dosega Kolingvudove doktrine koliko prethodno pitanje kako tu doktrinu, i neke sa njom povezane tvrdnje, treba shvatiti tamo gde se one *zaista* primenjuju, promišljeno u pokušaju da se shvati pojedinačna radnja individualnog istorijskog aktera. Razmotriću, najpre, na koji je način Kolingvud prvo bitno predstavio svoje gledište o razumevanju, a zatim će preći na razmatranje nekih problema za koje se obično misli da nastaju kada se to gledište primeni čak i na onaj slučaj koji je u tom pogledu najpogodniji.

II

Najuspešnije kratko izlaganje Kolingvudove teorije razumevanja u istoriji dato je na tri ili četiri stranice onog poglavlja *Ideje istorije* koje nosi naslov »Priroda čoveka i ljudska istorija« (»Human Nature and Human History«), poglavlja koje se može smatrati posebno značajnim, jer je ono, za razliku od najvećeg dela pomenute knjige, objavljeno za života autora, pošto je 1936. bilo izloženo u Britanskoj akademiji. Osnovna usmerenost tog Kolingvudovog prikaza mogla bi se, kao što se to i čini, ukratko izložiti uglavnom njegovim vlastitim rečima.⁴

»Istoričar, istražujući neki događaj iz prošlosti, razlikuje ono što se može nazvati spoljašnjosti od onoga što se može nazvati unutrašnjosti događaja.« Pod spoljašnjosti se podrazumeva »sve ono što tom događaju pripada, a može se opisati kao tela i njihova kretanja«, na primer, »prelazak Cezara, zajedno sa nekim drugim ljudima, preko reke Rubikon, u određeno vreme. Pod unutrašnjosti podrazumeva se »onaj aspekt događaja koji se može opisati kao zamisao«, na primer, »Cezarov prkos zakonu Republike«. Istoričara »nikada ne interesuje jedan od ta dva aspekta uz isključenje onog drugog«. »Njegov rad može početi otkrivanjem spoljašnjosti događaja, ali se na tome nikada ne može završiti; istoričar uvek mora imati na umu da je taj događaj radnja i da je njegov glavni zadatak da se unese u tu radnju, da otkrije misao aktera.«

Ostvarujući takav program, nastavlja Kolingvud, »istoričar čini ono što prirodnjak ne treba i ne može da čini«. Jer, »kada je reč o prirodi, ova distinkcija između spoljašnjosti i unutrašnjosti događaja ne postoji«. Naravno, i naučnik mora da teži ka tome da učini razumljivim ono što istražuje. Međutim, on to ne čini »prodrući od spoljašnjosti ka unutrašnjosti događaja«, nego idući »od događaja«, zapažajući »njegov odnos prema drugim događajima«, podvodeći ga tako »pod opšti obrazac ili zakon prirode«. Naučnik koristi postupak kojim se otkriva ono što se obično naziva uzrokom događaja. Pravac kojim se istoričar kreće je sasvim drugačiji. Za njega je, naglašava Kolingvud, nemoguće, »a da i dalje ostane istoričar«, da se »nadmeće sa priro-

³ Prvu od tih kritika razmatram u članku »Collingwood's Historical Individualism« koji će biti objavljen u časopisu *Canadian Journal of Philosophy*, a druge u knjizi o Kolingvudovoj filozofiji istorije koja će se uskoro pojaviti. Osim toga, vidi rad L. O. Minka: »Collingwood's Historicism: A Dialectic of Process« u knjizi M. Krausza (ed.): *Critical Essays in the Philosophy of R. G. Collingwood*, Clarendon Press, 1972, pp. 154—178.

⁴ Navedena mesta nalaze se na str. 213. do 216.

dnjakom u traganju za uzrocima ili zakonima zbivanja«. Odnos koji on pokušava da shvati nije odnos između radnji i drugih događaja, već odnos između izvesnih događaja i njihovih misaonih strana. U takvim slučajevima »otkriti misao znači razumeti događaj. Posle utvrđivanja činjenica nema daljeg procesa istraživanja njihovih uzroka. Kada istoričar sazna šta se dogodilo, on već zna i zašto se to dogodilo.«

»A kako istoričar prepoznae misli koje pokušava da otkrije?« nastavlja Kolingvud s pitanjem, i odgovara: »Postoji samo jedan način kojim se to može postići: njihovim ponovnim promišljanjem u vlastitom intelektu«. Kada »istraživač politike ili oružanog sukoba, suočen sa prikazom izvesnih radnji koje je Julije Cezar počinio, pokušava da te radnje shvati«, onda on mora »da zamisli... situaciju u kojoj se Cezar nalazio i da promisli ono što je Cezar mislio o toj situaciji i o mogućim načinima delanja u njoj«. Za prirodnjaka, događaj koji se objašnjava je samo »pojava«, »prizor predstavljen njegovom intelektualnom opažanju«. Za istoričara, ljudske radnje koje se proučavaju nisu »nikada puki prizori za posmatranje«, već uvek doživljaji koji se, kada se shvataju, ponovo proživljavaju u imaginaciji istoričara. Takvo oživljavanje prošlog doživljaja nije, dodaje Kolingvud, »pasivno prepustanje čarolijama nečijeg mišljenja; ono je delo aktivnog, pa prema tome, i kritičkog mišljenja«. Ono zaista može da iziskuje »sve moći istoričarevog duha i sve njegovo znanje« o predmetu istraživanja, o politici Rima, u ovom slučaju.

Iz ovog sažetog prikaza Kolingvudovog osnovnog stanovišta proizlaze tri pojedinosti koje bih htio da izdvojam radi kritičkog razmatranja — a sve su to dobro poznate teškoće sa kojima se čitaoci dela *Ideja istorije* suočavaju. Postoji, najpre, opis istoričarevog predmeta istraživanja pomoću metafore o »unutrašnjosti« i »spoljašnjosti« događaja, zatim, pokušaj da se istorijsko i naučno razumevanje suprostave pomoću tvrdnje koja je očigledno paradoksalna: »Kada istoričar sazna šta se dogodilo, on već zna i zašto se to dogodilo«; i konačno, prilično nerazumljivo naglašavanje da istoričar mora ne samo da otkrije misao istorijskog aktera, koja predstavlja unutrašnjost radnje, već i da tu misao ponovo promisti ili oživi i da je pri tom kritički sagleda. Ja će dokazivati da sve ove doktrine ukazuju na značajne istine o istorijskom saznanju i istraživanju, ali i to da sve one traže izvesno razjašnjenje i bliže određenje.

III

Razmotrimo, najpre, metaforu o unutrašnjosti — spoljašnjosti radnje. Ovo je, izgleda, mnogo uznemiravalo neke Kolingvudove kritičare. Smatralo se da gledište prema kojem istorija istražuje misao koja nastaje u svetu privatne svesti, misao neposredno dostupnu jedino akteru samom, vodi ili u skepticizam u pogledu mogućnosti istorijskog razumevanja uopšte ili ka tome da se pripišu gotovo magijske moći istoričarima koji polažu pravo da saznaju kakve su bile misli njihovih subjekata. Patrik Gardiner (P. Gardiner) vidi Kolingvudove istoričare kao istraživače koji traže da se postulira »poseban entitet« (akterova misao), »poseban objekat u koji se taj entitet može »smestiti«

(akterov duh) kao i »posebna veština kojom se to može postići« (proces oživljavanja).⁵ I istoričari su često, kao i filozofi, bili spremni da, imajući to u vidu, okrive Kolingvuda za širenje misterije.

Nesumnjivo je da je ta metafora striktno sprovedena na onim mestima koje sam upravo naveo uporedno sa Kolingvudovim izlaganjem o spoljašnjostima događaja na kojima se ne treba zadržavati, već »kroz« koje treba gledati, o istoričaru kao istraživaču koji »prodire« u događaj da bi video šta je »unutar« njega, o nemogućnosti da istoričar odista »opazi« ono za čim traga, kao da je to nešto skriveno. Pa ipak, u najvećem delu onoga što je u delu *Ideja istorije* rečeno o razumevanju radnji, koristi se sasvim drugačija terminologija kojom je navedenu metaforu trebalo učiniti prihvatljivijom. Čak i na navedenom mestu, radnje su opisane i kao *izražavanje* misli, a istoričarima je postavljen zadatak da njihovu spoljašnjost interpretiraju kao *izraze tih misli*.⁶ Ovo osim toga, ne treba shvatiti kao prosto dodavanje kauzalne dimenzije prvočitnoj kvaziprostornoj metafori. Kada je spoljašnjost radnje nazivao izrazom akterove misli, Kolingvud nije htio da kaže da je ona opažljiva posledica misli, posledica koja omogućuje istoričaru da zaključi kako postoji neopažljivi mentalni uzrok koji bi se mogao nazvati mišlju. Tačno je da se on ponekad odnosi prema mislima kao prema onome što priprema, uzrokuje ili čak determiniše delanje ljudi. Ali, Kolingvud je oprezan pa dodaje da istoričari u svim takvim slučajevima koriste kauzalni jezik u posebnom smislu koji se iz osnova razlikuje od jezika »antecedentnog dovoljnog uslova«.

Kolingvud u delu *Ideja istorije* nije razvio celovitu teoriju duha. Međutim, prema teoriji koju je barem skicirao, čini se jasnim da je on, ne shvatajući misli kao neopažljive događaje, te misli posmatrao kao nešto što uopšte ne postoji odvojeno od događaja koji ih izražavaju. Njegova gledišta su u tom pogledu mnogo bliža gledištima Gilberta Ryla (Ryle), njegovog naslednika na Katedri za metafizičku filozofiju u Oksfordu, no što se obično prepostavlja. Sugestivan je u vezi sa tim njegov energičan napad na ono što je on nazivao »metafizička teorija duha« — na konцепцију prema kojoj je duh netelesna supstanca, a ne kompleks aktivnosti (str. 221). Sugestivno je, takođe, njegovo osporavanje gledišta da teorija saznanja upoznavanjem — ista ona teorija za čiju su ga primenu mnogi njegovi kritičari optuživali — ima bilo kakvu primenu u shvatanju misli neke ličnosti, kao i njegova razrada distinkcije između »prave misli« i onoga što je on nazivao »neposredni doživljaj« ili »tok svesti«, izložena u delu *Ideja istorije* (294). »Neposredni doživljaj« ili »tok svesti«, po njegovom mišljenju, nije misao već prosto psihički događaj (223, 287).

U stvari, Kolingvud je bio tako daleko od shvatanja da su objašnjavajuće misli skriveni, ne-fizički događaji koji su neposredno ili introspektivno dostupni samom akteru, a istoričaru samo indirektno ili u obliku zaključka, da se on katkad približavao osporavanju gledišta da, u pogledu sticanja saznanja o vlastitim mislima, istorijski akter uopšte ima neku prednost nad istoričarem. Saznanje čoveka o vlastitim mislima, tvrdio je Kolingvud, mora se steti, kao što su ga i drugi stekli, interpretacijom vlastitih radnji; a to traži neku vrstu istorijskog

⁵ »The Objects« of Historical Knowledge», *Philosophy*, 27, 1952, p. 213.

⁶ O ovome kao i onome što neposredno sledi vidi, takođe, moj rad »R. G. Collingwood and the Acquaintance Theory of Knowledge«, *Revue internationale de philosophie*, 42:4, 1957, pp. 420—432.

istraživanja nakon događaja (219). I on se nije ustezao da istoričaru pripše ono što se obično pripisuje psihanalitičaru, tj. sposobnost da u zabeleškama o onome što je neki čovek učinio otkrije mnoge misli kojih taj čovek uopšte nije bio svestan. U tom smislu interpretirao bih poznatu Kolingvudovu tvrdnju da istoričar u prošlim postupcima ljudi može otkriti ne samo ono što je bilo sasvim zaboravljeno, već i ono za što »dok istoričar to nije otkrio nikо uopšte nije znao da se dogodilo« (238). A pošto je, za Kolingvuda, ono što se dogodilo radnja, to implicira da bar ponekad istoričar, a ne sam akter, može biti prvi koji otkriva što je neka radnja bila, tj. kakva je misac nekim prošlim događajem izražena. Čini mi se da je ovo ne samo dosledna primena Kolingvudove doktrine, nego i tačna procena moći istoričara.

Kolingvud, međutim, nije osporavao da akterove misli, pored toga što su izražene u akterovim pokretima tela, mogu biti izražene i u njegovoj svesti. To je očigledno u Kolingvudovom prikazu odnosa pamćenja i autobiografije, gde je autobiografija shvaćena (prilično čistunski, možda) kao ispitivanje koje se vrši uz pomoć striktno istorijskih metoda. Funkcija pamćenja je, kaže on, da priziva »viziju prošlog doživljaja«; funkcija autobiografije je da tako pribavljene podatke interpretira, dopunjajući ih, naravno, onim što se može naći u starim pismima i sličnim dokumentima (295). Međutim, ono što Kolingvud, kako izgleda, nije zapazio jeste da priznavanje takvih privatnih izražavanja misli stvara probleme oko primene termina »unutrašnjost« i »spoljašnjost« u onom smislu u kojem ih je on prvočitno uveo. Jer, on je, izgleda, razmatrajući Cezarov prelaz preko Rubikona, »spoljašnjost« radnje odista *definisao* fizikalnim terminima: spoljašnjost radnje je, kaže on, ono što se može označiti nazivima tela i njihovih kretanja. Ako je Kolingvudova namera bila — a ja mislim da je ona odista i bila — da distinkcijom između »unutrašnjosti« i »spoljašnjosti« izrazi suprotnost između »onoga što je izraženo« i »onoga što to izražava«, ova definicija je, iako se primena za nju svakako može naći, na kraju krejeva neadekvatna. Ona postaje još lošija kada kasnije u delu *Ideja istorije* Kolingvud nastavlja da govori o samom mišljenju kao formi aktivnosti, podrazumevajući pod mišljenjem, kako izgleda, privatnu aktivnost koja možda nema nikakva fizička ispoljavanja (287). Ako je takvo mišljenje radnja, onda ono, prema Kolingvudovom opštem gledištu, mora biti mišljenje koje se ispoljava u događajima, iako *ex hypothesi*, u čisto psihičkim događajima. Svaka radnja mora da ima svoju spoljašnjost. Ali u ovom slučaju — da pomešamo metafore — »spoljašnjost« će biti nešto sasvim »unutrašnje«.

Kolingvudovo dopuštanje mogućnosti privatnih izražavanja i privatnih radnji traži, na taj način, izmenu njegove metafore tako da »unutrašnjost« postaje izričito »ma koja misao koja se izražava«, a »spoljašnjost« — »ma koji događaj koji je izražava«. Ta ista mogućnost zahteva da se ima u vidu činjenica koju njegov prikaz, kako izgleda, često nedovoljno uvažava, činjenica koju shvatanje da je zadatak istoričara da interpretira izražavanja akterovih misli ne bi smelo da prikriva. Reč je o karakterističnoj nepotpunosti istoričarevih podataka, koja je pogoršana principijelnom neupotrebljivošću privatnih izraza akterovih misli. Sa praktičnog stanovišta, ovo bi se eventualno moglo shvatiti kao jedan od neizbežnih rizika istorijskog istraživanja. To je, međutim, rizik koji je Kolingvud jedva mogao imati na umu kada je tvrdio, čime je kasnije dovodio u nedoumicu mnoge autore koji su

opravdavali njegova gledišta, da zaključci istoričara mogu biti isto tako izvesni kao i dokazi u matematici (262).

Može nam se, možda, činiti da nepotpunost koja se ovde razmatra nije naročito značajna za teoriju istorije kao oblasti *istraživanja*. Može se, naime, tvrditi da misao kojoj nedostaju javni oblici ispoljavanja ne utiče na tok istorije; a to isto moglo bi se reći i za privatne izraze misli koji imaju i neke javne oblike ispoljavanja. Razlozi zbog kojih ovo nije sasvim tačno ukazuju na problem prikazivanja unutrašnjosti — spoljašnjosti radnje prilikom istorijske rekonstrukcije koji može, u najmanju ruku, da izazove izvestan odjek filozofske uznemirenosti izražene u citatu iz Gardinerovog dela. Istoričar će, bar ponekad, svakako poželeti da, na osnovu docnije evidencije, ustvrdi da je neki akter već ranije doneo odluku mada ju je zadržao isključivo za sebe. To bi se moglo tvrditi, na primer, na osnovu čvrstine docnije ispovesti ličnosti koja se, inače, smatra iskrenom. U takvom slučaju, istoričar bi sigurno, argumentujući na osnovu te ispovesti, interpretirao izražavanje akterove misli, tj. njegovu ispovest. Ali, on tada ne bi interpretirao izražavanje misli koju u krajnjoj instanci želi da pripše akteru, tj. raniju odluku. Istoričar tada ne bi morao da zaključi da su se već ranije u akterovoj svesti zibili neki pojedinačni privatni događaji, a još manje da se zbio određeni konkretni događaj koji je bio takva odluka. Međutim, on bi morao da zaključi da su se zibili *neki* relevantni privatni događaji, i (u tome je stvar) morao bi da se osloni na akterovu interpretaciju tih događaja. Kolingvud bi verovatno takav primer odbacio po kratkom postupku. On bi rekao da to nije pravo istorijsko mišljenje; to je, prosto, verovanje zasnovano na izjavi (256 ff.). Takav odgovor bio bi dosledna primena principa koje Kolingvud zastupa u delu *Ideja istorije*. Ali, odgovor bi sigurno bio isuviše restriktivan. Jedno je poricati da se istoričari, uopšte uvezvi, oslanjaju na izjave, korigujući na taj način uobičajeno pogrešno shvatanje o prirodi istorijskog istraživanja. Sasvim je nešto drugo kada se poriče da oni ikada imaju valjan razlog za usvajanje izjave.

Pre no što napustimo pitanje u kom smislu treba shvatiti Kolingvudovu metaforu, mogao bih da napomenem da njegova vlastita upotreba pojmove »unutrašnjost« i »spoljašnjost« u delu *Ideja istorije* nije striktna odnosno sasvim dosledna. On se ne pridržava onog smisla koji u razmatranju Cezarovog slučaja primerom ilustruje — onog smisla koji kritičari obično imaju na umu kada ukazuju na Kolingvudovo gledište o »unutrašnjosti — spoljašnjosti« događaja, bitno za njegovu teoriju istorije, a ni onog smisla za koji sam dokazivao da je korisniji za potpunije izlaganje njegovog stanovišta. Kolingvud je napao Tacita, na primer, zato što je ovaj izneo samo »spoljašnje« viđenje istorije Rima, ne zbog toga što je Tacit naginjaо ka tome da radnje posmatra kao nešto što je lišeno misli, već zbog toga što je svoje ličnosti opisivao kao »preterano dobre« i »preterano rđave«, kao »puke prizore vrline ili poroka« (39). Kolingvud je tvrdio da su pozitivisti devetnaestog veka svodili istoriju na običnu sukcesiju »spoljašnjih događaja« zato što su oni, a u nastojanju da se čvrsto drže »činjenica«, odbijali da uopšte procenjuju radnje istorijskih aktera (132). On je tvrdio da mnogi istoričari njegova vremena, koristeći metode koje on podrugljivo naziva metodama »makaza i lepka«, stiču samo »spoljašnje« saznanje o prošlosti u tom smislu što veruju u svoje autoritete,

umesto da sami interpretiraju evidenciju (257). Očigledno je da ni u jednom od ovih slučajeva odsustvo onoga što se naziva »unutrašnje« posmatranje ne znači da je istoričar previše naglašavao pokrete tela aktera, a manje tok njegove svesti. U stvari, za Kolingvuda je tipično (a to nalaže opreznost prilikom interpretacije njegovih stavova) da je metaforu o unutrašnjosti — spoljašnosti radnje uveo u odlučnom momentu, očigledno kao važan tehnički termin, izraženu na način koji je, iako pomalo zavodljiv, u grubim crtama služio njegovim neposrednim ciljevima, a gotovo je sasvim izostavljao kada je u drugim delovima dela *Ideja istorije* razradivao svoju teoriju; a kada je tu metaforu druge i koristio, činio je to u drugačijem smislu.

IV

Dopustite mi da se sada od Kolingvudove metafore okrenem ka onome što je jedan od komentatora nazvao njegovim najsmelijim i najpoznatijim kazivanjem o istoriji.⁷ Kakav se smisao može pridati tvrdnji da istoričar, za razliku od prirodnjaka, čim sazna šta se dogodilo, već zna i zašto se to dogodilo — onoj tvrdnji, uzgred rečeno, kojeg je Kolingvud, po svoj prilici, pridavao poseban značaj, jer ju je u delu *Ideja istorije* navodio više puta. Interpretacija koju je pre nekoliko godina dao V. H. Volš (W. H. Walsh) glasi da je Kolingvud pokušao da kaže da misao — ono za šta je istoričar posebno zainteresovan — za razliku od običnog događaja objašnjava *samu sebe*.⁸ Po tome bi se istorijsko istraživanje razlikovalo od istraživanja naučnika. Pa ipak, ako se Kolingvudova tvrdnja shvati tako da se ona odnosi na radnju kao celinu, a ne samo na njenu misaonu stranu, sasvim je teško oslobođiti se utiska da radnja ne objašnjava *samu sebe*.

Ovo je bilo dovoljno da mnogi interpretatori Kolingvuda postanu oprezniji. Međutim, uprkos tome što je paradox šta — zašto (kako ga možemo nazvati) na prvi pogled neprihvatljiv, bilo je i onih koji su ga opravdavali, a među njima su ugledni kritičari kao što su Alen Donegan i Luis Mink (Louis Mink). Obojica priznaju da Kolingvud, kako izgleda, protivreči najprije truizmu koji se odnosi na istorijsko saznanje, tj. gledištu da će na mnogim stupnjevima istraživanja biti poznato šta su akteri učinili, a da se neće znati razlozi zbog kojih su oni to učinili. Neko bi, na primer, mogao pouzdano znati da je Cezar prešao preko Rubikona a da ipak ne zna šta je on time htio da postigne — iako bi danas istoričaru starog Rima bilo teško da zamišli takvo nepoznavanje stvari. I pored toga navode se dva argumenta protiv oslanjanja na takvo zdravorazumno stanovište; za oba se tvrdi da su bar implicitno sadržana u Kolingvudovoj koncepciji o radnji i njenom razumevanju.

Prvi argument glasi da se ni u jednom ozbiljnom istraživanju istorijska činjenica ne bi mogla utvrditi u potpunosti, a da se u isto vreme ne razjasni zašto se ona dogodila. Kao što to Donegan tvrdi: »Istoričar objašnjava činjenicu u samom procesu njenog utvrđivanja«.⁹ Ova tvrdnja nas, čini mi se, navodi na malo ispitivanje. Nema nikakve sumnje da bi istraživanje da li je neka radnja učinjena *zaista*

⁷ Donegan: *The Later Philosophy of R. G. Collingwood*, p. 200.

⁸ *An Introduction to Philosophy of History* (London, Hutchinson, 1967, treće izdanje) p. 71. On je kasnije izmenio ovu interpretaciju.

⁹ *Op. cit.*, p. 201. Vidi takođe njegov rad »Explanation in History« u knjizi P. Gardinera (ed.): *Theories of History*, Chicago, Free Press, 1959, p. 432.

često pokazivalo zašto ju je akter učinio. Ali, kao što to Mink dopušta, određenom evidencijom kojom bi se utvrdilo »da li« ne bi se *moralo* ustanoviti i »zašto¹⁰, i samo dokazivanje da se tako nešto može dogoditi ne bi podržavalo paradoks, pa on više i ne bi bio zanimljiv. Drugi argument se odnosi na ono što, prema Kolingvudovoj teoriji, predstavlja potpuno saznanje istorijske činjenice. Naravno, za Kolingvuda, istorijske činjenice su radnje; a radnje su jedinstvo spoljašnjeg i unutrašnjeg. Prema tome, sve dok se ne otkrije misaona strana radnje ne zna se šta je ta radnja odista bila. Međutim, misaona strana radnje je upravo ono što nam omogućuje da tu radnju razumemo ili da je objasnimo na način koji je svojstven istoriji. Prema tome, saznanje o tome šta je neka radnja bila i sa njene unutrašnje i sa njene spoljašnje strane predstavlja u isto vreme i njeno objašnjenje — ili, kako je to Mink više voleo da kaže: potpuni *opis* radnje je u isto vreme i njeno *objašnjenje*. Gledište slično ovom drugom argumentu je, kako izgleda, široko prihvaćeno u literaturi o Kolingvudovoj filozofiji istorije. A oni koji to gledište prihvataju obično ga shvataju kao ukazivanje na karakteristično obeležje istorijskog razumevanja.

Mislim da, radi kritičkog razmatranja ovog argumenta, u spoljašnje — unutrašnje opise treba uvesti neke dodatne distinkcije. Jedna takva distinkcija jeste distinkcija između »šta« i »zašto« pitanja. Druga je distinkcija između onoga što se objašnjava i onoga čime se to objašnjava. Sledеća distinkcija jeste distinkcija između prostog ukazivanja na radnju i njenog razumevanja kao radnje određene vrste. Postoji još jedna distinkcija — distinkcija između misli koje objašnjavaju radnju i misli koje je čine radnjom kakvom je treba objasniti. U ovom kontekstu mogu samo da *upotrebim* neke od ovih distinkcija, bez njihove razrade i bez rasprave o njima. Ali, dopustite mi da ponovo razmotrim argument, navodeći te distinkcije onde gde to izgleda celisodno.

Oni koji opravdavaju paradoks, insistiraju na tome da mi, prema koncepciji o unutrašnjosti i spoljašnjosti radnje, ne pozajmimo »prirodu« radnje sve dok ne saznamo koja je misao njome izražena. Oni su skloni da pod tim podrazumevaju *celinu* misli koju radnja izražava, iako se ponekad u datom kontekstu dopušta i nešto manje od toga. Drugačije rečeno, traganje za razumevanjem se shvata kao zaokruživanje našeg saznanja o misaonoj strani radnje. Mink to prikazuje kao niz odgovora na pitanje: »Šta je čovek odista učinio?«¹¹ Istorijač koji, na primer, već zna da je Cezar prešao Rubikon, mogao bi još uvek da pita: »Ali, šta je on *činio* prelazeći tu reku, kada je to očigledno bilo u suprotnosti sa zakonom Republike?« Mink uočava da istoričar, u izvesnom smislu, već zna šta je Cezar učinio; ali, on to još ne zna u onom smislu koji je ovde relevantan. Istoričar shvata radnju kao prelaz preko reke; ali, on je ipak ne shvata kao napad na neprijatelje, a još manje kao pokušaj uspostavljanja vrhovne vlasti u državi. Ovo mi izgleda kao savršeno dobar način konceptualizacije onoga što bi takav istoričar činio. To čini mnogo razumljivijim da je potpuno istoričarevo objašnjenje, pa čak i potpuni opis radnje, nešto što *samo po sebi* objašnjava. Jer, ako je uzeta u obzir *celina* misli koja je radnjom izražena, onda je očigledno da ne postoji ništa više što bi trebalo otkriti da bi se radnja shvatila kao »svesna«. Ali, ovim se ne oslobođamo Kolingvudovog

paradoksa. Jer prethodno stanovište nije eksplicitno izraženo rečima koje se odnose na saznanje o tome šta se stvarno dogodilo; ono je izraženo tako da se odnosi na saznanje zbog čega se to dogodilo. Reč »zašto« se isuviše brzo povlači iz ovakvih opravdanja paradoksa.

Mislim da nisam Kolingvud, kada je reč o ovome, nije sasvim jasan. Duže mesto u knjizi na kojem se ukazuje na Cezarov prelaz preko reke shvata se, bar na trenutak, kao da se odnosi jedino na razumevanje u smislu iznalaženja odgovora na pitanje »zašto«. Ali, kada se Kolingvud okreće svom primeru da bi nam pokazao šta podrazumeva pod misaonom stranom koja taj događaj objašnjava, on navodi »Cezarov prkos zakonu Republike«. Ovo jedva da i jeste odgovor na pitanje zašto je Cezar prešao Rubikon. To izgleda više kao logička konsekvenca onoga što je on učinio no kao jedan od njegovih razloga za tu radnju, mada konsekvenca koje je on sigurno bio svestan, konsekvenca za koju bi se isto tako moglo reći da je sadržana u njegovoj radnji. Cezar je, naravno, mogao preći preko Rubikona da bi prkosio zakonu Republike; ali, po svoj prilici, to nije ono na što je Kolingvud mislio. U stvari, izgleda da je on ovde skrenuo sa pitanja zašto je Cezar učinio svoju radnju ka pitanju u čemu je istorijski značaj te radnje — ka pitanju koje je znatno bliže Minkovom »Šta je čovek odista učinio?« Kažem da je on skrenuo zato što navedena promena nije naznačena, a ostatak pasaža odnosi se na saznanje zašto se nešto dogodilo. Takva neosetljivost na relativnost razumevanja u odnosu na postavljena pitanja pomalo iznenaduje s obzirom na to da je Kolingvud u delu *Ideja istorije* i u drugim filozofskim spisima ukazivao na posebnu ulogu pitanja i odgovora u istraživanju (273). Međutim, pošto se u iskazivanju paradoksa koristi reč »zašto«, izgleda da je ispravno insistirati na distinkciji i zapitati se da li ona može glasiti onako kako je izložena.

Smatram da razumno traženje i usvajanje odgovora na pitanje »zašto« iskazuje priznavanje distinkcije između onoga što se objašnjava i onoga čime se to objašnjava. Šta se objašnjava kada istoričar traži da se pokaže zašto je neka radnja učinjena? Sigurno ne radnja chvaćena kac izražavanje *celine* misli koju je ona odista izrazila; jer tada ne bi preostala misao koja bi se razlikovala od te radnje i koja bi je mogla objasniti. Ali, ne objašnjava se ni puki događaj — samo spoljašnja strana radnje — iako je i sam Kolingvud, možda previše zaukljen svojim istraživanjima na granici između istorije i arheologije, tvrdio ponekad da istorijsko objašnjenje predstavlja objašnjenje spoljašnjeg pomoću unutrašnjeg — kao da istoričar na početku istraživanja treba da odvoji ljudi od robota onako kao što prilikom »iskopavanja«, možda, primitivna umetnička dela treba odvajati od običnih fizičkih objekata. Distinkcija unutrašnje — spoljašnje ne odgovara, u stvari, ni u jednom od ovih vidova distinkciji koju bismo u istoriji redovno povlačili između onoga što se objašnjava i onoga čime se to objašnjava. Kao što sam Kolingvud više simbolično kaže, radnja je ono što treba objasniti. Da bi se uopšte shvatio kao radnja, događaj se mora predstaviti kao izražavanje misli, pa makar samo, kao što je slučaj sa Cezarovim prelaskom preko Rubikona, kao namera da se pređe na drugu stranu reke. Ono što tako shvaćenu radnju objašnjava jeste misao koja, da bi mogla poslužiti za objašnjenje, ne sme pripadati pojmu radnje koju treba objasniti — kao što je slučaj sa Cezarovom namerom da dode do Rima, na primer. Radnja se nikada ne objašnjava ukaziva-

¹⁰ Op. cit., p. 201.

¹¹ Op. cit., p. 189.

njem na misao koja se na datom nivou istraživanja shvata kao suština te radnje. Paradoks, međutim, kako izgleda, implicira upravo suprotno.

Još kraći postupak u kritičkom razmatranju Količevudovog postupka jeste isticanje da taj paradoks, onako kako je izražen, zaista počiva na dvostručnosti. Kada kažemo da istoričar čim sazna šta se dogodilo već zna i zašto se to dogodilo, mi prirodno pretpostavljamo da se reč »šta« i »to« odnose na istu stvar. U stvari, ova tvrdnja ima smisla jedino ako se reč »to« odnosi na radnju kakvom je ona okarakterisana pre no što se sa objašnjem otpočelo, a reč »šta« na radnju kakvom je ona re-okarakterisana kada je (kao što je to uvek moguće) misao za koju se tvrdi da radnju objašnjava uključena u ponovni opis onoga što je učinjeno. Ako Količevudov primer tako shvatimo, onda dobijamo sledeći stav: »Kada istoričar zna da se Cezar uputio prema Rimu, on već zna zašto je Cezar prešao Rubikon« — što je istinito, ali nas to gotovo i ne iznenaduje. Da bi se sačuvala pojava paradoksa, reči »šta« i »to« moraju se shvatiti tako da označavaju istu stvar, a time bi, umesto prethodnog iskaza, nastao iskaz »Kada istoričar zna da se Cezar uputio prema Rimu, on već zna i zašto se Cezar uputio prema Riju«, koji je, naravno, lažan. Moglo bi se zapaziti da se, ako se interpretira na jedini način koji mu daje smisao — na dvostručni način, Količevudov paradoks javlja i u objašnjima prirodnih zbivanja. Ono što se dogodilo, moglo bi nas izvestiti neka neuka osoba, bilo je zatamnjene neba. Na osnovu izlaganja elementarne astronomije ona bi mogla otkriti da je pomračenje Sunca ono što se *odista* dogodilo. Očigledno, kada zna šta se dogodilo (pomračenje Sunca), ona već zna i zašto se to (zatamnjene neba) dogodilo. A pošto je Količevud, ukazujući na paradoks šta — zašto, hteo da sumira, a možda i potencira razlike između istorije i prirodne nauke, ovo je, sa njegovog stanovišta, prilično nepovoljan ishod.

Međutim, da bi se razjasnile razlike između naučnog i istorijskog razumevanja koje je Količevud stvarno nastojao da utvrdi, nije potreban paradoks koji je Količevud formulisao. One su, podsetićemo, izražene metaforički ukazivanjem na različite »pravce« kojima se naučna i istorijska istraživanja događaja mogu odvijati. Prema Količevudu, naučnik ide »van« događaja ka drugim događajima koji su zakonima sa njim povezani. Nasuprot tome, istoričar »prodire« u unutrašnjost samog događaja da bi otkrio misao koju taj događaj izrežava. Drugačije rečeno, tvrdi se da se istorijsko razumevanje radnje ostvaruje bez njenog povodenja pod empirijske generalizacije ili zakone.¹² Tvrdi se, takođe, da se ne traži ukazivanje na početne uslove u onom smislu u kojem se to može očekivati od prirodnjaka, tj. ukazivanje na neke druge, obično ranije događaje.

Poričući, tako, da istoričar treba da gleda van same radnje na početne ili determinirajuće uslove, Količevud potvrđuje da su akterovi razlozi dovoljni za istorijsko objašnjenje zbog čega su radnje učinjene. Da bi se ukazalo na te razloge, neophodan je opis, ali ne opis stvarnih uslova u kojima se akter nalazio, već opis načina akterovog sagledavanja tih uslova. Cezarovo uverenje da su njegovi neprijatelji bili ranjivi, na primer, ne mora biti istinito da bi poslužilo za objašnje-

nje. U nastojanju da odbaci takve doktrine kao što je geografski determinizam, koje bi mogle izgledati kao osporavanje navedene tvrdnje, Količevud ponekad navodi da se »tvrdi činjenice« u vezi sa situacijom u kojoj neki akter mora da dela sastoje samo od »misli« (316). On, isto tako, proriče da fizički događaji i uslovi kao takvi mogu biti istorijski uzroci radnji (214—215).¹³ Postoje elementi preterivanja i u jednom i u drugom načinu iskazivanja njegovog stanovišta. Smatram da bi bilo bliže onome što je on zaista mislio da je tvrdio kako je situacija u kojoj akter treba da se *odluči* na delanje konstituisana njegovim mislima, ili da postojeći fizički uslovi mogu biti uzroci radnji (nasuprot običnim pokretima tela) samo posredstvom akterovih misli o njima. Čini mi se, međutim, da je ono što je ovde prenaglašeno tačno i da je od presudnog značaja za filozofsku analizu istoriografije.

Ako je stvarna Količevudova tvrdnja s vremenom na vreme osporavana, mislim da se to činilo obično zbog toga što je ona bila pogrešno shvaćena. Karl Popper (Popper) ju je, na primer, kako izgleda, pogrešno shvatio, ukazujući na suprotnost između Količevudovog gledišta i svoje vlastite tvrdnje da istorijske radnje treba objašnjavati pomoću objektivne »logike situacije«.¹⁴ Popper naglašava da ono što se dogodilo u istoriji treba objašnjavati pomoću situacije kakve su one odište bile, a ne onakkvim kakvima su ih, možda pogrešno, akteri predstavljali. Međutim, nije lako da se shvati kako su objektivne činjenice o situaciji mogle baciti svetlost na ono što su u toj situaciji akteri odlučili da čine, ako su oni smatrali da su njihove okolnosti bile drugačije. Osim toga, izgleda da se Popperovo razmatranje primera ne odnosi na ono što je Količevud tvrdio. Popper navodi sledeći primer.¹⁵ On je, kako kaže, u početku bio iznenaden time što je Galilej odbacivao lunarnu teoriju o planetama. Dok ga je to zbumjivalo, on je zapazio da je Galilej odbacivao ono što je Kepler, koji je zastupao tu teoriju, isticao — odbacivao, ne odgovarajući na njegova pisma, na primer. Zapazio je, takođe, da je Galilej odbacivao astrologiju, da je astrologija kao teorija o delovanju nebeskih tela na događaje na Zemlji bila naklonjena lunarnoj teoriji, i da je Kepler bio astrolog. Sve su to, s pravom navodi Popper, objektivne činjenice. Logika Galilejevog stanovišta, nastavlja Popper sa svojim zapažanjima, iziskuje odbacivanje onoga što je Kepler tvrdio — verovatno zbog toga da bi se obezbedila intelektualna čistota Galilejeve teorije.

Međutim, nije izvesno da Popperov opis odgovara onome što bi Količevud nazvao rekonstrukcijom akterovih misli. Jer, jedan od momenta zbog kojih navedene činjenice mogu poslužiti kao objašnjenje sigurno je to da se te činjenice odnose na ono što je Galilej mislio. Kad bi dalje istraživanje pokazalo da astrološko znanje ipak nije išlo u prilog lunarne teorije, objašnjenje koje je Popper izneo ne bi bilo bez osnova ukoliko je Galilej mislio da je astrologija to činila. Ako bi se, međutim, pokazalo da je Galilej mislio drugačije, nikakva »objektivna« veza između astrološkog znanja i lunarne teorije ne bi mogla da spase to objašnjenje.

¹² Vidi takođe *An Autobiography*, Oxford University Press, 1939, p. 128.

¹³ »An Pluralist Approach to the Philosophy of History«, u knjizi E. Streisler i drugi: *Roads to Freedom: Essays in Honour of F. A. Hayek*, London, Routledge and Kegan Paul, 1969, pp. 196. ff.

¹⁵ Op. cit., pp. 198—199.

¹² Razlozi za i protiv ovog spornog ishoda u ovoj knjizi se nigde direktno ne razmatraju. Radi dobrog prikaza problema vidi tekst R. H. Weingartnera: »Historical Explanation« u Paul Edwards (ed.) *Encyclopedia of Philosophy*, New York, Free Press, 1967, vol. 4, pp. 7—12. Radi prefinjenje odbrane anti-količevudovskog stanovišta vidi delo M. G. Whitea: *Foundations of Historical Knowledge*, New York, Harper and Row, 1965, poglavља 2—3.

V

Dopustite mi da se, najzad, osvrnem na treću Kolingvudovu doktrinu koju sam izdvojio, na gledište da istoričar, da bi shvatio prošlu ljudsku radnju, mora ne samo da otkrije misao njome izraženu, nego i da u svojoj svesti tu misao zaista ponovo zamisli ili oživi. Ova tvrdnja je izazvala mnogobrojne kritike. Patrik Gardiner je tu tvrdnju shvatio kao tvrdnju kojom se istoričarima pripisuje »moć samo-potvrđujućeg uvida«,¹⁶ V. B. Geli (W. B. Gallie) kao postavljanje »intuicionističkog« kriterijuma istine,¹⁷ D. H. Fišer (D. H. Fischer) kao uvođenje u istoriju onih misli koje su akteri jedino »mogli« imati,¹⁸ a Džefri Elton (Geoffrey Elton) kao svodenje istorije na »ono što istoričar zamišlja«.¹⁹ Arnold Tojnbi (A. Toynbee) je imao toliko originalnosti da se zapita zar oživljavanje prošlih doživljaja, ako je moguće, ne bi bilo loše po *moralne principe istoričara*.²⁰ Mora se priznati da nezadovoljstva pomenutih kritičara često nalaze oslonac u stavovima samog Kolingvuda. Uprkos tome, smatram da se zahtev za ponovnim promišljanjem može tako izložiti da se otkloni veći broj tih nevolja.

Mnogi problemi za koje se misli da su izazvani Kolingvudovom doktrinom proizlaze, kako izgleda, iz pokušaja da se ona interpretira kao otvorena metodološka preporuka. Kolingvud jezik ponekad odista stvara utisak da se ono što nam on kazuje odnosi na *postupak otkrivanja prošlih činjenica*, bilo da su to misli izražene prošlim radnjama ili pak (kao što su ih neki shvatali) zbivanja događaja kojima su one izražene. Tako na mestu koje je ranije ukratko izloženo — a postoje mnoga takva mesta — Kolingvud postavlja pitanje: »A kako istoričar prepoznaće misli koje polušava da otkrije?« i odgovara: »Postoji samo jedan način kojim se to može postići: nijihovim ponovnim promišljanjem u vlastitoj svesti« (kurziv moj). Ali, teško je dosegnuti do smisla takvog iskaza ako ga doslovce shvatimo kao metodološko načelo. Kako će čovek koji još ne zna kakva je bila akterova misao ponovnim promišljanjem da utvrdi kakva je ona bila? Čudno je pomalo da se ono što je Kolingvud često shvatao kao predlog posmatra kao metodološko načelo koje zaista ima doslovni smisao, naime: »Zamisli sebe u poziciji aktera i pripisi mu onu misao koju nalaziš u vlastitoj svesti«.²¹ Mnogi su, izgleda, nalazili bar izvesnu sličnost između navedenog načela i takvih Kolingvudovih zapažanja kao što je zapažanje da istoričar mora »u sebi da zamisli situaciju u kojoj se Cezar nalazio i da u sebi misli ono što je Cezar o takvoj situaciji mislio«. Ali, ono što je na početku navedeno jeste samo karikatura docnijeg stava.

U svakom slučaju, postoje dva vrlo opsežna poglavља dela *Ideja istorije* koja bi mogla da izazovu sumnju u ma kakvu metodološku interpretaciju zahteva da istoričar ponovo promisli akterovu misao. To su

¹⁶ *The Nature of Historical Explanation*, Oxford University Press, 1952, p. 30. Vidi takođe nje- gov rad »Historical Understanding: the Empiricist Tradition« u knjizi B. A. Williams i A. Montefiore (eds.): *British Analytic Philosophy*, London, Routledge and Kegan Paul, 1966, p. 274.

¹⁷ *Philosophy and the Historical Understanding*, New York, Schocken, 1964, p. 18.

¹⁸ *Historiens Fallacies*, London, Routledge and Kegan Paul, 1971, p. 199.

¹⁹ *Political History*, London, Allen Lane, 1970, p. 133.

²⁰ *A Study of History*, vol. IX, Oxford University Press, 1954, pp. 733—734. Tojnbi smatra da Kolingvudov zahtev za ponovno doživljavanje prošlosti implicira da istoričar koji izučava Tamerlana treba da besno juri ulicama.

²¹ Ovo je približno stanovište C. G. Hempela u radu »The Function of General Laws in History« u knjizi P. Gardiner (ed.): *Theories of History*, New York, Free Press, 1959, p. 353.

poglavlja posebno posvećena prirodi istorijske evidencije (249—282) i ideji oživljavanja (282—302), prvo u kojem se upoređuju istorijski argumenti da bi se okrivilo opažanje, drugo u kojem se razmatraju teškoće povezane sa gledištem da bi istoričar i akter ikada mogli da misle baš istu misao. Kolingvud stalno tvrdi da se u istoriji zaključuje, kao što on to kaže u svom radu *Autobiography (Autobiografija)*: svako ko daje odgovor na pitanje iz oblasti istorije mora se odreći »nagađanja« i mora biti u stanju da pokaže »da je njegov odgovor onaj odgovor koji je evidentija zahteva«²² »Samostalnost« koju je on očigledno pripisivao istoričarima ne sastoji se u nezavisnosti od evidencije, već u nezavisnosti od dokazivanja. Kolingvud bi bio potpuno zbumen optužbom skorašnjeg kritičara Haskela Fejna (Haskel Fain) da je on, izlažući svoju doktrinu oživljavanja, »hrabro krenuo pravcem zanemarivanja istorijskih činjenica«.²³

Ovo samo po sebi, naravno, ne određuje tok kritike, pošto pojedini delovi dela *Ideja istorije* mogu biti u očiglednoj međusobnoj suprotnosti; a tačno je da Kolingvud na mnogim mestima nastoji da govori o evidenciji i o oživljavanju. Zbog toga je posebno instruktivno da se u razmatranju ubedljivosti metodološke interpretacije njegovih stavova sagleda na koji se način oživljavanje razmatra u poglavju »Istorijska kao oživljavanje prošlog doživljaja« (»History as Re-enactment of Past Experience«). Ovde Kolingvud nastoji, to se često usvajalo, da pokaže kako pomenuti metod oživljavanja funkcioniše — i ako se tom metodu tako pride, on je sa svojim predstavljanjem prošlih misli koje lebde neokaljano, na neki način van vremena, i koje strpljivo čekaju da ih istoričari ponovo zamisle (286), odista sablastan. U stvari, ono što je rečeno je mnogo prihvatljivije ako se shvati kao borba sa teorijskim, a ne metodološkim pitanjem o tome šta znači misliti potpuno istu misao kao i druga osoba. Kolingvud, na primer, postavlja pitanje u kom smislu bi misli dve osobe bile iste — po vrsti ili numerički — i kakva bi misao trebalo da bude da bi je u različita vremena mogla ponovo misliti čak i jedna te ista osoba. Pokušavajući da poveže ideju »ponovnog zamišljanja misli« sa idejom »razumevanja radnje«, Kolingvud se, bez sumnje, bavi istim posloom. Kada tvrdi da je ponovno zamišljanje misli jedini način razumavanja radnje, on iznosi ono što smatra logičkom vezom ta dva pojma (iako se, naravno, ne koristi takvim načinom izražavanja). Njegova teza glasi da je razumevanje radnje, u onom smislu reči koji odgovara razumevanju radnji u istoriji, (između ostalog) ponovno zamišljanje misli njome izražene. Teza se odnosi na cijeli ne na postupak istraživanja istoričara.

Kolingvudovo razjašnjenje cilja tog istraživanja je, bez sumnje, teško shvatljivo. Ako postavimo pitanje zašto istoričar prilikom razumevanja radnje mora da ponovo promisli misao koja tu radnju objašnjava — zašto, na primer, ne bi bilo dovoljno da se jednostavno otkrije kakva je ta misao bila — Kolingvudov odgovor će biti da misao nije »običan objekat«, ne nešto »gotovo«, ne puka »pojava« koja se posmatra. Ona je »aktivnost« koja se saznaće jedino sudelovanjem u njoj. Prema tome, mi ne možemo otkriti kakva je bila neka prošla misao, a da je u isto vreme ponovo ne promislimo. Njeno ponovno promišljanje će, osim toga, nužno biti kritičko. Naše sagledavanje da li je možemo ponovo promisliti kao vlastitu misao navešće nas na pitanje o njenoj

²² *An Autobiography*, p. 128.

²³ *Between Philosophy and History*, Princeton University Press, 1970, p. 144.

uverljivosti. Prema rečima samog Količvuda, ponovno promišljanje misli druge osobe nikada nije »pasivno prepuštanje privlačnim moćima druge svesti«.

Takvi načini izražavanja će, možda, izgledati prirodniji ako se prisetimo da bi misao koju bi istoričar, pokušavajući da shvati zašto je radnja učinjena, morao da ponovo promisli, dobila formu praktičnog argumenta. Ono što bi Cezarovu radnju učinilo razumljivom jeste misao da je, ako je data onakva situacija kakvom je on shvatio svoju i oni ciljevi koje je, suočen sa preprekom kao što je Rubikon, htio da ostvari, prelaz preko te reke bila radnja koju je trebalo učiniti. Objasnjavajući Cezarovu radnju pozivanjem na njegovu zamisao, istoričar će tu radnju shvatiti kao izraz takvog opštег argumenta. Radnja će, međutim, biti razumljiva samo ako praktičke konsekvene tog argumenta sude iz razmatranja koje je akter imao u vidu. Drugim rečima, argument se mora smatrati valjanim. A jedini način da se kaže da li je argument valjan, naglašavaće Količvud, jeste da se on izvede, da se vidi da li on zaista može biti »misao«.

Argumenti, naravno, imaju svoju opštost. Učestala kritika Količvuda koja ukazuje na neodrživost prethodnog razmatranja jeste kritika prema kojoj njegova teorija razumevanja postavlja istoričarima nemoguć zadat objašnjavanja »neponovljivog i pojedinačnog«. Prema E. H. Karu (Carr), na primer, to je navelo Količvuda na poricanje relevantnosti naučnog modela objašnjenja u istoriji.²⁴ Naprotiv, Količvud izričito tvrdi da »individualnost istorijskih događaja i ličnosti, ako se pod tim podrazumeva njihova neponovljivost, nije predmet interesovanja istoričara. »Univerzalnost događaja ili osobina je«, tvrdi Količvud, »upravo ono što je pravi i mogući predmet istorijskog istraživanja, ako pod univerzalnošću podrazumevamo ono što prekoračuje granice lokalnog i privremenog postojanja i ima značenje valjano za sve ljudе u svim vremenima« (303). Smatram da »univerzalno značenje« koje istoričar u radnji treba da otkrije počiva na valjanosti praktičnog argumenta koji ona izražava. To je sigurno ono što je Količvud imao na umu u sledećem, prilično iznenađujućem pasažu. On piše: »Ako je Pitagorino otkriće o kvadratu nad hipotenuzom misao koju i danas možemo zamisliti, misac koja predstavlja stalni elemenat matematičkog saznanja, onda je i Avgustovo otkriće da je monarhija mogla nastati iz republikanskog uredenja Rima razvijanjem implikacija *proconsulare Imperium i tribunicia potestas* stalni deo političkih ideja, misao koju istraživač istorije Rima može zamisliti« (217—218).

Količvud, dakle, kako izgleda, zaistu gledište da razumevanje radnje ukazivanjem na praktički argument koji ona izražava povlači za sobom procenu argumenta i utvrđivanje njegove valjanosti. Ako istoričar ne uspe da kritički promisli taj argument ili, ako se sam argument u tom kritičkom razmatranju ne održi, onda i razumevanje izostaje. Na žalost, ako je ovo tačno, onda je Količvud, kako izgleda, s vremenom na vreme oba zahteva pogrešno postavljao. Dopustite mi, stoga, da konačno razmotrim neke primere Količvudovog očigledno netačnog izlaganja tih zahteva, u namjeri da dalje rasvetlim njegovu doktrinu koja se može braniti.

Količvud, bez sumnje, pogrešno postavlja zahtev da ponovno promišljanje mora biti kritičko kada, u onom delu originalnog pasaža koji gore naveden, tvrdi da istoričar, pošto oživljava prošlu misao

»u kontekstu vlastitog saznanja« — »ocenjuje tu misao, izgrađuje svoj vlastiti sud o njenoj vrednosti i ispravlja sve one greške koje u njoj može da pronađe«. Možda se može sugerisati da Količvud ovde nije htio da kaže ništa više do da će istoričar, vrlo verovatno, činiti to kao nešto što se samo po sebi podrazumeva. Ali ekstremniji iskazi istog zahteva navode na pomisao da je on možda htio da kaže i više od toga. »Ništa ne bi moglo biti veća greška«, tvrdi on, imajući na umu pre svega istoriju filozofije, »od pretpostavke da istoričar samo utvrđuje što je ta i ta misao, prepuštajući nekom drugom da odluči da li je ona istinita« (215). Količvud ide tako daleko da pretpostavku o otkrivanju ideje bez ispitivanja njene istinitosti proglašava »protivrečnom samoj sebi« (300). Ali, bez sumnje, bilo bi čudno kada bi se reklo da razumevanje radnje logički iziskuje da istoričar ispravlja greške akterovog *rasuđivanja*. Jer, ako bi istoričar išta otkrio, bilo bi to iznalaženje akterove misli koja se ne može ponovo misliti. Za razumevanje jeisto tako sasvim izlišno ispravljanje drugih grešaka — činjeničkih grešaka, na primer. Ako bi pri tom išta trebalo korigovati, bila bi to, verovatno, početna koncepcija istoričara o akterovom argumentu.

Cini se, takođe, da Količvud ponekad pogrešno prikazuje u kom smislu zahtev za razumevanje mora biti zasnovan na otkriću *valjanosti* iskazanog argumenta. Takav slučaj je sledeće zapažanje o značaju shvatanja Marksove filozofije kao pokušaja da se reši praktički, a ne teorijski problem. Ono što je Marks pisao, primećuje Količvud, »moralno bi... izgledati besmisleno, ali ne i onoj osobi koja, neću reći da deli njegovu želju da posredstvom filozofije poboljša svet, nego, u najmanju ruku, tu želju smatra opravdanom«.²⁵ U bližem određenju koje Količvud ovde navodi ispoljava se, bar, izvesna sumnja izazvana tvrdnjem da istoričar stvarno mora da se *složi* sa namerama i principima aktera ako hoće da razume njegove radnje. Ali za razumevanje radnje nije nužno čak ni to da istoričar smatra razložnim da se tih principa pridržava.

Količvud poseže za nešto drugaćijim bližim određenjem kada pokušava da izradi ono što je bilo uključeno u razumevanje pozname Nelsonove izjave kod Trafalvara: »Časno sam ih stekao, časno ću se njima i umreti« — izrečene u odgovoru na primedbe što on za vreme bitke skida svoja vrlo uočljiva odlikovanja.²⁶ Količvud zaključuje da je rečima koje su tom prilikom izrečene iskazana misao: »tada nisam skidao odlikovanja da bih spasio svoj život« i dodaje: »Da, možda samo na trenutak, nisam bio u stanju da o tome promislim, Nelsonove reči bi za mene ostale nejasne.« Ali, ni ovo bliže određenje neće biti uspešno ako ono znači da Nelsona mogu razumeti samo oni istoričari koji usvajaju njegovo profesionalno načelo. Istoričar treba da bude u stanju da zamisli da to načelo odista nalaže da se u takvoj situaciji skidaju odlikovanja — i to ne samo »ovom prilikom« pošto se načelo mora shvatiti (da upotrebim reči samog Količvuda) kao »zahtev koji važi za sva vremena«.

Količvud ponekad i drugačije netačno tvrdi da razumevanje zavisi od utvrđivanja valjanosti akterovog argumenta. On to, kako izgleda, čini kada na nekim mestima kaže da istoričari treba da razmotre izvesne stavove ljudi. Pošto sam prikazao Količvudovo gledište, može se reći da saživljavanje istoričara sa akterom predstavlja nužan uslov ra-

²⁴ An Autobiography, p. 152.

²⁵ Ibid., p. 112.

zumevanja radnje svojstvenog istoriji, misleći pri tome samo na to da istoričareva procena akterovog praktičkog argumenta uključuje u isto vreme i razmatranje date situacije sa stanovišta samog aktera. Kolingvud, međutim, katkad tvrdi da istoričar treba da *saučestvuje* sa akterom u nastojanju da ga razume. On, u tom pogledu, posebno hvali romantičare. »Snažno saučestovanje« koje su oni ostvarili u istraživanju srednjeg veka, kaže Kolingvud, omogućilo im je da upoznaju »prava i dragocena dostignuća što prosvetiteljima nije uspelo (87). Nesumnjivo je da je potpuno odsustvo saživljavanja sa određenim načinom života moglo spričiti istoričara da tačno interpretira radnje učinjene radi očuvanja takvog načina života; ali i preveliko saživljavanje moglo bi isto tako da izazove problem. Kolingvud nije u stanju da, na prihvatljiv način, saučestovanje postavi ili kao logički ili kao psihološki nužan uslov istorijskog razumevanja.

Pošto sam izložio Kolingvudovu tvrdnju da istorijsko razumevanje prošlih radnji traži oživljavanje prošlog doživljaja ili ponovno promišljanje prošle zamisli, jasno je da se tom tvrdnjom htelo reći znatno manje no što bi čitalac na osnovu samog načela mogao očekivati. Kolingvudovo objašnjenje radnji može da obuhvati više no što je akter eksplicitno znao u vreme promišljanja; a istoričar ne mora da na potpuno isti način ponovo promisli ono što je akter u svoje vreme mislio, budući da ima onoliko načina promišljanja iste misli koliko i načina njenog izražavanja. Međutim, za objašnjenje će biti relevantne samo one misli za koje s razlogom verujemo da su pripadale akteru; i, ako je Kolingvud u pravu kada smatra da istoričar zaista mora da promisli misao koja se akteru pripisuje da bi se tom mišlju radnja mogla objasniti, on je isto tako u pravu kada tvrdi da se ta misao mora ponovo promisliti. Kolingvudovo shvatanje da istoričar mora da oživi akterov *doživljaj* je shvatanje koje je možda još sumnjičije. Ali, kada Kolingvud usvaja ovu alternativnu formulaciju, on očigledno ne želi da kaže da istoričar mora opažati, misliti, osećati, kretati se ili govoriti onako kako je to akter činio. Kolingvud hoće da kaže da istoričar *mora da razmatra* akterovu situaciju onako kako je to sam akter činio.

Zašto Kolingvud navodi tako mnogo tih načela? Mislim da bi se moglo reći da je čitav njegov prikaz istorijskog razumevanja u delu *Ideja istorije* usmeren ka tome da se razjasni u kom smislu treba shvatiti istoriju kao »humanističko« istraživanje. Postoje u stvari brojni razlozi za takvo shvatanje istorije. Jedan od razloga koji se obično navodi Kolingvud gotovo uopšte nije uzimao u obzir,²⁷ a to je činjenica da istoričari, prikazujući negdašnje načine življenja, primenjuju na postupke ljudi, a to možda i moraju da čine, izvesne moralne, estetske i neke druge ljudske vrednosti — o čemu će se iscrpno raspravljati u narednom poglavljju knjige. Pa ipak, razlog zbog kojeg Kolingvud shvata istoriju kao »humanističko« istraživanje je zaista umestan i značajan; a taj razlog se svodi na to da istorijsko razumevanje, kao što se izučavanje istorije tradicionalno i vršilo, iziskuje korišćenje praktičkog rasudovanja. Istorija je, kao što to ponekad kažu pristalice Kolingvudovog gledišta, »aktivnost u kojoj se jedni ljudi stavljuju u poziciju drugih«: istori-

ja usvaja stanovište čovekove delatnosti. A to »naučno« istraživanje prošlosti, kako ga Kolingvud bez sumnje shvata, gotovo nikad ne bi moglo da postigne.

*S engleskog preveo
Zlatomir Milošev*

²⁷ U svakom slučaju ne u delu *The Idea of History*, izuzev takvih mesta kakvo je ono na str. 132, gde se nagoveštava da istoričar mora da »procenjuje« činjenice.

istorija kao predmet filozofije: smisao maksimalističkih ideja i programa

radomir dorđević

Nužnost suočenja sa prošlošću i bavljenje temama istorije oduvek su bili vrlo ozbiljan izazov, reklo bi se ispit za sve koji počinju misaone odiseje na putu samoidentifikacije i snalaženja u svetu. Počinjemo od onoga što je do nas stvarano. Ali, šta je to što je do nas stvarano? U pokušajima da to dokučimo, mi se već nalazimo pred ozbiljnim temama istorije, misleći ponajčešće da se one mogu shvatiti iz puke faktografije. Te teme, međutim, ostaju tokom celog misaonog života u polju naših interesovanja. Mi se gotovo bez prekida njima bavimo na jedan ili drugi način. I tek zahvaljujući tome, negde u zrelijim godinama kristallišu se neka saznanja u koja imamo izvesno specifično poverenje. Do toga dolazi ne samo preko bogate literature koja je, naravno, neophodan ali ne i dovoljan uslov, nego tek posle izvesnih vlastitih iskustava koja postaju na neki način vrlo važna ako ne i odlučujuća u izboru jednog, među inače brojnim shvatanjima, objašnjenjima, koje tada ima bar za nas neku posebnu uverljivost. U tom smislu i redovi koji dalje slede jesu pokušaj filksacije nekih razmišljanja koja su sazrevala tokom godina iz čitanja i posmatranja, potkrepljenja i ponekim indikativnim iskusstvima. Ne pretendujem inače na mogućnost da sve misli mogu valjano da obrazložim, jer poneke od njih imaju neku legitimnost možda samo za mene, već zbog toga što su mi se nametale gotovo uvek kad sam pokušavao da iznova razmotrim pojedine zagone ike pred kojima su se nalazili ljudi u istoriji, toj svojoj drugoj postojbini, koja određuje njihovu sudbinu više nego priroda kojoj toliko duguju.

Istorija je, dakle, čovekova arena, on je nužno na toj areni, drugo je pitanje u kom smislu je on tvorac i kad je i u kojoj meri on činilac na toj areni. Odgovor da je čovek tvorac istorije imao je svoj odgovarajući smisao u postrenesansnoj misli, i u tom obliku on može da zadovolji i danas, ali danas je neophodno njegovo temeljnije razjašnjenje. Pre svega nisu svi, a ponajmanje na isti način, tvorci istorije, štavioši ti tvorci s velikim naporom uspevaju samo donekle da shvate poneke istorijske tokove, neki njihov logos, i tu ima sigurno neke ironije. Ljudima kao da je lakše s prirodom nego sa istorijom. Istorija zadaje veće probleme. Ona se prikazuje čoveku kao neka grandiozna, nekad čudesna, nekad zastrašujuća laboratoriјa. Čovek oseća ponajpre prisnost prema prirodi, ali je valjda postepenim saznavanjem gubi videći da priroda ne učestvuje nekako direktno u njegovoj sudbini, ona je ne-

utralna, ona je samo nekakva pozadina onog glavnog događanja, koje oblikuje, uzdiže ili uništava ljude. Čovek relativno brzo uviđa da ne može lako da izade iz lanca neprekidne i nepregledne sukcesije činova, koji čine istoriju. I svoj život on počinje da sagledava kao takav tok. I ma kako da mu je jasno da je njegov život gotovo zanemarljiv trenutak u beskrajnom kontinuumu prostora i vremena, ipak nadjačava kod njega svest o smislu i dosegu čina, koji nipošto ne mora da bude efemeran ako se steknu određeni preduslovi. I tu se jasno pokazuje da je svaki čovek na određen način pred zadatkom da odgovori na izvesna pitanja u vezi sa smislim i vrednošću svojih dela, pa i života uopšte. Čovek ne transcendira svoju okolinu samo umom, što se najčešće ističe, nego i izvrsnim činiocima iz sfere moralne samosvesti, i obaveza pred nekim drugim, koji su u odgovarajućim vezama i čine ga takvim kakav on jeste. Ta veza između određenih umnih i intelektualnih snaga u čoveku i upućuje na potrebu razmatranja istorije s gledišta etike i u vezi sa etikom, razmatranja istorije s gledišta filozofije uopšte, za sve koji se trude da proniknu svojom mišlju u tokove istorije i života.

Zagonetke istorije kao izazov

Istoriju čine događanja koja su proizvod raznovrsnih akcija ljudi. Ali da li su važne ili odlučujuće akcije svih, ili nekih ljudi? Već ovde se nalazimo pred zadatkom preciznijeg razjašnjenja ranije pomenute ideje da istoriju stvaraju ljudi, izricane s optimizmom, i nekom vrstom ponosa. Ovo poslednje opravdano je i danas ukoliko se misli na činjenicu da osim ljudi nema drugog tvorca istorije. Ali pokušaji odgovora na pitanje kako, i u kom smislu su ljudi tvorci, i ima li indikatora vidnog napredovanja u tom njihovom tvoračkom ogledavanju, upućuju relativno jasno na manji optimizam i ponos, jer autonomnost ljudskog bića znači mnogo tek kad se manifestuje s nekom merom odgovornosti prema drugom, bližnjem, zajednici, užoj ili široj.

Da istoriju ne stvaraju svi, da je stvara štaviše malii broj ljudi, a da ostali čine više objekt — to je već neka vrsta truizma. Ali iz te činjenice slede saznanja koja ne daju gotovo nimalo intelektualnog mira čoveku koji želi da bude to u pravom smislu reči. Hroničari našeg vremena prikazuju naše doba gotovo kao sasvim novo doba, najčešće kao kontrast onim minulim vremenima zapamćenim po eurovosti itd. Ali reklo bi se da ni ovde ne možemo da govorimo o nekim spektakularnim skokovima, još manje o preskakanjima decenija pa i stoljeća. Ovo poslednje inspirisalo je inače mnogobrojne stvarne i lažne prometejske figure, kojima se novo moglo javljati samo u obliku neke apokalipse ili nečeg ne mnogo različitog od ovog. Za one koji se oslobođe izvesnih načina mišljenja, ne samo tradicionalnih religijskih, nego i onih parareligijskih, postaje jasno da mi nismo danas nikako pri kraju nekog puta prema hiljastički shvaćenom carstvu socijalne harmonije; istorija nije nikakva sukcesija događaja koji automatski vode napredovanju: ovo poslednje postiže se samo zahvaljujući pregnućima koja su jednovremeno izraz i um i volje da se prevaziđe postojeće. Ali ova svojstva nisu svojina svih ni danas, a ponajmanje u onom jedinstvu koje se obično prepostavlja. Tako dolazimo do situacija da priznamo činjenicu da iniciranje prevazilaženja onoga što više ne zadovoljava, ili

je nepodnošljivo, mora da se shvati kao neka vrsta misije samo nekih. Po toj formuli uostalom vršeni su gotovo svi pokušaji stvaranja novog, ali to se pokazivalo često kao preuzimanje većih zadataka i prava a kasnije prelazilo u traženje sve većih prava, pa je vodilo novim diferencijacijama društva, često većim produbljivanjima krize društva i sveta uopšte no što je to bilo ranije.

Smisao maksimalističkih ideja i socijalnih pokreta

Maksimalističkim se ovde nazivaju one ideje kojim se ukazuje na mogućnost *radikalnog* raskida sa postojećim i stvaranje nečeg novog i to u kraćem roku. Tu se uglavnom pretpostavljaju samo volja i sledovanje, vernost tim idejama, i onda se u uspeh uglavnom i ne sumnja. Takve ideje javljale su se oduvek kad je određeni poredek iscrpeo sve mogućnosti i dospeo u izrazitu krizu. Tada su se javljali i privrženici tih ideja i odgovarajući socijalni pokreti; zanimljivo je da su slična ili istovetna stanja u inače raznim delovima sveta i u raznim epochama radala slične izazove, ideje, protagonisti, pokrete, epilogi, mučeništva itd. Ne treba sumnjati u činjenicu da je u tim pokretima bilo dosta istorinskih prometejskih tendencija, ali ako se posmatraju rezultati, oni su, reklo bi se, relativno mali u odnosu na ono što je obećavano. Izgleda da se odavno uvidelo da je relacija između postojećeg i idealnog vrlo velika, pa se otud nastojalo da se pronađe put kojim bi se ona mogla podstići skratiti. Tako i nastaju prve doktrine, najpre propovedničke, verske, a kasnije i laičke, koje su zahvatale narode pa i delove sveta, pretendujući čak na značenje svetske, univerzalne formule za menjanje sveta. U mnogim od njih soteriološki element je bio najvidniji, i to nije bilo nimalo slučajno. Time je trebalo privući ljudе, ali događaji nisu ipak davalii za pravo ni utemeljivačima ni mnogim sledbenicima tih doktrina. Ispit istorije izdržavale su samo neke i to samo do izvesne mere, jer su istorijski procesi mnogo složeniji no što su protagonisti tih programa to mislili, ili predočavali. Ali nije samo istorija oblast zamršenih problema i zagonetki. I ranije i danas vrlo je značajno da se odgovori na pitanje u čemu je to sve istorijski poziv čoveka, kako on da nađe put koji vodi između dveju krajnosti, jednak opasnih kao što su bile one mitološke, scila i haribda — pasivnost, mirenje, kviljetizam, ili akcija gotovo uvek i po svaku cenu koje se često pokazuju kao katastrofalne. Postoji, ipak, treći put, bar kod ovog izbora: akcija promišljena, temeljena na najraznovrsnijim znanjima i istorijskim iskustvima, koja naravno nije nikad bez rizika, niti laka. Merenje sveta je dakle neka vrsta imperativa, ali to mora da se čini po meri konkretnih mogućnosti, prema uslovima. O ovom poslednjem pak odlučuje snaga teorijskog mišljenja. Dilemom etika ili revolucija iskazuje se obilje teškoća na istorijskom putu čoveka, ali ona i ne bi moralia da se shvati kao stvarna istorijska dilema. Njome se, izgleda, opominju ljudi na preveliku odgovornost koja se preuzima pri pokušajima menjanja sveta i čoveka. Doista, razloga za to ima i napretak, jer se često pokazivalo da tvorci istorije mogu da brkaju svoju ulogu sa onom božanskom, priželjkujući u svojoj uobrazilji ovu drugu.

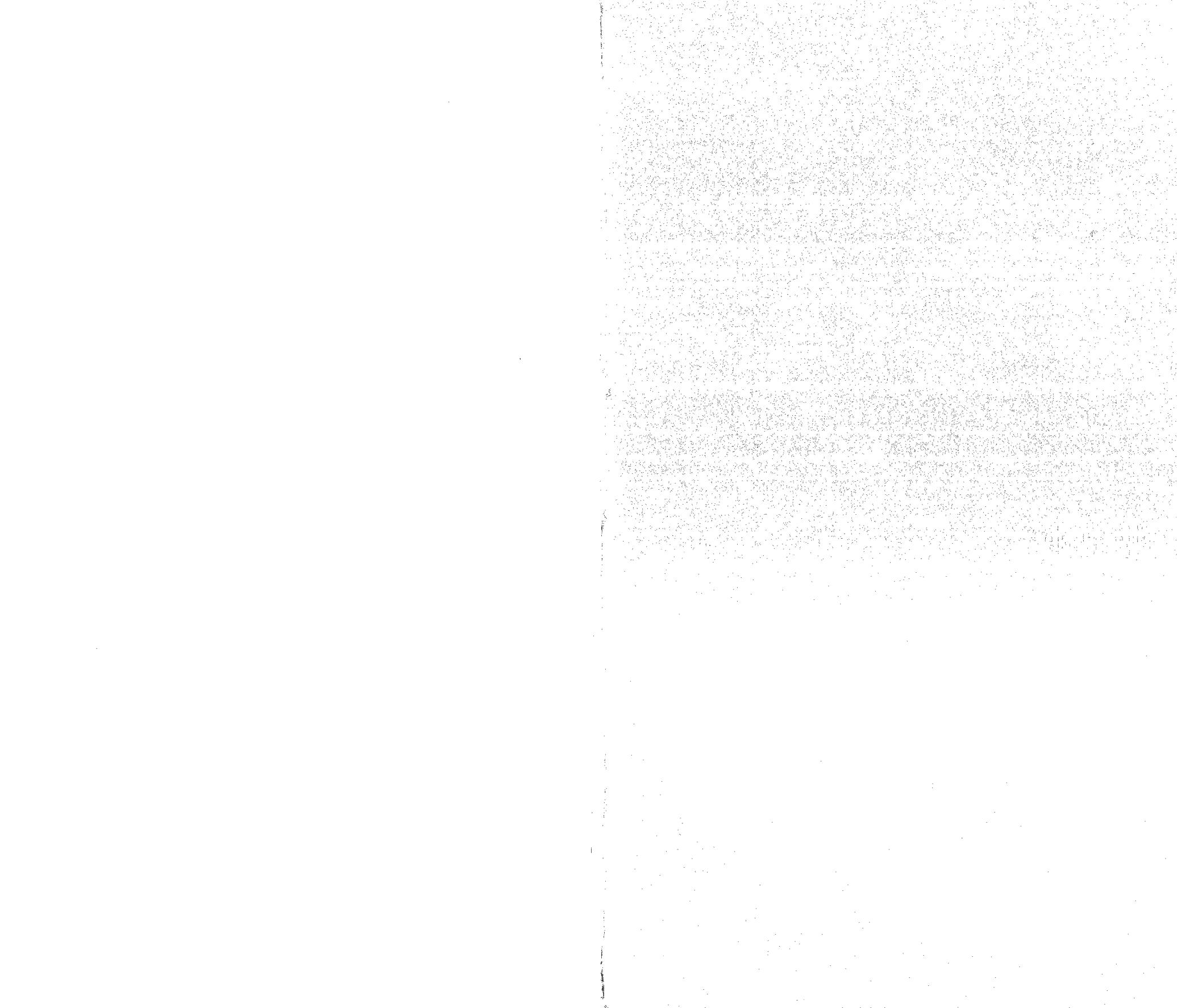
Da li je istorija doista učiteljica života? Mogli bismo da se složimo sa onim starim Latinima iz čijeg iskustva je izvedena ta misao,

formula nad kojom se ne zamišljamo dovoljno. Ipak, trebalo bi neka razjasniti značenje te misli. Ljudi prolaze put određen raznovrsnim činilicima; razumevanje istorijskog iskustva i ne znači mnogo u njihovom stvarnom istorijskom opredeljenju i kretanju, ono ga ne čini uspešnjim na onaj način na koji se obično misli, pri izricanju spomenute formule. Ukoliko i dođe do potpunijeg shvatanja *prirode istorijskih događaja*, onda se to dogada u vreme kad ostaje malo snage da se nešto značajnije izmeni; štaviše, odgovarajuće iskustvo se ne može ni preneti na druge u onoj meri u kojoj bi to zasluživalo. Svaka generacija tako prolazi ponajviše neki svoj put, a ne put koji nalaže mudrost nastala iz prethodnih suočavanja sa istorijom i njenog daljeg osmišljavanja. Čovekova akcija uz to nije satkana samo iz racionalnih postupaka nego i iz drugih koji to nisu. Istorija bi mogla da se smatra učiteljicom života ukoliko bi bila neki sled samo *racionalnih* činova. Prema tome, ona je u onoj meri učiteljica života u kojoj njeni akteri deluju racionalno. U delovanju ovih poslednjih preostaje, kao što se zna, bar jedna nepoznata, pa otud istorijska zbivanja obiluju tolikim iznenadenjima, »nelogičnostima« itd., i onda kad im prethode promišljene relativno dobro organizovane pripreme. Pored ostalog i zbog toga predviđanja u ovoj oblasti spadaju u dosta nezahvalne poslove, iako su na određen način neophodna.

Nije lišeno smisla pitanje o tome ko stvara istoriju, iako može da izgleda tako. Kao što je već istaknuto, nju stvaraju ljudi. I u tome se začudo slažu mnogi pisci najrazličitijih orientacija, izuzimajući, naravno, bogoslove koji već odavno nemaju izrazit uticaj, bar u ovoj oblasti: od liberala, progresista, preko istinskih Marksovih sledbenika, do onih naivnih, dogmatskih; ovi poslednji, uzgred da pomenem, malo šta i razumeju iz istorije iz prostog razloga što od faktoografije ne čine ni jedan korak dalje u pravcu njenog razumevanja. Istoriju dakle čine ljudi, ali ne svi, reklo bi se manji deo. Koliki je to deo, o tome se može suditi tek pošto upoznamo konkretnе prilike u ovoj ili onoj zemlji, vremenu, delu sveta itd. Ako znamo da su svet i ranije i danas čini društvene zajednice najrazličitijih nivoa razvijenosti, od vrlo primativnih do onih najrazvijenijih, biće jasno da i ono što se obično naziva društvene snage, sačinjavaju vrlo različiti subjekti. U svakom od tih toliko različitih delova svetskog mozaika različiti su problemi koji su na *istorijskom dnevnom redu*, ako može tako da se kaže. I onda kad se iniciraju velike društvene promene prema jednom teorijskom i socijalnom programu, u istorijskoj realizaciji programa ići će se svakako dosta različito, u skladu sa konkretnim istorijskim programima, etapama, za odgovarajuće zemlje, sredine. Budući da je i danas, kao i u prošlosti, dobar deo sveta izrazito zaostao za onim razvijenijim delovima, javljaće se nužno ideje i programi koji će nuditi brzi, gotovo munjeviti preobražaj, preskakanje decenija pa i stopeća. Te ideje i programi biće verovatno i ubuduće, kao što je to bilo i ranije, često ozbiljan izazov; one će nešto i nuditi, u ponečemu i uspevati; njihovi protagonisti pružaće i svedočanstva svojevrsne herojske romantike i to *istinske*; reč je ovde o mučeniciма koji su stvarno postojali, o čemu svedoči istorija radničkog i nacionalno-oslobodilačkog pokreta (za razliku od onih iz brojnih žitija za koje nema sigurne potvrde da su zaista postojali). Uprkos našem razumevanju i poštovanju tih velikih poduhvata, moramo da se potrudimo da vidimo stvarni doseg maksima-

lizma, ne umanjujući nimalo njegov značaj kao svojevrsnog pokretača. Pre svega da napomenemo da ima vrlo različitih oblika i tipova maksimalizma. Pregled i razmatranje toga dalo bi sigurno zanimljive rezultate. Izvorište maksimalističkih ideja i programa izgleda da je dvojako. Oni nastaju onda kad mnoštvo ljudi shvati da je dalje održanje postojećeg nemoguće, ili čak nemoralno, i da je nužna promena; tada se javljuju oni koji odbacuju *gotovo* sve staro i traže nešto *potpuno novo*; to može da bude razumljivo ako je ono staro do kraja ograničavajuće i zatvara perspektive ljudi. Maksimalističke ideje i programi tada doživljavaju svojevrsne plime. Drugo izvorište je u odgovarajućem mentalitetu i tipu ljudi, koji imaju svojevrstan naboј neprekidnog traganja za nečim *potpuno novim*, odbacujući postojeće do kraja, strast za brzim skokovima i promenama, i to ne samo u sredini i zemlji u kojoj žive, nego i u svetskim razmerama. Od narodovoljaca, preko blankista, esera, nekih struja u boljevizmu, do tupamarosa i Gevarinih sledbenika, mi vidimo kao svojevrsnu konstantu maksimalista različite vrste. Ne manje indikativni oblici maksimalizma mogu se otkriti i u pojedinim krilima komunističkih i radničkih partija, bar u nekim razdobljima, u periodu Kominterne itd., naročito ako pažljivo izučavamo ne toliko doctrine koliko njihove političke akcije. Zanimljive oblike maksimalizma i mesijanizma možemo naći i u prethodnim razdobljima u istoriji crkve, sektanskim pokretima.

S obzirom na vrlo različite nivoe razvoja društvenih zajednica koje čine svet našeg vremena može se pretpostaviti da će se maksimalističke ideje i programi javljati i dalje, još *dugo*, u sličnim uslovima, kao i u proteklim epohama. Na osnovu odgovarajuće istorijske prakse (neki od programa te vrste bili su neko vreme ili su još na istorijskoj sceni), možemo da sudimo o onom pozitivnom što oni donose: pokretanje masa u pravcu prevazilaženja starog, i to herojskim poduhvatima, često dostoјnjim divljenja. Umetnost će se verovatno dugo vraćati tim poduhvatima, tražeći u njima značajne podsticaje, i izgleda da će jedino ona i moći da izrazi potpunije herojske inicijative koje su istovremeno bile na neki način i tragične, jer su više nagoveštavale i bile neki vesnici, nego što su stvarale. Ipak, dosadašnja istorijska iskustva ukazuju dosta jasno i na drugu stranu ovih prometejskih pokušaja, na granice i stvarne dosege. Pokrećući društvo maksimalisti ga znatno brže moraju privesti mogućnostima stvaranja ustanova koje će uvek stajati iznad volje pojedinaca i obezbeđivati makar dostignute tekovine. To se pokazalo kao najvažniji, odlučujući ispit ne samo za te pokrete i programe nego i za neke druge. Stvaranje odgovarajućih ustanova koje će efikasno štititi društvene interese danas je, reklo bi se, jedan od glavnih zadataka pred raznim socijalnim snagama u svetu uopšte.

stvarnost i ekonomска nauka

vojin daković

U proizvodnji robe ne učestvuje samo rad čovjeka, već i *rad mašine* i prirode. Štaviše, mnoge robe koje su se prije pojave mašine proizvodile isključivo živim radom, sada se proizvode isključivo radom tehnologije, bez učešća toga oblika rada.

Da bi rad maštine imao svoju opravdanost u sticanju profita, njegova *količina* u dotoj mašini, odnosno tehnološkoj inovaciji, mora biti veća od cijene koju taj rad ima. Drugim riječima, cijena (amortizacija) date maštine, ili tehnološke inovacije, mora biti *manja* od cijene radne snage koju ona sadrži. Bez toga, tehnološka inovacija jednostavno ne bi imala smisla.

Znamo, takođe, da se sa svakom tehnološkom inovacijom *ista* količina robe proizvodi sa sve *manjom* količinom živog rada. Upravo zbog toga je, produbljavanjem industrijske (tehnološke) revolucije došlo i do proizvodnje sve većeg broja roba zasnovanih isključivo na radu robotizovane tehnologije — bez učešća živog rada. Kao što znamo, te robe donose i najveći profit. Kako to objasniti, kada znamo da iz maštine, kao opredmećenog, minutog rada, ne može nastati veća vrijednost nego što je u njoj sadržana?

Saznanjem da postoji i višak *rada* maštine, koji je za njenog vlasnika *besplatan*, nakon što se njena cijena uraćuna u cijenu robe (amortizacija) — dolazimo i do sveukupne demistifikacije djelovanja zakonitosti sistema robne proizvodnje.

Tako konačno dolazimo i do odgovora na pitanje šta determiniše cijenu robe, o čemu od Adama Smita, do danas nema saglasnosti u ekonomskoj nauci.

Višak besplatnog rada maštine i besplatni rad prirode nazivamo *upotrebnim* radom, jer iz toga oblika rada, kao što ćemo vidjeti, ne nastaje *robna*, već *upotrebljena* vrijednost, koja se u cijeni robe i reprodukciji kapitala zbog toga iskazuje kao *inflacija*.

Poslužićemo se identičnim metodom analize, kojom se i Marks služi, pri definisanju tzv. cijene proizvodnje, na osnovu koje objašnjava i zakonitosti reprodukcije i akumulacije kapitala.

Već je rečeno da rad maštine ima tendenciju apsolutnog substituisanja živog rada i da je do toga već došlo u proizvodnji mnogih roba, iako vjerovatno nikada do toga neće doći u proizvodnji svih dobara za život.

Mašinu, jednako kao i Marks, tretiramo kao *postojani kapital*, ali za razliku od Marks-a, nas ona ne interesuje kao mašina, već njen *rad*. Zato ćemo uloženi kapital u mašinu tretirati kao kapital uložen u njen *upotrebnog rad* (UR). Jedinicu postojanog kapitala mašine, u visini njene cijene, posmatramo kao jedinicu njenog *plaćenog rada* koji predstavlja *vrijednost*. Svaku jedinicu *viška upotrebnog rada* označićemo skraćenicom VUR. Taj rad, naravno, ne predstavlja vrijednost, ali se on u procesu reprodukcije ni po čemu ne raspoznaće od dijela rada koji je u mašini sadržan kao vrijednost. Mi ćemo ih, međutim, radi uočavanja suštinske razlike, prikazati odvojeno, i to upravo zbog toga što je za ovu analizu taj višak rada od bitnog značaja.

Pošto ostali oblici postojanog kapitala (fabričke zgrade, alati i sl.) ne sadrže rad, pa stoga i ne vrše nikakvu funkciju u zakonitosti reprodukcije kapitala, već se u cijenu robe prenose u identičnoj veličini vrijednost koju u sebi sadrže, kao amortizaciju — to je taj oblik postojanog kapitala, za ovu analizu, bez ikakvog značaja.

Treba li i dokazivati da jednakе količine dva različita oblika rada proizvode i jednakе količine robe?

Budući da svaka jedinica upotrebnog rada mašine substituiše isto toliko jedinica živog rada, da bi se proizvela ista količina robe, nas interesuje šta je rezultat tog procesa u formiranju cijene robe, odnosno reprodukciji kapitala.

Polazimo od pretpostavke da prije pojave mašine nije bilo upotrebnog oblika rada. Marksuvu »cijenu proizvodnje« zamjenićećemo nazivom »cijena zarade« iz razloga o kojima će kasnije biti riječi. Sve ostalo je identično kao u Markssovoj analizi — profitna stopa, brzina okretanja kapitala itd. Razlika je, dakle, isključivo u tome što se, kako to i stvarnost pokazuje, reprodukcija kapitala ne zasniva samo na živom radu, već i na *upotrebnom radu* mašine i prirode. Usput da napomenemo da je teorija ravnoteže uočila pojavu da kapital i zemlja, uz živi rad, donose profit, ali, ne uočavajući da nijesu u pitanju kapital i zemlja kao takvi, već *rad* mašine i prirode, to je ovom teorijom još više zarnagljena suština zakonitosti reprodukcije kapitala.¹

Da podsjetimo, da oznaka PR, kao i kod Marks-a označava promjenljivi kapital, tj. uloženi kapital na *plaćeni živi rad*.

Ako pretpostavimo da se radi o plasiranju sljedećih šest kapitala, jednakih količina rada (100), oni bi uz profitnu stopu 100% odbacivali pojedine veličine na sljedeći način:

kapitali	višak vrijednosti	inflacija	amortizacija	vrijednost	cijena koštanja	cijena zarade	profit
0p — 100pr	100	0	0	200	100	200	100
5p— 5vur 10ur — 90pr	90	10	5	185	95	195	100
20p— 7vur 27ur — 73pr	73	27	20	166	93	193	100
35p—15vur 50ur — 50pr	50	50	35	135	85	185	100
60p—10vur 70ur — 30pr	30	70	60	120	90	190	100
100ur — 0pr	100	100	100	100	100	200	100

Prvo što treba konstatovati kao saznanje koje nam pruža ova tablica jeste, da je uvođenjem mašine vlasnik kapitala, koga smo označili sa II, sa 10 substituisanih jedinica živog rada, a prepostavimo da svaku jedinicu čini jedan radnik, dobio 10 jedinica *upotrebnog rada*, kakvog u prethodnom kapitalu i nije bilo (OP).

Sada isti rad, koji je ranije obavljalo 10 radnika, obavlja ta mašina.

Medutim, vlasnik mašine svakako da ne bi imao nikakvog motiva da tako nešto radi, kada ne bi znao da će mu kupljena mašina donijeti neke veće uštede nego što ih je imao na osnovu rada 10 radnika koje je ta mašina zamijenila.

U čemu je onda razlika? U tome što će vlasnik ove mašine proizvoditi godišnje *istu* količinu robe kao i ranije, ali će u toj količini robe biti za 10 jedinica *plaćenog rada* manje.

On, prema tome, ima uštedu od 10 *najamnina*. Upravo mu to omogućava, kada zaračuna amortizaciju mašine (5 jedinica), da za preostalu uštedu na živom radu (5 jedinica) snizi cijenu koštanja, pa samim tim da za toliko snizi i cijenu prodaje svoje robe, koju nazivamo cijenom zarade. Na taj način on je postigao željeni cilj da njegova roba bude konkurentna.

Sve to, naravno, ne bi imalo nikakvog smisla, niti bi vlasnik toga kapitala, odnosno proizvođač date robe, tako nešto radio, kada istovremeno na taj, ranije plaćeni, a sada *besplatni* rad od 10 jedinica, ne bi ostvario i istu količinu profita, kao da je u pitanju 10 jedinica živog rada, tj. 10 radnika koje je ta mašina substituisala. Prema tome, on je *smanjio cijenu koštanja robe* za 5 jedinica, za koliko je smanjio *cijenu zarade*, pa je pri *istoj* profitnoj stopi (100%), kupovinom mašine ostvario *nepromjenjenu* ukupnu količinu profita (100), ali ne na 100 jedinica primijenjenog kapitala, već na 95, koliko iznosi plaćeni živi rad (90 jedinica) i rabacanje mašine (5 jedinica). On je, dakle, na *upotrebnom radu* mašine ostvario 10 jedinica profita koje je ugradio u cijenu zarade na isti način kao i 90 jedinica viška vrijednosti. Na toj osnovi on je postigao željeni cilj da bude konkurentno sposoban na tržištu, što mu pruža mogućnost da uveća *obim proizvodnje*, pa time i masu profita.

Ta konkurentска sposobnost sa kojom po pravilu ide i povećanje *obima proizvodnje*, pa time i mase profita, jeste motiv substituisanja živog rada, rada mašine.

Ovu pojavu smo razmotrili kao odnos kapitala II prema kapitalu I, tj. kao pojavu prve mašine, sa kojom je nastao i njen *upotrebnii rad*.

Razmotri li se svaki sljedeći, ili bilo koji drugi kapital, uvijek se ponavlja ista zakonitost. To isto što se dogodilo sa prvom mašinom, događalo se sa svakom daljom tehnološkom inovacijom, sve do ostvarivanja potpuno robotizovanih procesa proizvodnje u industriji, ili do primjene najsvremenije mašinerije u proizvodnji poljoprivrednih roba.

¹ Poznati američki savremeni ekonomista Robert Solow, profesor na Masačusetskom Tehnološkom univerzitetu, na osnovu analize plasiranih kapitala u rad kao i u tehnološke inovacije u periodu od 1909. do 1949. godine, dolazi do zaključka da kapital i rad skoro u jednakim veličinama ucestvuju u rastu produktivnosti, pa čak i da »rad i kapital uvijek trpe u jednakom procentu nezaposlenost«. (Robert M. Solow: Technical Change and the Agregate Production Function, the Review of Economics and Statistics, Harvard University Press, vol. 39. 1957. str. 314).

U vezi sa ovim nalazom da primjetimo da razliku u rastu produktivnosti rada i kapitala čini onaj dio postojanog kapitala iz koga ne potiče rad (fabričke zgrade, alati i sl.).

Za demistifikaciju problema oko koga se bespomoćno vrti ekonomski nauka, bitno je onih 10 jedinica profita na 10 »radnika« mašine koji su postali besplatni i to nakon što je iz uštete 10 najamnina plaćena amortizacija mašine i snižena cijena robe.

Od prvog proizvođača robe koji je primjenio mašinu na ovaj način i prvi potrošač te robe, pa sve do danas, vladalo je uvjerenje da mašina i tehnološka inovacija donose pojeftnjavanje robe. Vladalo je, znamo i u ekonomskoj doktrini I, zaista, u odnosu na *zatečenu* cijenu robe, tako se i događalo. Tako se i danas događa. Sa tehnološkom inovacijom dolazi do pojeftnjavanja *zatečene* cijene date robe. Kapital II je, prema tome, proizveo robu koja je za 5 jedinica jeftinija od te iste robe koju je, prije pojave mašine, proizvodio kapital I.

Ali, avaj! Roba je *poskupila*, a ne pojeftnila. Kapital II proizveo je 10 jedinica *inflacije*. Svih 10 jedinica *profita*, koliko je poteklo u kapital II kao zarada na 10 besplatnih »radnika« konstruisanih u mašini, predstavlja lažnu, inflatornu vrijednost. Prema tome, vlasnik kapitala II je, da tako kažemo, jednom rukom za 5 jedinica *pojeftinio* robu, a drugom, proizvodeći 10 jedinica inflacije, u krajnjoj liniji tu istu robu poskupio za 5 jedinica.

On je, dakle, kako je to već rečeno, ostvario 100 jedinica profita, ne više na 100 jedinica *vrijednosti*, već na 95 jedinica, čime je upravo za tu, smanjenu razliku vrijednosti (5), uvećao i prvobitnu cijenu robe.

Zakon je opšti, pa stoga svako poskupljenje *opšte* robe predstavlja i poskupljenje vlastite. Samim tim, on je u istoj mjeri uvećao i cijenu najamnine *smanjene* količine preostalog živog rada, na koji je primijenjen taj isti kapital. Pa pošto svaka tehnološka inovacija *poskupljuje* cijenu radne snage, to se i na taj način stvara privid da pojeftinjava cijenu robe.

Do sada smo kapital II u odnosu na kapital I posmatrali kao jednakе količine *rada*, ali nejednake količine uložene *vrijednosti*, da bi se proizvela *ista* količina robe. Sada ćemo postupiti obrnuto. Posmatraćemo ih kao jednakе količine uložene *vrijednosti*, ali nejednake količine rada. U tom slučaju naš kapital II iskazivao bi pojedine veličine na sljedeći način:

kapitali	vrišak vrijednosti	inflacija	amor- tizacija	vrijed- nost	cijena koštanja	cijena zarade	profit
5p—5vr 10ur — 95pr	95	10	5	105	100	105	105

Kao što vidimo konačni rezultat vodi istom zaključku. Ulaganjem iste količine vrijednosti (100), njegov vlasnik bi u odnosu na kapital I, dobio veću količinu rada (105 jedinica), pa stoga i veći profit za 5 jedinica. Međutim, zbog veće zaposlenosti za 5 najamnina, cijena koštanja bi ostala nepromijenjena (100), pa bi i pored cijene zarade (105) u konkurenčkoj prednosti bio kapital koji smo prethodno analizirali. Ta zakonitost upravo i motiviše sve kapitale da postignu optimalnu substituciju živog rada radom tehnologije.

Razlika između vrijednosti i cijene robe je ponovo 10 jedinica, koliko iznosi besplatni rad mašine. Kao što vidimo, ta razlika, koja je od Adama Smita, pa do danas, bila i ostala uzrok svih podjela i lutanja u

ekonomskoj nauci, sve do različitog tumačenja društvenih odnosa u uslovima robnog načina proizvodnje, nije ništa drugo nego *inflacija*.

Za prethodne analize je bez ikakvog značaja faktor vremena, tj. činjenica da 10 jedinica proizvedene, ali ne i neposredno iskazane inflacije u robi kapitala II, povratno djeluje i na *poskupljenje rada* angažovanog u tom kapitalu. Naravno, da ove analize treba posmatrati kao model koji tumači zakonitosti, a ne kao stvarnost svakog konkretnog kapitala. U svjetskom kapitalu djeluju i druge zakonitosti.

Konkretna roba koja na ovoj osnovi stvara inflaciju takvom je nikada neposredno ne iskazuje u svojoj cijeni. Upravo suprotno. Tehnološka inovacija uvjek potiskuje inflaciju u konkretnoj robi, a razmjenom rada, za stvorenu inflaciju, posredstvom kapitala, ubira vrijednost.

Čitava misterija protivurječne reprodukcije kapitala leži, dakle, u saznanju da postoji ne samo višak vrijednosti, već i višak *besplatnog rada mašine*.

Ne treba biti ekonomista pa znati da iz besplatnog rada ne može nastati vrijednost, iako može nastati proizvod koji u uslovima djelovanja zakona sistema robne proizvodnje donosi profit na osnovu zakona toga sistema. Konačno se na ovaj način otkriva i najveća misterija ekonomski nauke, tj. šta zakonito prouzrokuje inflaciju u sistemu robne proizvodnje.

Prema tome, u mjeri u kojoj je u nekom kapitalu, substituisanjem date količine plaćenog živog rada, opala odgovarajuća količina vrijednosti, u toj istoj mjeri se na besplatnom radu mašine u kapitalu reprodukovala ista količina inflacije. Kao što vidimo, inflacija je samo prividno monetarni problem, kako se to danas smatra u ekonomskoj nauci. Nevidljiva tamo gdje se stvara, ona je tumačena onako kako se ispoljava.

Usljed toga, poskupljivanjem vlastitog najamnog rada, što nije dan robni proizvođač ne misli da čini kada uvodi novu tehnologiju, svaki vlasnik kapitala ima stalno *opadajuću* zaradu na istu količinu primjenjenog kapitala, makar on uvjek i ne podizao najamnинu u visini stopi u kojoj je proizveo inflaciju. Međutim, na ovom mjestu počinje nova priča koja nosi naslov: *podjela rada*. Upravo to će pružiti mogućnost i vlasniku analiziranog kapitala II da na isti način i dalje uvećava količinu svog *upotrebnog rada*, da na toj osnovi stalno uvećava i obim *proizvodnje*, pa time da uvećava i *masu* kapitala, da sve više teži *monopolu* upotrebnog rada u proizvodnji *svoje robe*. Na taj način on će stalno suzbijati *opadajuću* zaradu.² Da li će to biti isti, ili neki drugi vlasnik kapitala, to nema nikakvog značaja.

Identičan je slučaj i sa reprodukcijom rada prirode u kapitalu. O zemljišnoj renti, kao što je poznato, sve do danas ne prestaju polemike kao o tzv. ekstra višku, kako je Marks tumači. Ne radi se, naravno, o ekstra višku, već o inflaciji. Vlasnik zemlje ne prodaje njenom korisniku.

² »Bilo da se radi o koincidenciji, ili da je to rezultat nekog ekonomskog mehanizma koji treba da se izuči, tehnološke promjene su skoro u potpunosti nadoknadivale opadajuću zaradu...«

Šta više — i ovo predstavlja upadljivu koincidenciju, ili rezultat nekog ekonomskog mehanizma koji treba da se izuči — procenat rasta stopi najamnine po času skoro je tačno odgovarao procenitu rasta produktivnosti po radnom času.« (Zaključak na osnovu dugoročnog posmatranja u ekonomiji SAD — V.D.)

»Ovo ne znači, kako to primjenjuju neke aritmetike Wall Street-a, da je rad zarobio sve plodove napretka produktivnosti.« (P.A. Samuelson: Economics, gl. 37, str. 689–690, McGraw Hill Book Company, NY, 1981). Mi ćemo dodati da znači upravo to. Već smo vidjeli zašto tehnološka inovacija uvjek potiskuje inflaciju (rast najamnina) u konkretnoj robi, iako je stvara u opštoj robi.

sniku zemlju, već *rad zemlje*, tj. prirode, koji se u cijenu robe ugrađuje na isti način kao i besplatni rad mašine, iako je profit ubrao prodavac, a ne kupac toga rada. U cijenu robe profit je zaračunao kupac i renta se tu javlja kao inflacija.

Na ovaj način dolazimo i do saznanja da su identične zakonitosti reprodukcije na mikro i makro-ekonomskom planu. Tendencija koja karakteriše kretanje cijene robe, karakteriše i kapital kao takav.

Konačno, zar stvarnost ne potvrđuje da se čitav sistem kapitalističke proizvodnje, mi ćemo reći proizvodnje kapitala, ne raspada upravo zbog toga što jednaki kapitali ne donose i jednake profite, u čemu je Marks vido neminovnost raspada toga sistema, ali do čega dolazi tek danas pojavom absolutnog odumiranja kapitala, kao vrijednosti, kakav on jedino i može postojati.

Stvarnost i ekonomski nauka

U napred navedenom radu, smatram da sam, na osnovu kritičke analize postojećih ekonomskih doktrina i posebno minuće i današnje stvarnosti, dokazao da se kapital zakonito reprodukuje ne samo kao vrijednost (višak rada), već i kao inflacija, koju stvara višak (besplatnog) rada mašine i rad prirode.¹ Da bi ekonomski bila opravdana, tehnološka inovacija (mašina) mora sadržati veću količinu rada od živog rada koji substituiše, ali njena cijena (amortizacija) ne smije biti veća od cijene substituisanog živog rada. Inače ne bi imala smisla. Tako se ista količina robe proizvodi sa sve manjom količinom živog rada, sve do pojave programirane automatizacije, bez živog rada.

Saznanje da je reprodukcija kapitala sama po sebi protivurječna, omogućava nam da odgovorimo na pitanje šta je prouzrokovalo već uočenu pojavu absolutnog rasta cijena (inflacije), ali i da sagledamo da je upravo zbog toga došlo i do pojave absolutnog pada udjela vrijednosti u cijeni robe i kapitala.

Skidanjem misterije sa pitanja što zakonito prouzrokuje inflaciju u robnoj proizvodnji, konačno se skidaju i sve druge misterije tzv. objektivnih zakonitosti ovog sistema. Na toj osnovi dolazimo do saznanja da cijenu robe, posredstvom kapitala, determinišu dva različita, protivurječna oblika vrijednosti, i da famozna razlika između vrijednosti i cijene robe, oko koje se tome kopljala ekonomski nauke od njenog nastanka do danas, nije ništa drugo nego inflacija.

Tekuća zbiljanja u svjetskoj ekonomiji sve dramatičnije upozoravaju da bi svako dalje odlaganje da se suočimo sa stvarnošću do koje nas je dovele stihija zakona protivurječnog karaktera reprodukcije kapitala, moglo biti fatalno za ljudsku zajednicu.

Svjedoci smo dajeg pada postojeće zaposlenosti u robnoj proizvodnji u svim najrazvijenijim ekonomijama, kao i absolutnog rasta nezaposlenosti u svim ekonomijama svijeta. Sve se to zbiva u trenutku neslućenog razvoja proizvodnih snaga.

Pri takvima uslovima, svjedoci smo i dajeg absolutnog pada stope rasta ukupnog svjetskog proizvoda. Od preko 5 procenata u 1960. go-

dini, 4 procenta u prvoj i 3,5 u drugoj polovini 1970., došlo je do pada na oko 2 procenta u prvoj polovini 1980.

Takođe konstatujemo kao nespornu činjenicu da, uporedo sa produbljivanjem i širenjem tehnološke revolucije, dolazi do rasta svjetskog siromaštva i pojave *absolutnog* pada realnih najamnina u najvećem broju zemalja, uključujući i veći broj razvijenih ekonomija.

Bilježimo, isto tako i fenomen absolutnog rasta svjetskog duga, u čemu prednjači dojučerašnji najveći kreditor — SAD, rasta budžetskih i trgovinskih deficitova skoro u svim zemljama itd.

Sve veći pad vrijednosti kapitala prati i pojava absolutnog rasta njegove cijene i posebno rasta kamatnih stopa, uprkos tome što novčana masa kapitala raste.

Ako se ima u vidu da je izvjestan rast svjetske proizvodnje i posebno rast trgovine u minulom periodu tzv. izlaska iz svjetske recessije, ostvaren po cijenu daljeg rasta negativnog finansijskog salda, najevidentnije izraženog kroz rast svjetskog duga od preko 1000 milijardi dolara, i to uz, kako je već rečeno, pad realnih najamnina skoro u svim nacionalnim ekonomijama svijeta — onda takav rast proizvodnje i trgovine samo stvara iluziju da se radi o obuzdavanju negativnih tokova u daljoj reprodukciji kapitala.

Budući da se međunarodna razmjena rada vrši posredstvom kapitala, kao opšte, zajedničke robe svih roba, logično je da se kriza postojećeg sistema proizvodnje prelama upravo u toj sferi. To svakako najevidentnije potvrđuje rastuća kriza postojećeg monetarnog sistema i to takvim intenzitetom i brzinom da sve češće slušamo upozorenja sa merodavnijih mjeseta o njegovom mogućem kolapsu. Ponovo oživljavaju teorije o vraćanju na zlatnu podlogu, o stvaranju neke nove, zajedničke valute najrazvijenijih zemalja i sl.

Obaranje cijene dolara, na kome se taj sistem zasniva, već sada razotkriva prvičnost izlaska iz krize razvijenih ekonomija i posebno svu kratkoročnost uspeha njemačke i japanske ekonomije, u čijem primjeru (prednjači u tehnološkoj revoluciji) i svi ostali smatraju da je mogućan izlaz iz krize. Jeftinijim dolarom SAD, prije svega, želete poticnuti japanske i zapadno-njemačke robe sa američkog i svjetskog tržišta. Ako se ima u vidu da na ove tri zemlje otpada više od polovine svjetskog izvoza industrijskih roba (54 procenta u 1985. godini), onda bi se na ovom poligonu mogla odlučiti i sama sudbina svjetskog monetarnog, pa i proizvodnog sistema. Obaranje cijene dolara neizbjegno će razotkriti i iluziju onih ekonomista i vladajućih struktura SAD koji smatraju da je na toj osnovi (povećanjem izvoza) moguće savladati sopstvenu ekonomsku krizu, tj. pad stope rasta, budžetski deficit, enormni dug, trgovinski deficit, nezaposlenost itd., a da ne dođe do galopirajuće inflacije i u svim drugim najrazvijenijim ekonomijama. To mišljenje zastupa i sve veći broj eminentnih američkih ekonomista. I ne samo američkih.

Što se tiče ZUR, danas jedva da iko i sumnja da je u pitanju *absolutna pauperizacija* ovih zemalja, praćena nezadrživom inflacijom. Taj proces je postao ireversibilan.

Socijalističke zemlje, nakon relativno uspješno ostvarivane stope rasta i politike razvoja u prošlosti, nalaze se u složenoj i sve dubljoj ekonomskoj krizi, bez pouzdanih saznanja i odgovora na pitanje: šta dalje?

¹ Sire o ovome videti: „Društvo blagostanac ...“ izdanje autora, str. 286, septembar 1983. „Istorijska kriza sistema robe proizvodnje“ — *Međunarodna politika*, br. 812, 1. februar 1984. „Neminovnost novog svjetskog sistema proizvodnje i društvenih odnosa“ — *Međunarodni problemi*, br. 4, decembar 1984. — Institut za međunarodnu politiku i privrednu, Beograd. Diskusija na Okruglom stolu u Cavatu — *Socijalizam u svetu*, br. 4, 1986. Beograd.

Po prvi put su vladajuće ekonomske doktrine bez pravih saznanja o uzrocima svjetske ekonomske krize, a još manje o putevima izlaska iz nje.

Nema iole ozbiljnijeg ekonomiste na Zapadu koji ne uočava opšti poremećaj ekonomskih zakonitosti i posebno nemoć da se objasne uzroci već pomeinutih, sve dominantnijih tendencija koje produbljuju krizu, pa bilo da se radi o nacionalnoj, ili svjetskoj ekonomiji. Stvarnost se ne da objasniti sa do juče važećim »neprikosnovenim« normama teorije ravnoteže, a još manje na tim normama zasnovati pouzdane projekcije rasta i razvoja.

Otuda i sve češća gledišta da je ekonomska nuka u takvoj krizi da bi njena nemoć da pruži odgovor o čemu se radi mogla dovesti do gubljenja svake perspektive; do moguće nuklearne katastrofe i društvenih potresa sa nesagledivim posljedicama, kako to ističu i neki od najistaknutijih anglosaksonskih ekonomista, poput K. E. Bouldinga, W. W. Rostowa i dr.² Čak i vodeći protagonisti, dugogodišnji autori i apologati ekonomske strategije i politike SAD, poput P. A. Samuelsona, P. Druckera i mnogih drugih, ne mogu a da ne ispolje nemoć i strah od nepoznatog.

Od teorije ravnoteže jedva da je ostalo nešto više od gole ekonometrije, zasnovane na izolovanim hipotetičnim, potpuno ezoteričnim ekonomskim modelima. Zar se misao ekonomske nauke na sve strane Planete, u krajnjoj liniji, ne svodi na tezu: zamijeni proizvodnog radnika robotom (programiranim automatizacijom), pa će na toj osnovi biti rješena i sva druga pitanja, uključujući i zaposlenost??!

Na drugoj strani, poslije sedam decenija primjene radne teorije vrijednosti, kroz najrazličitija iskustva (SSSR, Kina, Jugoslavija i dr.) sve se svodi na gledište o neophodnosti što potpuniјeg uvažavanja objektivnih ekonomskih zakonitosti! U tome se traži izlaz iz ekonomske krize i stagnacije i to u trenutku kada su upravo te zakonitosti dovele sve razvijene, kapitalističke ekonomije svijeta do kraja puta, pa onda i saznanja da uvažavanje tih zakonitosti više ne garantuje postizanje željenih rezultata!

Jedva da više i postoji politička ekonomija kao jedinstvena nauka. Postoje politika i ekonomija u sve oštrijem međusobnom raskoraku.

Niko razuman, naravno, i ne pomišlja da je u pitanju prestanak djelovanja objektivnih ekonomskih zakonitosti. Naprotiv, grozničavo zaostrevanje konkurenčke bitke na svjetskom tržištu koja motiviše i opštu, sve bržu trku, u daljem sprovođenju i produbljivanju tehnološke revolucije — pokazuju da je dejstvo tih zakonitosti po svom intenzitetu djelovanja bez presedana u istoriji sistema robne proizvodnje. Stvar je, međutim, u tome što *kvantitativna* promjena odnosa dva različita oblika rada po svom karakteru vrijednosti u ukupnoj svjetskoj proizvodnji stihijnim djelovanjem ovih zakonitosti vodi ubrzanim odumiranju robnog karaktera rada, pa time i robne proizvodnje.

Nije, naravno, rečeno da nema, ili da više ne može biti roba koje u konkurenčkoj utakmici ne mogu donositi *profit* i koje u međunarodnoj razmjeni ne mogu *privremeno* jačati čak i bilans pojedinih nacionalnih ekonomija. To je, upravo, slučaj već citiranih primjera sa

² Kennet E. Boulding: »What went wrong with economies« — The American Economist, proljeće 1986. Walt W. Rostow: »My life philosophy« — isti časopis, jesen 1986.

Njemačkom i Japanom, koje za višak besplatnog rada tehnologije (inflaciju), posredstvom kapitala, u međunarodnoj razmjeni ubiraju vrijednost, jačajući na taj način i cijenu sopstvenih valuta. Međutim, baš te robe, zasnovane na apsolutnom opadanju udjela živog rada (vrijednosti) i potkopavaju opstanak sistema robne proizvodnje, odnosno kapitala. Toga ne može biti poštedena nijedna ekonomija na svijetu.

Kada znamo o čemu se radi, postaje jasno uslijed čega su i sve robe sa relativno većim udjelom živog rada po jedinici primjenjenog kapitala definitivno izgubile bitku, i to ne samo na međunarodnom, već i na nacionalnom tržištu. Postaje jasno da otuda nastaje i rastući protekcionizam u svjetskoj trgovini, koji je već dobio oblike trajnog ekonomskega rata.

U takvoj situaciji, alternativa očigledno nije u nastavljanju bitke za kapital, koga će, ubrzanim razvojem tehnološke revolucije biti sve manje, uz isto takvo, ubrzano produbljivanje ekonomske i društvene krize, sve do potpunog kolapsa postojećeg sistema proizvodnje i mogućeg opštег ekonomskog i društvenog haosa, ukoliko se ne bude išlo u susret novom svjetskom sistemu proizvodnje, zasnovanom na opštem izobilju dobara za život čovjeka. Jedva da je i potrebno isticati da su za takav sistem već stvorene sve materijalne pretpostavke.

Kada sve ovo imamo u vidu, onda je jasno da nema, niti može biti mogućnosti opstanka sistema robne proizvodnje u bilo kojoj nacionalnoj ekonomiji, pa ma kakvih potencijala ona bila, ili na ma kom obliku društvenih odnosa se ona zasnila.

Ekonomske doktrine i sistema robne proizvodnje, naravno, da ne mogu imati drukčiju sudbinu nego što je ima taj sistem. Njegovim okončavanjem okončavaju i njegove doktrine. Zar danas i Marksova teorija kapitala, *kao vrijednosti*, upravo u odumiranju sistema robne proizvodnje, ne nalazi svoju najevidentniju potvrdu tačnosti? Kada tako ne bi bilo, onda bismo se morali pominiti sa tim da je reprodukcija kapitala mogućna bez reprodukcije radničke klase (živog rada), da su robot i radnik jedno te isto i konačno, da vrijednost i nije društveni odnos! Klasni odnos, zasnovan na reprodukciji kapitala (vrijednosti) bila bi obična besmislica. Usput da kažemo, da je za okončavanje reprodukcije kapitala dovoljan prestanak proširene reprodukcije radničke klase, a mi se, kako je to već rečeno, u svim razvijenim ekonomijama nalazimo na putu opadanja postojeće zaposlenosti. Upravo stoga, teorija protivurječne reprodukcije kapitala, o kojoj je bilo riječi, kao i današnja stvarnost, koja je omogućila da se do toga saznanja dode, nedvosmisleno potvrđuje Marksovo tumačenje kapitala, kao vrijednosti. Inflacija, kao ekvivalent viška (besplatnog) rada tehnologije i nije kapital, a bez toga saznanja Marks nije ni mogao dokazati kako će doći do njegovog odumiranja, pa time i do oslobođenja robnog karaktera rada, odnosno do odumiranja sistema robne proizvodnje, iako je, kao što je poznato, takvu viziju imao.³

Otuda, upravo, potiču i sve kontraverze oko Marksove naučne misli i posebno njene primjene u praksi socijalističkih zemalja. Pa ipak, tek u današnjoj stvarnosti, osloncem na tu misao mogli smo naći po-

³ U vremenu kada je Marks, na iskustvu Engleske, pisao svoju teoriju kapitala, inflacija je prema Brownu i Hopkinsu u toj zemlji, u odnosu na današnje stanje, iznosila 10:300. Kapital je bezmalo u cijeli i bio vrijednost. S toga je, vjerojatno, Marks bio daleko od mogućnosti da u pojavi mašine otkrije višak besplatnog rada, iako je najveći dio teorije kapitala, nezavršenog za vrijeme života, posvetio upravo ulozi mašinerije.

tvrdu da i stilija objektivnih zakonitosti sistema robne proizvodnje vodi njegovom odumiranju i da nas je već dovela do samih granica »Carstva slobode«, ali i izazova pred kakvim se čovjek od svoga nastanka nikada nije našao, pa možda i neće naći. Od toga da li će prihvatići taj izazov, zavisi i sam njegov opstanak.

privredni sistem i ekomska kriza u jugoslaviji

tanja durić

Područje međusobnog uticaja privrednog sistema i privrednog razvoja je u savremenoj ekonomskoj nauci, mada veoma aktuelno, još nedovoljno osvetljeno. Ono je, ako ga posmatramo u nešto širem teorijskom kontekstu, kao pitanje odnosa proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, u središtu razmatranja marksističke ekonomске nauke. Prema Marksу, razvoj proizvodnih snaga je nužan uslov privrednog i društvenog razvoja, a politički, institucionalni faktori (proizvodni odnosi uopšte) opredeljuju tempo toga razvoja — usporavajući ga ili ubrzavajući.

Međutim, ukoliko međusoban uticaj privrednog sistema i privrednog razvoja posmatramo u uslovima izgradnje socijalističkog društva, tada je razumljivo da je ovaj odnos nedovoljno istražen. Prevashodna orientacija samog Marksа je bila naučna kritika kapitalističkog društva u cilju njegovog rušenja, a ne izgradnja novog, socijalističkog društva, pogotovo ne u smislu detaljnog predlaganja privrednosistemskih okvira budućeg društva. Njegova *Kritika Gotskog programa* je gotovo jedini njegov pokušaj skiciranja novih odnosa, pri čemu on insistira na ukidanju kapitalističkih odnosa proizvodnje, rečno-novčanih odnosa i odumiranju države kao nužnim preduslovima za formiranje komunističkog društva. Socijalističke revolucije su do danas, kao što je poznato, uspele da obezbede samo prvi od navedenih uslova. Otvorena pitanja i problemi u razvoju privrednog sistema i upravljanju privrednim razvojem javljaju se uporedo sa izgradnjom socijalističkog društva u uslovima robne proizvodnje i uz prisustvo države, a otuda i potreba za njihovim izučavanjem od strane marksističkih teoretičara. Za socijalističke zemlje ono je postalo odsudno pitanje preuzimanja privredne nerazvijenosti i ubrzanja privrednog razvoja na osnovi progresivnih društvenih odnosa.

Problematika odnosa privrednog razvoja i njegovih institucionalnih okvira zaokuplja danas sve veću pažnju ekonomista (i ne samo njih) iz svih zemalja i različitih ideoloških orientacija. Razloge tome nalazimo u karakteristikama i tendencijama savremene svetske ekonomije koja je danas ponovo u krizi, kvalitativno drukčioj od krize hiperprodukcije iz 1929. godine. Opadanje stope privrednog rasta, pojava »barijera rasta« i stagflacije su samo najznačajnije ekonomski manifestacije kriznih procesa prisutnih, u manjoj ili većoj meri, u gotovo

svim zemljama sveta: kapitalističkim, socijalističkim, u našoj zemlji. Kao jedan od osnovnih uzroka usporavanja privrednog rasta navodi se institucionalni kodeks u oblasti proširene reprodukcije — privredni sistem. Problem je: kako mobilisati za razvoj potrebnu i dovoljnu količinu akumulacije, kao materijalne pretpostavke privrednog rasta i kako je efikasno upotrebiti sa stanovišta strukture novih ulaganja? I ne samo to. Kako sve činioce privrednog rasta (materijalne, ljudske i strateški izvor razvoja — znanje) staviti u pogon i efikasno upotrebiti?

Uporedno sa krizom sviđe uđe u treću naučno-tehnološku revoluciju. Zapravo, izlaz iz krize svetska ekonomija vidi u trećoj tehnološkoj revoluciji. Zašto? Zato što svaka kriza zahteva radikalno menjanje postojećih društvenih odnosa i načina proizvodnje. Ona i izrasta na temelju njihove protivurečnosti i ne rešava se društvenom »kozmetikom«. Treća naučno-tehnološka revolucija upravo zahteva novu filozofiju razvoja, nov pristup razvoju i njegovom upravljanju, nova znanja, tehnologije i metode. Ona je obrazac društvenih promena koje su dovoljno radikalne da obezbede oporavak i razvoj svetskoj privredi.

Od početka prošle decenije privredni tokovi i u našoj zemlji su sve nestabilniji. Ta nestabilnost se održava i produbljuje i danas. Za razliku od proteklih decenija kada smo i pored nestabilnosti uspevali da obezbedimo dinamičan društveni razvoj i rešavamo ekonomski i socijalni probleme koje je takav razvoj sobom nosio, krajem sedamdesetih godina dolazi do zaustavljanja pozitivnih trendova kretanja najznačajnijih ekonomskih parametara. Ta činjenica, sama po sebi, ne mora da bude zabrinjavajuća. Međutim, ona to jeste u uslovima kada stopa rasta društvenog proizvoda opada, a proizvodni kapaciteti ostaju neiskorišćeni, kada uz opadanje rasta zaposlenosti opada i produktivnost rada, itd. U takvim okolnostima i u uslovima stagnirajuće, gotovo opadajuće stope privrednog rasta, nagomilane ekonomski teškoće i razvojne protivurečnosti sve snažnije dolaze do izražaja. Povećava se nezaposlenost, dolazi do ubrzanih socijalnih raslojavanja stanovništva, stopa inflacije doživljava akceleraciju, a hroničan deficit platnog bilansa (uz povremeni suficit, doduše) prati visoka spoljna (i unutrašnja) zaduženost privrede. Navedeno rečito ilustruju podaci sadržani u tabeli br. 1 (str. 98). Uz nabrojane idu i brojne druge manifestacije ekonomskih problema političke, nacionalne, psihološke i druge prirode. Naše društvo i naša ekonomija nalaze se u krizi. Ona je sva-kako jednim delom odraz stanja u kome se nalazi svetska ekonomija danas i negativnih impulsa koji nam otuda dolaze, ali sadrži u sebi i dublje uzroke, primarno unutrašnje prirode.

Ekonomska stvarnost Jugoslavije nameće pitanje ekonomskoj teoriji i zahteva od nje odgovore. Da li se samom tom činjenicom, postojanjem krize u Jugoslaviji i drugim socijalističkim zemljama relativizira teza o socijalizmu kao po definiciji progresivnom društvu, sistemu koji ne zapada u krizu — one su, naprotiv, imanentne kapitalizmu?¹ Privredni razvoj u socijalizmu ostvaruje se u uslovima robne proizvodnje i u obliku investicionih ciklusa koji nastaju kao rezultat neravnomernog toka i primene tehničkog progrusa i mnogih drugih činilaca. Privredni ciklusi predstavljaju osnovnu formu razvoja socijalističke i svake druge robne privrede. Uporedno sa rastom privrede i usložnjavanjem privredne strukture raste i njena nestabilnost. Ona je različita u različitim institucionalnim uslovima. Međutim, koja kretanja smatrati kriznim, a koja normalnim cikličnim tokom razvoja privrede u uslovima socijalističke robne proizvodnje?

U kom svetu, konačno, danas treba posmatrati Marksove stavove da je progresivno samo ono društvo koje se razvija, odnosno koje, rešavajući probleme proizvodnje, reproducuje na sve višem nivou i nove produkcione odnose, te da društveni sistemi koji zaostaju u svom rastu nužno propadaju? Progresivnost društvenog sistema se izražava njegovom sposobnošću da na osnovi ostvarene proizvodnje zadovolji i razvije potrebe svojih članova. Ključni parametar ovih procesa jeste stopa privrednog rasta i rast produktivnosti rada.

Ovako shvaćen problem međusobnog uticaja privrednog sistema zahteva analizu privrednosistemskih, ali i drugih, dubljih uzroka kriznog stanja kod nas. Ova pitanja duboko zadiru u domen marksističke teorije socijalizma i puteva izgradnje socijalizma. Iz naslova ovog rada proističu dva osnovna pitanja:

- kako su društveno-ekonomski funkcije privrednog sistema povezane sa njegovom razvojnom funkcijom,
- da li i u kojoj meri samoupravni privredni sistem ispunjava svoju razvojnu funkciju mobilisanja svih raspolaživih resursa u cilju brzog i efikasnog privrednog rasta i ukupnog društvenog razvoja?

Aktuelnost istraživanja i analize problema ove vrste je nesumnjiva, pogotovo ako se ima u vidu činjenica da teorijska ravan samoupravnog privrednog sistema nije još zaokružena i konzistentna celina, te stoga ne predstavlja ni pogodnu osnovu za njegovu normativnu razradu.² Prisutna su različita, čak dijametralno suprotna viđenja o fundamentalnim pitanjima i kategorijama privrednog sistema koja, u krajnjem, proističu iz različitog shvatanja prirode i načina delovanja robne proizvodnje u socijalizmu. Takođe, ukoliko se ima u vidu postojeći raskorak između normativno definisanog privrednog sistema i postojeće privredne situacije, razumljivo je da analiza privrednosistemskih činilaca krize mora biti usmerena na sagledavanje takvog

¹ Tako, na primer, Branko Horvat smatra da »socijalizam nije sistem koji upada u krizu. Čim imate krizu, očigledno se socijalizmom nešto nije u redu. Prema tome, izlazak iz krize znači vraćanje na magistralni put koji vodi u socijalističko društvo, to su za mene identične stvari«. B. Horvat, »Privredni sistem i ekonomska stabilizacija«, »Gledišta« 7-8/1981, str. 130.

² O tome opširnije: Dragutin Marsenić, »Teorijska pitanja definisanja privrednog sistema«, »Ekonomika misao«, 2/1975, strana 55.

Tabela br. 1

Uporedni pregled kretanja stopa rasta najznačajnijih parametara jugoslovenske privrede u periodu 1952 — 1983. god.

(u %)

Parametar	1952—1964.	1965—1971.	1971—1979.	1980—1983.
1. Društveni proizvod jugoslovenske privrede	7,9	5,6	5,9	0,7
2. Fizički obim industrijske proizvodnje	13,4	6,9	7,4	2,5
3. Fizički obim poljoprivredne proizvodnje	4,5 ¹	1,6	3,0	2,0
4. Izvoz	10,9	6,6	4,1	2,7 ²
5. Uvoz	10,4	10,1	5,5	-11,6 ²
6. Cene industrijskih proizvoda	1,2	7,9	13,2	27,8
7. Cene poljoprivrednih proizvoda	9,8	13,7	16,8	36,1
8. Troškovi života	6,4	14,4	16,2	30,7
9. Lična potrošnja	7,2	6,9	5,4	-0,1 ²
10. Zaposlenost	6,3	1,6	4,2	2,6
11. Produktivnost rada	4,9 ³	4,4 ³	2,3	-2,0

¹ period 1953—1964. ² period 1980—1982. ³ u industriji

Izvor: izračunato na osnovu podataka iz SGJ-83, str. 81, 82, 84.

raskoraka kako na strani normativnog privrednog sistema tako i na strani njegovog stvarnog delovanja. Korelacija između institucionalnih promena koje su se odigravale u privrednom sistemu u pogledu načina njegovog funkcionisanja i promena u tempu privrednog rasta svedoči o tome da su uzroci usporavanja privrednog rasta delom sistemske prirode.

Tabela br. 2

Periodizacija razvoja samoupravnog privrednog sistema Jugoslavije i kretanje stopa rasta društvenog proizvoda

Period	Faza razvoja privrednog sistema	Stopa rasta društvenog proizvoda
1952—1964.	I faza razvoja privrednog sistema	9,3
1965—1970.	II faza razvoja privrednog sistema — period privredne reforme	5,8 ¹
1971—1983.	III faza razvoja samoupravnog privrednog sistema odnosa udruženog rada	4,3
1971—1975.		5,9
1976—1979.		6,3
1980—1983.		0,7

¹ period 1966—1970.

Izvor: SGJ-84, str. 82 i SGJ-83, str. 85.

Paralelno empirijsko praćenje razvojnih performansi jugoslovenske privrede i promene u privrednom sistemu Jugoslavije tokom posleratnog razvoja jugoslovenske privrede i društva omogućava kritičko sagledavanje delovanja samoupravnog privrednog sistema sa stanovišta ostvarivanja njegove razvojne funkcije. Na toj osnovi može se izvesti ocena stanja i uzroka i ukazati na perspektivu prevazilaženja postojećih ekonomskih teškoća adekvatnim prilagođavanjem privrednog sistema potrebama privrednog razvoja. Pri tome, ulogu privrednog sistema kao generišućeg faktora ekonomske krize dovoljno je ograničiti na analizu međusobnih odnosa privrednog sistema i privrednog rasta, privredne strukture, zaposlenosti, inflacije i platnog bilansa, kao najznačajnijih problema sa kojima se naša ekonomija danas susreće.³

Osnovni zaključci koji proističu iz ovakve analize su sledeći:

1. Privredni sistem jest generišući faktor ekonomske krize u Jugoslaviji. Međutim, privrednosistemski uzročnici čine samo jedan deo relevantnih momenata koji, pored političkih, ideooloških i drugih generišu ekonomsku krizu u Jugoslaviji. Kompleksno sagledavanje uzroka ekonomske krize zahteva interdisciplinarnu analizu koja bi pored ekonomskih obuhvatila sociološka, politikološka i druga izučavanja ovog fenomena u svim domenima društvenog života. Upravo ova oblast, kao i međusoban uticaj ekonomskih i vanekonomskih (političkih, demografskih, istorijskih i drugih) impulsa u kreiranju privrednog sistema, čine se nedovoljno istraženim. Međutim, oni su i te kako relevantni, čak odlučujući za realno sagledavanje i ocenu udela privrednog sistema u kriznim kretanjima.

2. Privredni sistem je faktor razvoja i proizvodnih snaga i produpcionih odnosa, i mera u kojoj on podstiče njihov razvoj jeste najopštiji kriterij za ocenu njegove progresivnosti. Prenaglašavanje, od-

nosno zapostavljanje jednog ili drugog momenta dovodi u pitanje sam društveni razvoj, odnosno karakter produpcionog odnosa. Naš privredni sistem je pretežnim delom tretiran sa stanovišta produpcionih odnosa pri čemu se nije vodilo dovoljno računa o dostignutom nivou razvoja proizvodnih snaga. Naravno, imamo u vidu činjenicu da stepen razvoja proizvodnih snaga nije jedini, pa čak nije uvek ni odlučujući činilac u kreiranju odnosa proizvodnje, pogotovo socijalističkih, ali ih on bitno određuje. Stepen razvoja proizvodnih snaga je okvir slobode u izboru sistema. Ljudi, parafrazirajući Marks-a, stupaju u međusobne odnose, odnose proizvodnje, nezavisno od njihove volje.

U trougлу dijalektičke međuzavisnosti privrednog sistema, političkog sistema i razvojne politike, politički sistem preterano institucionalizuje pristup privrednom razvoju i time koči razvojne potencije privrednog sistema. Politički sistem daje primat privrednom sistemu nad razvojnom politikom i ovaj pokušava da se izgradije nezavisno od politike razvoja zemlje. Privredni sistem treba da bude usmeren na ostvarivanje ciljeva i vrednosti društva koji su sadržani u političkom sistemu. Cilj je privredni razvoj, a privredni sistem je sredstvo ostvarivanja tog cilja. Privredni sistem je višefunkcionalan — on treba da obezbedi ispunjavanje ekonomskih, političkih, socijalnih, ideooloških i drugih ciljeva. U kojoj meri privredni sistem uspeva da realizuje navedene funkcije pokazuje realizacija njegove razvojne funkcije, dostignuti stepen privrednog razvoja i kretanje društvenog proizvoda per capita kao sintetičkog pokazatelja tog razvoja.

Privredni sistem u svom delovanju mora da obezbedi optimalnu (efikasnu) kombinaciju tri različita, a dejstvujuća, koordinirajuća mehanizma, odnosa i kriterija: tržišnog, državnog i samoupravno-planskog. Svaki od navedenih mehanizama ima sebi imanentne sfere regulisanja ekonomskih odnosa koje privredni sistem mora da ustanovi i razvija. Isključivo oslanjanje na bilo koji od ovih mehanizama rezultira suboptimalnim tempom i strukturom privrednog razvoja.

3. Do odvajanja privrednog sistema od razvojne problematike dolazi već krajem pedesetih godina. Na to ukazuje nepostojanje dugoročne razvojne konцепциje zemlje i, između ostalog, time manifestovana kriza planiranja. Sistemskim promenama izvršenim početkom šezdesetih godina i reformom privrednog sistema sprovedenom sredinom te decenije i pored usvajanja nove razvojne konцепциje »efikasnog privredovanja i stabilizacije«, veća pažnja je posvećena decentralizaciji i deetatizaciji privrednog sistema u cilju njegovog »izgradnje« u odnosu na izgradnju njegove razvojne funkcije. Radikalno je sužavana uloga države i društveno-političkih zajednica u privrednom životu: ukinuti su doprinosi preduzeća investicionim fondovima i sami fondovi, osiabljena društvena regulativa u pogledu ličnih dohodaka...⁴ Odnos između akumulacije i potrošnje na nivou ukupne privrede se formira spontano. Navedene promene su imale za cilj jačanje samoupravne autonomije preduzeća, a u stvarnosti su one razbile koordinativni mehanizam privrednog sistema i oslabile njegovu razvojnu funkciju.

Uprkos shvatanjima da suština problema nije toliko u postojećem modelu privrednog sistema, koliko u nepostojanju dugoročnog plani-

³ Ovu analizu autor je izradio u okviru svog magistarskog rada »Privredni sistem i ekonomske teškoće Jugoslavije krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina«, Ekonomski fakultet, Beograd, 1986.

⁴ Ukipanje društvenog regulisanja ličnih dohodaka navodi dr Kostu Mihajlovića da ovu strategiju razvoja okarakteriše kao »orientaciju na visok rast ličnih dohodaka kao motora razvoja«. K. Mihajlović, »Ekonomska stvarnost Jugoslavije«, »Ekonomika«, Novi Beograd, 1981, str. 39—40.

ranja razvoja i razvojnih parametara u tom modelu, te na toj osnovi vođene ekonomske politike, priprema se radikalna promena privrednog sistema. Uprkos već tada prisutnim mišljenjima da je prvenstveni problem i samog privrednog sistema u usmeravanju dugoročnog procesa samoupravnog socijalističkog razvoja jugoslovenske privrede, pa zatim u korekciji i dopunama samog modela (njegovom izgrađivanju) i u oba slučaja u većem oslanjanju na nauku — redosled je obrnut. Vrši se nova reforma privrednog sistema usvajanjem koncepta »samoupravno udruženog rada« i na toj osnovi radikalno organizaciono prestrojavanje privrede i društva.

4. Sadašnja faza razvoja samoupravnog privrednog sistema je započeta usvajanjem ustavnih amandmana iz 1971., novog Ustava iz 1974. i Zakona o udruženom radu iz 1976. godine. U ovim dokumentima, samoupravni privredni sistem je konceptualno postavljen kao sistem ednosa udruženog rada i dalje oblikovan kroz sistemske i druge zakone. Za razliku od prethodnih koncepcija privrednog sistema gde su njegovi koordinativni mehanizmi planskog usmeravanja razvoja bili u rukama države ili izostajali, novi samoupravni privredni sistem nudi samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje kao mehanizam koordinacije između privrednih subjekata i kao oblik prevladavanja i tržišne stihije i državne regulative. Stoga se on danas naziva i sistemom »dogovorne ekonomije«, tj. »ekonomije bez prinude«.

Teorijske osnove novog samoupravnog privrednog sistema mogu se, ukratko, sumirati u sledećem:

- a) samoupravljanje radnika u OOUR je okosnica produpcionog odnosa, a radnike dovodi u poziciju subjekta odlučivanja o proširenoj reprodukciji;
- b) tržišno-planski oblik organizacije privrede je nužnost i uslov razvoja samoupravljanja;
- c) društvena svojina je materijalna osnova samoupravljanja i kvalitativno (istorijski) nov odnos ljudi u procesu društvene reprodukcije;
- d) osnovna organizaciona jedinica privrede je OOUR, a motiv njenе poslovne aktivnosti je dohodak;
- e) osnovni oblik povezivanja privrednih subjekata je udruživanje rada i sredstava putem samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora;
- f) osnovni princip raspodele jeste nagradivanje prema radu i rezultatima rada, a osnovno načelo finansiranja neprivrednih delatnosti je slobodna razmena rada;
- g) banke su finansijske asocijacije udruženog rada;
- h) narodi i narodnosti svoja suverena prava ostvaruju u republikama i pokrajinama, pa i opštinama koje su odgovorne za sopstveni razvoj i razvoj zemlje u celini.⁵

Ustavni koncept samoupravnog privrednog sistema iz 1974. godine opredeljuje mehanizam svog delovanja kao kombinaciju tržišnih, samoupravno-planskih i državnih komponenata, kriterija i odnosa. U operacionalizaciji ovog načelnog opredeljenja, kroz sistemske zakone o udruženom radu, planiranju, proširenoj reprodukciji i minulom radu, spoljnoj trgovini i deviznom sistemu, cenama, monetarnom sistemu, bankarstvu i drugim zakonima i normativnim aktima (usvajanim od 1976. god.) dolazi do potcenjivanja uloge ekonomske zakonitosti i trži-

⁵ Ustav SFRJ, Zakon o udruženom radu.

šta, a prenaglašavanja uloge društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja. Sadašnji privredni sistem je usvajanjem navedenih sistemskih zakona zaokružen u relativno konzistentnu celinu — sistem dogovorne ekonomije. Uporedo sa pretvaranjem tržišno-planske ekonomije u »ekonomiju bez prinude«, tekao je i proces stvaranja i jačanja »nacionalnih ekonomija« republika i pokrajina kao potvrda njihove suverenosti, odnosno autonomnosti i odgovornosti za sopstveni razvoj. U takvim uslovima vođena, operativna razrada ustavnih načela je sve više postajala odraz kompromisa različitih interesa različitih subjekata. To je vodilo usvajaju kontraverznih rešenja neuskladenih sa materijalnim i subjektivnim uslovima u kojima se zemlja nalazi.

Administriranje je posledica, a ne uzrok neefikasnosti privrednog sistema. Uslov njegove efikasnosti jeste da uspostavi ravnotežu između inicijative i koordinacije (usaglašavajući pojedinačne i opšte interese), te da unese i više tržišta i više plana kako bi smanjio ulogu neposrednog državnog regulisanja privrednih tokova. Međutim, kada su u sistemu prisutni mehanizmi koji razbijaju njegovu koordinativnu i integrativnu funkciju, te pogrešno usmeravaju privredne subjekte, a privredne tokove skreću mimo društvenih prioriteta, tada je državna intervencija neizbežna i jedino preostali mehanizam regulisanja tokova društvene reprodukcije.

5. Stvarnu uspešnost jugoslovenskog ekonomskega sistema analiziramo sa stanovišta njegove ekonomske efikasnosti, razvojnih mogućnosti i sa stanovišta ostvarivanja vrednosnih društvenih ciljeva i opredeljenja.⁶ Takva analiza pokazuje da je naš privredni sistem:

- a) ekonomski neefikasan, jer u nedovoljnoj meri angažuje potencijalne resurse, toleriše nezaposlenost radne snage, vrši suboptimalnu kombinaciju i alokaciju faktora proizvodnje čime širi postojeće disproportionalnosti u privrednoj strukturi i stimuliše naturalno i društveno neracionalno ponašanje privrednih subjekata;
- b) privredni sistem ne ostvaruje ni svoju razvojnu funkciju, jer ne realizuje željeni tempo rasta, ne omogućava rast životnog standarda niti potpuniye zadovoljavanje društvenih potreba;
- c) već time on ne ostvaruje ni vrednosne društvene ciljeve: nagradivanje prema radu i rezultatima rada, ne ujednačava, već širi razlike u nivou razvijenosti između regionala, ne produkuje u proširenim razmerama društvenu svojinu nad sredstvima za proizvodnju.

O stvarnom delovanju samoupravnog privrednog sistema mogu se izvesti i sledeće ocene:

d) Samoupravni privredni sistem kao jedinstven privredni sistem Jugoslavije praktično ne postoji kao što ne postoji ni jedinstveno jugoslovensko tržište. Naprotiv, postoji osam nacionalnih ekonomija kao osam autonomnih privrednih područja sa osam tržišta između kojih vlada minimalan stepen integrisanosti u tokovima roba i usluga, novca, tehnologije, informacija i znanja. Dakle, imamo relativno zaokružene regionalne privredne strukture i privredne sisteme republika i pokrajina.

e) Samoupravni privredni sistem je najmanje samoupravan. Dezinstitucionalizacija privrednog sistema je ostala na nivou republika i pokrajina, a u određenom smislu i na nivou opština. Praktično, i bez reforme on

⁶ Videti o tome: Nikola Zelić, *Efikasnost jugoslovenskog privrednog sistema, stvarnost i mogućnosti*, Centar za kulturnu djelatnost i Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd, 1982.

je reformisan u administrativni sistem najneposrednjeg regulisanja privrednih tokova potiskujući i tržište i plan kao upravljačke mehanizme samoupravne privrede.

6. Privredni sistem je od promotora privrednog razvoja postao njegova kočnica, ali ne usled toga što se u praksi ne ostvaruje onako kako je zamišljeno (mada je i to prisutno i sa tim svaki privredni sistem mora da računa i takve pojave sankcioniše). On je postao kočnica privrednog razvoja jer u praksi produkuje negativne efekte. Pri tome, probleme ne nalazimo u filozofskoj određenosti samoupravnog privrednog sistema — ne dovodimo, naravno, u pitanje osnovna društvena opredeljenja: samoupravljanje, društvenu svojinu, raspodelu prema radu i rezultatima rada... Problem je u njihovoj institucionalnoj razradi i ogromnom raskoraku između takvog normativno uređenog sistema i njegovog praktičnog delovanja.

Navedene fundamentalne kategorije su u teorijskom oblikovanju privrednog sistema u Ustavu iz 1974, Zakonu o udruženom radu, nejednoznačno definisane i predstavljaju odraz (kompromis) različitih teorijskih koncepta.⁷ Sama po себи ova činjenica nije problematična, niti je to naša specifičnost. Privredni sistemi gotovo svih zemalja uvek predstavljaju kompromis raznih teorijskih koncepta. Međutim, osnovni problem je u tome što je u institucionalnoj razradi ustavnih načela kroz sistemske i druge zakone prevagu dobio teorijski koncept (koji je, doduše, i u Ustavu i u Zakonu o udruženom radu snažnije intoniran), koji naglasak daje razvijanju novih produkcijskih odnosa, zapostavljajući pri tom i dostignuti nivo razvoja proizvodnih snaga i njihovu ulogu i kao ograničavajućeg i stimulišućeg faktora razvoja proizvodnih odnosa.

7. Ovaj, uslovno nazvan »dohodaški koncept« počiva na sledećim teorijskim premisama:

a) Robna proizvodnja u socijalizmu postoji, međutim, ona se u socijalističkim uslovima ispoljava u svom specifičnom, istorijski novom obliku i ima svoje specifične zakonitosti, kriterije i parametre. Prisutna su shvatanja, među sledbenicima ovog koncepta, da robni karakter privrede jeste evidentan, ali da se on ogleda samo u razmeni roba, a ne i faktora proizvodnje.

b) Društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju u socijalističkom društvu ima nesvojinski karakter, ne postoji titular svojine, odnosno pravni subjektivitet na društvenoj svojini. OOUR su nosioci ekonomskog, ali ne i pravnog subjektiviteta i suvereniteta u vezi sa društvenim sredstvima. Dakle, niko ne snosi pravnu odgovornost za korišćenje društvenih sredstava. Sredstva za proizvodnju jesu roba, ona su bitan materijalni uslov proizvodnje i faktor produktivnosti rada, međutim, ona u procesu proizvodnje samo prenose svoju vrednost, rabate se u procesu proizvodne upotrebe, ali nemaju sopstvenog doprinosa u stvaranju nove vrednosti, a time ona nemaju ni pravo učešća u raspodeli novostvorene vrednosti. Dakle, ona se ne mogu javiti kao poseban faktor u dohotku (u smislu određivanja npr. kamate kao cene njihove upotrebe).

c) Dohodak je, prema ovom shvatanju, društveno priznanje i motiv poslovanja radnog kolektiva. Poimanje društvene svojine kao ne-

svojine podrazumeva i poimanje dohotka kao amorfne veličine. Dohodak je homogena kategorija kako u pogledu sticanja, tako i u pogledu njegove raspodele. Homogenost porekla dohotka (u njegovoj »proizvodnji«, odnosno sticanju učestvuje samo rad) implicira i homogenost njegove raspodele. Tako je isključena mogućnost da se dohodak ex ante konstituiše iz troškova društvenog kapitala (kamate), rente i ukalkulisanih ličnih dohotaka i istovremeno je odbačena potreba spoljnih, društvenih i objektiviziranih merila raspodele dohotka na akumulaciju i potrošnju van i mimo opredeljenja radnog kolektiva.

d) Privredni subjekti imaju istovetne interese sa interesima društva kao celine, otuda će oni, zadovoljavajući svoj parcijalni interes, istovremeno i u celosti zadovoljavati i društveni. Utoliko je samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje dovoljan mehanizam njihove koordinacije i ujedno oblik prevladavanja stihijnosti tržišta i državne regulative.

e) Samoupravno udruživanje rada i sredstava je istorijski nov, suprotstavljen oblik kreditnom odnosu (koji opet ne implicira nužno kamatu) itd.

8. Elementi drugog, uslovno nazvanog »tržišnog koncepta« prisutni su takođe u Ustavu, ali su mahom izostavljeni u daljoj institucionalnoj razradi samoupravnog privrednog sistema. Reč je o tome da radni kolektivi moraju održavati i uvećavati sredstva za proizvodnju koja su društvena svojina, da dohodak koji oni ostvaruju jeste rezultat njihovog, ali i ukupnog društvenog rada. Dohodak nije homogena kategorija već time što u sebi sadrži kategoriju garantovanog ličnog dohotka (ali ne i garantovane akumulacije). Takođe, OOUR je robni proizvođač, te dohodak stiče eksternom realizacijom roba i usluga, mada ne i jedino tim putem. Suština ovog shvatanja jeste u tome da:

a) Robna proizvodnja u socijalizmu nije kvalitativno i istorijski nov oblik proizvodnje sa svojim specifičnim zakonitostima, već fundamentalne kategorije robne privrede (organizacioni oblik robnog proizvođača, motiv njegove poslovne aktivnosti, oblik delovanja zakona vrednosti, instrumenti formiranja i upotrebe akumulacije i sl.) imaju univerzalne značenje. One su prisutne u svakoj robnoj privredi, pa i u samoupravnoj. Samoupravljanje je društveni odnos putem kojeg se organizuje i usmerava robna privreda.

b) Društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju je svojinska kategorija. Proizvodni činioци nisu samo predmeti u društvenoj svojini — ona ne gubi funkciju kapitala. Naprotiv, društvena sredstva imaju svoj doprinos u stvaranju nove vrednosti i cenu svoje upotrebe koja prostiće iz njihove relativne ograničenosti i nejednakе dostupnosti svim članovima društva i izražavaju dati obim i strukturu proizvodnje. Suština vrednosne forme društvenih sredstava za proizvodnju je u tome da se ona prošireno reprodukuju (dakle nije u pitanju samo njihovo rabaćenje — amortizacija), a iz toga prostiće i potreba za izdvajanjem jednog dela dohotka za akumulaciju u сразмерi sa vrednošću upotrebljenih sredstava.

c) Dohodak je kategorija robne privrede i u uslovima socijalističkih samoupravnih produkcijskih odnosa. On je protivurečna ekonomска kategorija i ima svoju vrednosnu (ekonomsku) strukturu. On izražava doprinos različitih činilaca proizvodnje u njegovom sticanju, a ti-

⁷ Videti o tome: Dragutin Marsenić, »Jugoslovenski privredni sistem i ekonomski zakonitosti«, *Socijalizam i ekonomski zakonitosti* (zbornik), NIGRO »Borba«, Beograd, 1985.

me i u raspodeli razlikuje potreban rad i višak rada, odnosno njihove pojedine oblike: lične dohotke i akumulaciju. Društveni kapital i prirodni uslovi su faktor produktivnosti živog rada i već tako predstavljaju osnov za prislavljanje veće količine dohotka na tržištu od veličine novostvorene vrednosti.

Društvena svojina je progresivna u meri u kojoj prošireno reproducuje materijalnu osnovu. Stoga je neophodno osigurati stalno unapredovanje i uvećavanje društvenih sredstava i njihovo društveno celishodno korišćenje. To zahteva društveno regulisanu raspodelu dohotka i definisanu cenu upotrebe akumulacije — kamatu, kao izraz minimalnog rentabiliteta u korišćenju društvenih sredstava.

d) Privredni subjekti po pravilu nemaju istovetne interese sa interesom društva kao celine. Oni posluju sledeći svoje, sa užeg stanovišta racionalne interese, ali zbir njihovih pojedinačnih i racionalnih interesa nije i ne daje optimalan društveni interes — odatle neophodnost jedinstvene makroekonomskog politike u određivanju osnovnih uslova njihovog poslovanja.⁸

9. Ekonomika stvarnosti zemlje nesumnjivo je pokazala da u sadašnjoj fazi materijalnog i društvenog razvoja još važe i deluju ekonomski zakonitosti i da nema mogućnosti za njihovo prevladavanje ni putem plana, ni samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja, a da njihovo nepoštovanje vodi u ekonomski i politički volontarizam sa brojnim negativnim posledicama. Jer, kada se ne uvažava ekonomika prinuda, tada ona praktično samo ustupa mesto političkoj, tj. državnoj prinudi. Filozofija »dogovorne ekonomije« je potisnula kriterije robne privrede i time omogućila politički volontarizam, prevlast politike nad ekonomijom.

Dugoročni program ekonomike stabilizacije prevazilazi mišljenje da je uzrok ekonomike krize u rđavom ponašanju ljudi i institucija i predlaže prilagodavanje privrednog sistema u smislu snažnijeg uvažavanja delovanja ekonomskih zakonitosti i u pravcu jačanja samoupravnog položaja privrednog subjekta kao robnog proizvođača. U tom cilju on predlaže izmene i dopune sistemskih i drugih zakona. Međutim, danas se suočavamo sa takvim otporima ostvarivanju ovog programa koji praktično dovode u pitanje njegovu realizaciju, a time i mogućnost izlaska iz krize. Ukoliko samo ukratko rezimiramo šta je ostvreno u okviru tzv. Prve faze realizacije Dugoročnog programa ekonomike stabilizacije (kojom je trebalo obezbediti sistemske preduslove za oživljavanje rasta proizvodnje i gradualističko obaranje stope inflacije), zaključićemo da su pretežno ostvarivani pragmatiski, kvantitativni i kratkoročni ciljevi poput: urednog podmirivanja finansijskih obaveza prema inostranstvu, pozitivnog deviznog bilansa, smanjivanja investicijske potrošnje i ostvarivanja niskih, ali pozitivnih stopa rasta proizvodnje. Međutim, kvalitativni, dublji problemi ostali su i dalje prisutni i dalje se zaoštravaju: previsoka inflacija, porast nezaposlenosti, niska iskorišćenost kapaciteta, pad realnih ličnih dohodaka, nedovoljan rast produktivnosti rada i tehničkog progresa.

Zašto se ne ostvaruje Dugoročni program ekonomike stabilizacije? U odgovoru na ovo pitanje treba imati u vidu činjenicu da u sadašnjoj praksi svih socijalističkih zemalja nijedna reforma nije do kra-

⁸ Zastupnici prvog shvatanja su, između ostalih, Miladin Korać, Milovan Pavlović, Žarko Papić, Božidar Cerović, Živana Olbina, a drugog: Ivan Maksimović, Dragutin Marsenić, Branko Horvat, Ljubomir Madžar, Dragoje Žarković i drugi.

ja sprovedena, da je naša privredna reforma iz 1965. prečutno napuštena već 1968. godine. Duboki koreni otpora svakoj reformi su zajednički. Svaka reforma zahteva promenu odnosa političkih snaga u društvu, a otpor uvek pružaju privilegovane političke snage. Politička birokratija inicira i proklamuje, ali i guši istu tu reformu u onom trenutku kada ona preti da dovede u pitanje njen sopstveni položaj.

Jedna vrsta otpora ostvarivanju ovog programa jesu otpori ideo-loške prirode. Oni proističu iz prisutnog poimanja socijalizma kao društva bez suprotnosti, društva jednakosti, pa do jednakosti u siromaštvu. Socijalizam grade ljudi, a ne tržišna stihija. Stoga je, prema ovim shvatanjima, Dugoročni program ekonomike stabilizacije »program restauracije kapitalizma« u socijalističkom društvu, ili najblaže »paket vatrogasnih mera«. Zaboravlja se pri tome da uvođenje mehanizama, kriterija i odnosa savremene i razvijene robne privrede nije isto što i uvođenje kapitalističkih produkcionih odnosa. Međutim, ovakva idealistička shvatanja prirode socijalizma i slične iluzije koje iz takvih shvatanja proističu, kao i vrednosni sistem jednakosti u siromaštvu ne može biti osnova za izlazak iz krize, naprotiv, oni je pothranjuju i produbljuju.

Ideološki otpori realizaciji stabilizacionog programa nisu jedini razlog koji sprečava društvo da najzad otpočne proces društvenih promena. Oni su samo izraz i proističu iz različitih materijalnih interesa delova privrede i društva, društvenih slojeva i struktura kod nas koji su u dosadašnjim uslovima imali privilegovani položaj. Njihov otpor je izraz njihovog materijalnog interesa da očuvaju stečeni monopol, a postojeći privredni sistem ih favorizuje. Danas je sasvim izvesno da i prikazivanje situacije lepšom no što jeste, naglašavanje uloge eksternih činilaca, odugovlačenje sa izmenama sistemskih zakona i sl. jeste izraz otpora sasvim određenih snaga da se i dalje zadrži status quo, jer inače »nalaze bolji dani«. Otpor pružaju oni koji bi primenom Dugoročnog programa ekonomike stabilizacije gubili stečene materijalne i političke pozicije. Upravo je to kriterijum njihovog identifikovanja. Racionalno i efikasno privređivanje bi otknilo brojne gubitake počev od birokratskih struktura u državnoj upravi, SIZ-ovima, OUR-ima. Društveni sektor, pogotovo kapitalno-intenzivne grane, je velikim delom potencijalni gubitaš, jer je u velikoj meri oslonjen na tuda, (ne)racionalno upotrebljena sredstva. Dugoročni program ekonomike stabilizacije zahteva preraspodelu društvene moći u korist radnih kolektiva, a to bi značilo i zahtevalo ogromne lomove u njenoj postojećoj strukturi. Tržišno privređivanje oduzima moć političkom arbitriranju. Identifikovanje snaga koje pružaju otpor promenama jeste bitno, ali ne i dovoljno da bi se on prevazišao.

Za provođenje DPES nisu obezbedeni istinski politički preduslovi: nije istovremeno sa pripremom programa reforme ekonomskog sistema utvrđen i predlog neophodnih promena u političkom sistemu. Privredni sistem je derivat političkog, stoga se prilikom kreiranja privrednosistemskih rešenja moraju imati jasno definisani politički ciljevi, kriteriji i ograničenja. Oni su uslov i koncipiranja racionalnih institucionalnih rešenja i njihove realizacije. Postojeći politički sistem ne obezbeđuje u dovoljnoj i potrebnoj meri demokratsko odlučivanje, niti omogućava usaglašavanje interesa onih slojeva koje DPES favorizuje (seljaštvo, individualni sektor). Politički sistem toleriše neodgo-

vornost, a time i tada je praktično legalizovano postojanje navedenih otpora. »Interesantno je informisati se o tome: šta se dogodilo funkcionerima onih CUR, opština, pokrajina, republika i federacije koji su prednje zaključke (o smanjenju opšte i zajedničke potrošnje, investicija i o boljem organizovanju snabdevanja stanovništva prehrambenim i drugim proizvodima — prim. T. Đ.) trebali da sprovedu u život«, pita se Vasil Grivčev i odmah dodaje: »Savezni zavod za statistiku ne daje podatke o ovome. Prema onim podacima koje je prikupio autor ovog rada: samo neznatan broj ovih funkcionera je smenjen i premešten na drugu dužnost (i to zbog drugih grešaka), pretežan broj je zadržao funkciju, a neki su čak *unapređeni*, dobijanjem *viših funkcija*. Da bi se precizno definisalo ko je sve i u kom delu odgovoran za ekonomsku stabilizaciju, treba da se prethodno zna: šta je, ko i do kada od odgovornih lica trebalo da izvrši. Ako se to ne zna, u tom slučaju, jedno će lice prebacivati odgovornost na drugo, ovo drugo na treće itd. u beskonačnost, tako da će se doći u situaciju da su svi krivi. U mnoštvu krivaca, ipak, po pravilu, neko je najviše kriv«.⁹ Dakle, promene u političkom sistemu, najblaže rečeno, nisu usledile pravovremeno, a one koje se danas predlažu u Kritičkoj analizi funkcionisanja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja ne donose, prema našem viđenju, kvalitativne pomake u mehanizmu odlučivanja, niti u dovoljnoj meri zaoštravaju pitanje (ne)odgovornosti. U odnosu na DPES ona (Kritička analiza...) znatno umerenije intonira značaj i ulogu robnog privredivanja u socijalizmu — da li je to i korak u napuštanju DPES?

10. Osnovno načelo naučne metodologije u istraživanju prirodnih i društvenih pojava i procesa jeste da se proveri istinitost činjenice pre nego što se prede na ispitivanje njenih uzroka. Da je u nas, poslednjih godina, prisutna ekonomski i društvena kriза, govori stvarnost Jugoslavije bremenitošću ekonomskih i drugih problema i protivurečnosti, njihovom brojnošću i u pojedinim slučajevima njihovom dramatičnošću (nezaposlenost, inflacija, itd.).

Sledeće pravilo je da se moraju sagledati istinski uzroci nekog pojavi da bi se ona mogla pravilno usmeriti. Tako, za izlaz iz ekonomске krize koja je fakat, neophodno je spoznati njene izvore da bi se sagledali pravi putevi njenog prevazišaženja. Stoga, ako sve više jača uverenje da su ideologija i ekonomsko-politički voluntarizam koji ne uvažava ekonomski zakonitosti odgovorni za krizu i njenu dugo trajanje, ekonomski križ, sama po sebi, ne treba da bude ono što zabrinjava. Žnaju se njeni korenji. Međutim, ono što zaista zabrinjava, mimo uveravanja da će ekonomski križ biti prevladana, jeste da se ni danas ne vide pravci izlaska iz ekonomski križe. Naprotiv, u društvu je i dalje prisutna politička blokada promena,¹⁰ otpor promenama, i sve se i dalje svodi na pokušaj da se iz križe izade istim metodama koji su nas i doveli do križe.

Neostvarivanju DPES i atmosferi blokade promenama pogoduju socijalni amortizeri poput socijalno motivisanog porasta zaposlenosti i procvata »sive ekonomije« koji ublažavaju pad linčih primanja stanovništva i životnog standarda. Takođe, u uslovima praktično dezinte-

⁹ Dr. Vasil Grivčev, »Odgovornost za ekonomsku stabilizaciju u SFRJ«, »Samoupravno pravo«, 1/1980, str. 12–13 i 25–26.

¹⁰ Kosta Mihajlović je tako na naučnom skupu održanom u SANU (21. i 22. februar 1985) u Beogradu, s pravom konstatovao da se nalazimo u političkoj blokadi u kojoj se postojeće brani na sve moguće načine i svim metodama.

grisane privrede, radnička klasa Jugoslavije (kao i njena avangarda) je decentralizovana (razjedinjena). Nacionalno dobija prevagu nad klasnim, kratkoročni i parcijalni interesi nad dugoročnim i društvenim. Odgovornost za ulazak, ali i za produbljenje križe mora na sebe preuzeti Savez komunista — autor je uverenja da onaj kome se pripisuju istorijske zasluge mora preuzeti i istorijsku odgovornost za sudbinu zemlje.

Reforma treba da vodi ka demokratizaciji društvenih odnosa. Dugoročni program ekonomski stabilizacije to omogućava. On je danas jedino demokratsko rešenje za previadavanje križe. Zato se njegovo ostvarivanje ne može dovoditi u pitanje već se, naprotiv, moraju dovoditi u pitanje sporost i otpori u njegovoj realizaciji. Materijalne pretpostavke i strateški izvor razvoja — znanje, imamo. Stanovništvo, u našim uslovima, možemo smatrati obilnim faktorom privrednog rasta. Ono što nam nedostaje jeste adekvatna politička i društvena mobilizacija koja će omogućiti neophodne institucionalne promene. Blokada promena o kojoj danas sve više govorimo jeste izraz stanja u društvu u kojem oni koji imaju »vlast« nemaju »moć« i obrnuto, te su autonomnost i neodgovornost glavne karakteristike procesa odlučivanja.

Ekonomski reforma prepostavlja društvenu reformu. Ona može uspeti samo ako joj se obezbede adekvatni politički preduslovi koji će radničkoj klasi Jugoslavije omogućiti da postane »društvo u akciji«¹¹ i aktivistički usmerava tokove društvenog razvoja. Preduslovi za to jesu:

a) Demokratizacija kadrovske politike i kadrovska reforma u kojoj će ne samo radni, disciplinovani i odgovorni, već prvenstveno kompetentni kadrovi, opredeljeni za razvoj socijalističkog samoupravljanja, doći na ključna mesta u privredi i društvu.

b) Neophodno je reafirmisati moral, zakonitost i odgovornost u društvu.

Jedino se na takvima osnovama može graditi i ostvariti ispravna konceptacija privrednog sistema, odnosno reforma ekonomskog sistema. Ona se ne može graditi na restrikcijama i »stezanju kaiša«, već naprotiv, ona mora polaziti od životnog standarda i realnih potreba stanovništva i biti u funkciji njihovog što potpunijeg zadovoljavanja i razvijanja novih potreba. Promene u privrednom sistemu treba da budu usmerene na:

a) veće uvažavanje dejstva ekonomskih zakonitosti i reafirmisanje indirektnog upravljanja tokovima društvene reprodukcije;

b) racionalnije korišćenje planiranja, samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja i povećanje njihove efikasnosti na toj osnovi;

c) jasno definisanje funkcija i nadležnosti — nivoa kompetentnosti aktera privrednog sistema, svodenjem uloge društveno-političkih zajednica na ustavnu poziciju, a jačanjem samoupravne pozicije radnih kolektiva. Privredni subjekti moraju biti autonomni u pogledu donošenja ekonomskih i razvojnih odluka i snositi rizik za njihovo (ne)ostvarivanje. Njihova autonomnost je, razume se, relativna, jer oni čine me-

¹¹ Videti o tome opširnije kod dr Radmila Stojanović, *Upravljanje razvojem u samoupravnom društvu*, Savremena administracija, Beograd, 1980, str. 35–43.

dusobno zavisne delove jedinstvene celine: privrednog sistema. Federacija mora, pak, kao celina tih međusobno zavisnih delova, obezbeđivati jedinstvene uslove privređivanja na jugoslovenskom privrednom području i vršiti njihovo ujednačavanje. Adekvatnim izborom svojih regulativnih mehanizama i njihovim pravilnim doziranjem ona mora obezbeđivati privredi stabilne i ravnotežne uslove kako sa stanovišta kratkog, tako i dugog roka;

d) obezbeđivanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta. Privredni sistem mora biti jedinstven utoliko da obezbedi jedinstvo jugoslovenskog tržišta i jedinstvo u usmeravanju privrednog razvoja. To onda znači i neophodnost institucionalnih promena u mehanizmu formiranja i upotrebe akumulacije — odlučivanje o sredstvima društvene reprodukcije mora postati briga celokupnog društva;

e) definisanje jasne, celovite i konzistentne razvojne strategije (ciljeva razvoja) i adekvatne razvojne politike u najširem smislu (sredstava realizacije razvojnih ciljeva). Razvojni pristup, dakle, prepostavljaju definisanje ciljeva i strategije dugoročnog razvoja, te izbor upravljačkih mehanizama, kriterija i parametara u cilju injene realizacije. Privredni sistem, jasno, mora biti sredstvo (instrument) realizacije ovako definisane razvojne strategije.

Navedeno ne znači ni dominaciju plana, niti stihiju tržišta, ni prevladu bilo državnih, bilo političkih kriterija nad ekonomskim, niti obrnuto, već iznalaženje optimalne mere njihove međuzavisnosti kako sa stanovišta tekućih, tako i razvojnih performansi jugoslovenske privrede i društva.

da li je industrijska politika generator japanskog čuda?

slobodan korac

Diskusije o japanskoj industrijskoj i ekonomskoj politici kao modelima koji bi se i drugde mogli primeniti danas su veoma česte, ali ne retko i pune preterivanja i isključivosti.

Nesporazumi obično potiču iz jednostranih objašnjenja i preteranog oslanjanja na takozvani japanski »kulturni model« ili zbog neadekvatnosti naših ekonomskih paradigmi odnosno njihove neelastičnosti.¹

Iako je japanska kultura u izvesnom smislu unikatna u svetu, gotovo je postalo moda da se analizama japanske ekonomije pristupa gotovo isključivo sa sociološkog ili antropološkog aspekta. Takva objašnjenja se često pretvaraju u karikaturu, a kada to nije slučaj dolazi do svojevrsne tautologije. Tako, na primer, ne retko se može naići na tvrdnje da Japanci mnogo štede zato što su po prirodi štedljivi. Ali, da »mnogo rade jer njihova tradicija i kultura kao jednu od najvećih vrednosti utvrđuju marljivost«. Ako su samodisciplina, štedljivost, marljivost, sklonost timskom radu i poštovanje prirodne osobine prosečnog Japanca kojima se objašnjava ukupni japanski ekonomski uspeh, onda čime objasniti japanske neuspehe — recimo u poljoprivrednoj politici ili dugotrajne teškoće u koje je zapala industrija aluminiijuma, petrohemija ili brodogradnja.

Kada ekonomisti danas raspravljaju o ekonomskim sistemima onda se često može sresti dosta pojednostavljenja podela na kapitalističke, socijalističke i mešovite ekonomije. U takvim podelama se polazi od premise da povećavanje društvenog sektora predstavlja proces prelaska iz kapitalističke u socijalističku ekonomiju. Isto tako, često se može čuti da je japanska država veoma snažna i uticajna kako to simbolizuje već čuveni MITI (Ministarstvo međunarodne trgovine i industrije) koji, na strah i trepet Zapada, promoviše superefikasnu industrijsku politiku izahvaljujući kojoj japanska industrija postaje nezadrživ konkurent na svetskom tržištu.

Mnogi takođe misle da je japanska privreda po strukturi svog funkcionsanja veoma blizu direktivnim ekonomijama i da je samo po imenu privatno tržišna. Brojke, međutim, daju osnovu za sasvim drugaćiju sliku. Društveni sektor u Japanu je manji od gotovo svih drugih raz-

¹ Vidi: Robert Ozaki u C. Johnson ed., 1984. i Hadley, 1983.

vijenih zemalja a famozni MITI je najmanji od svih japanskih ministarstava koja imaju bilo kakvu vezu sa ekonomijom.²

Najveći problem je sigurno u tome što veliki broj ekonomista misli (a posebno kod nas) da je sve ono što država uzme u svoje ruke gotovo sigurno osudeno da propadne ili da tavori. Nasuprot takvim mišljenjima imamo iskustvo Japana odnosno industrijsku politiku japanske vlade i države koja očigledno predstavlja značajan generator industrijskog rasta i razvoja. Istina je očigledno u tome što je japanska vlada relativno mala, ali zato veoma efikasna, i što je orijentisana pretežno razvojno a ne reguulatorno.

Zapadna paradigma o socijalističkim velikim i neefikasnim državnim birokratijama i kapitalističkim državama koje se trude da se što manje upliču u poslove privatne privrede očigledno ne može objasniti stvarnost Japana, pa čak ni dati dovoljno dobru osnovu za kreiranje novih alternativnih rešenja u domenu odnosa izmedu države i privrede.³

Mreža institucija

Veliki je broj institucija koje imaju uticaj na kreiranje i sprovođenje industrijske politike u Japanu. Ovde ćemo pomenuti samo neke. Državna agencija za ekonomsko planiranje nema direktni uticaj na industrijsku politiku. Ona izrađuje serije društvenih i ekonomskih planova koji predstavljaju oficijelno gledište na probleme i pravce budućeg razvoja. Međutim, ovi planovi nemaju ništa zajedničko sa planovima u centralističkim planskim privredama, jednostavno jer nikoga ne obavezuju već predstavljaju neku vrstu informacije o tome šta vlada misli o prvcima u kojima se ekonomija kreće i o problemima sa kojima će se privreda suočiti, kao i o ekonomskoj politici koju vlada namerava da primeni.

Ova agencija izdaje u velikom tiražu redovnu publikaciju (Economic White Papers) sa vrlo bogatim statističkim podacima o privredi i veoma detaljnim analizama stanja industrije, pojedinih sektora, opštih privrednih kretanja itd.

Parlament u Japanu donosi zakone koji u principu omogućuju sprovođenje državnog budžeta (koji takođe usvaja parlament), ali ovi zakoni po pravilu predstavljaju samo opštu osnovu na bazi kojih resorna ministarstva dobijaju ovlašćenja da kreiraju i sprovode specifičnu politiku. Da bi to mogla činiti, ministarstva izdaju detaljne dekrete, uputstva, preporuke itd.

Ministarstvo finansija u Japanu igra značajnu ulogu u kreiranju i sprovođenju industrijske politike. Pre svega, Centralna banka Japana radi pod njegovim nadzorom, a zatim, ministarstvo nadzire i realizaci-

² Vidi: MITI — 1979.

³ U ovom radu nećemo ulaziti u detaljne analize istorije japanskog privrednog i kulturnog razvoja koja je u izvesnom smislu neophodna za razumevanje savremene industrijske politike u toj zemlji. Što se tiče takozvane grupe orientacija ili timskog rada, koji je karakterističan za Japan, potrebno je naglasiti da ona ne proizlazi iz neke tradicionalne kolektivističke ideologije ili komunalizma. Timski pristup je karakterističan za japansku preduzeća koja su uspešna da između vlasnika, menadžera i radnika stvore ključno uzajamno povezivanje koja se uglavnom zasniva na često prenебрегавanoj ili, kako neki kažu, »banalnoj« osnovi koja nije ništa drugo nego vrlo konkretni zajednički materijalni interes.

O tome su dosta pisali Ozaki, R. 1984, Shinji Kakukawa 1983, Keichi Konaga 1983, F. G. Adams i Ichimura Schnichi u Adams-Klein ed. 1983, Filip Trezise 1983; vidi takođe i u MITI 1983.

ju programa fiskalnog investiranja i program javnih zajmova.⁴ Sredstva iz ovih fondova se uglavnom distribuiraju kroz niz javnih institucija i korporacija od kojih su mnoge kreirane upravo kao instrument za vođenje industrijske politike.

MITI (Ministarstvo međunarodne trgovine i industrije) je uvek u samom centru kreiranja japanske industrijske politike, a pre svega zbog toga što najveći deo industrije spada pod njegovu jurisdikciju. Iznenadjuće da i pored svoje izuzetne važnosti MITI nije gigantskih razmera (oko 2500 ljudi), a direktno raspolože samo sa 1,6% nacionalnog budžeta (podatak za 1983. godinu); I pored toga, njegove funkcije su veoma široke i od ogromne važnosti. Nabroјemo samo one najznačajnije:

- odgovornost za oblikovanje strukture industrije
- prilagođavanje kod dislokacije industrija
- razvoj specifičnih industrija što uključuje i brigu za odvijanje procesa proizvodnje i distribuciju njihovih proizvoda
- spoljna trgovina i međunarodni trgovinski odnosi
- staranje o snabdevanju industrije energijom i bazičnim sirovinama
- kreiranje i sprovođenje politike u oblastima male privrede, regionalnog razvoja, patenata itd.
- trenutno rešavanje gorućih problema
- kreiranje i publikovanje »Vizija« itd.⁵

Organizaciona struktura MITI je prilagođena njegovim funkcijama. Na čelu je sekretarijat. Pored njega postoje četiri takozvana »horizontalna« biroa za: industrijsku politiku, međunarodnu trgovinsku politiku, Administraciju za međunarodnu trgovinu i Biro za lokaciju industrije i zaštitu čovekove sredine. Tu su i tri »vertikalna« biroa: za bazičnu industriju, za mašinsku industriju i informatiku i Biro za potrošačke proizvode. Pored toga MITI raspolaže i sa devet regionalnih biroa koji imaju značajnu ulogu u kreiranju, sprovođenju i prilagođavanju nacionalne politike lokalnim uslovima. Njihov zadatak je takođe i da prikupljaju sve neophodne podatke.

Jedan od specifičnih japanskih izuma u ovom domenu je i kreiranje takozvanih »Vizija« čiji je sponsor MITI. U tom poslu delaju mnogobrojni saveti od kojih je najvažniji Savet za strukturu industrije. U njemu su široko zastupljeni predstavnici svih privrednih struktura kao i predstavnici državnih organa, nauke, potrošača, sindikata i lokalnih interesnih grupa. Od svih saveta i njihovih podkomisija traži se da istraže različita pitanja vezana za funkcionisanje i razvoj industrije sa krajnjim ciljem formulisanja Vizije o tome šta predstoji u smislu identifikovanja prirode i pravca promena ekonomskog okruženja, kao i određivanja nove industrijske strukture koja bi u tom pogledu bila najcelishodnija. U Viziju spada i određivanje šire koncepcije ekonomske i industrijske politike koja bi bila podobna kao generator transformisanja strukture industrije u potrebnom pravcu.

Ovakva »Vizija« se publikuje i široko distribuira i po svom osnovnom duhu predstavlja zapravo jednu verziju indikativnog ekonomskog planiranja.

⁴ Program javnih zajmova crpi svoja sredstva uglavnom iz Poštanske štedionice. O tome kolikim sredstvima raspolaže ova štedionica dovoljno govori podatak da je ona tri puta veća od Bank of America.

⁵ Vidi C. Johnson 1982.

Kao i svaka druga institucija, MITI nije ni svestran niti nepogrešiv. Još su u sečanju njegove preporuke poznatoj korporaciji SONY da napusti razvoj i primenu tranzistora kao tehnologiju koja nema perspektivu. S druge strane, MITI često dolazi u sukob s drugim resorima u državnoj administraciji (kao što je ministarstvo pošta i telekomunikacija) ali isto tako često izlazi i kao pobednik.

Mnoge optužbe na račun MITI uzrokovane su činjenicom da on već dugo vremena snažno podržava politiku koja forsira kartelisanje i udruživanje i praktično se svodi na smanjivanje konkurenциje i postizanje ekonomije obima gde god je to moguće. Mnogi takvi pokušaji su neslavno prošli, a i praksa je pokazala da se ovakva politika može voditi samo u određenim slučajevima i specifičnim okolnostima (recesioni kartelli, izvozni kartelli i sl.). Primer jednog propalog projekta jeste pokušaj MITI početkom šezdesetih godina da reorganizuje japansku automobilsku industriju. Cilj ovog projekta je bio da se stvore tri grupe proizvođača prema vrstama vozila koje proizvode. Glavni oponenti MITI-jevoj politici su uvek same industrije a često i državne komisije za slobodnu trgovinu.

Suština japanske industrijske politike

Za vreme perioda »orkestriranog razvoja« osnovni cilj japanske vlade je bio da ubrza ekonomski rast i transformiše ekonomsku bazu iz pretežno poljoprivredne u laku, a zatim i tešku industriju. Naravno, potrebno je imati u vidu da je Japan svoj nagli industrijski razvoj počeo još krajem 19. veka i da je u vreme drugog svetskog rata imao već veoma jaku industriju.

Da bi se navedeni cilj ostvario Japanci su najpre razvili neophodnu infrastrukturu koja je omogućila privatnim preduzetnicima da se šire, razvijaju i konkurišu. Infrastrukturu ovde definišemo u najširem smislu i ona u sebe uključuje transport i industrijske sektore kao što su brodogradnja ili crna metalurgija. Kritični sektori su uvek bili osigurani posebnim meraima ekonomske politike pa čak i direktnim subvencijama, ali se uvek vodilo računa da njihova ekspanzija bude na konkurentskim osnovama. Istovremeno, ohrabrivao se uvoz strane, kao i razvoj domaće tehnologije.

U periodu naglog razvoja (posebno od 1960. godine naovamo) japanska vlada je ostvarila veoma veliki uticaj na ekonomiju industrije. Dva su bila osnovna načina na koji je taj uticaj ostvaren.

1. Vlada se pre svega postavila kao čuvar pristupa domaćem tržištu i, naravno, zaštitnik domaćih preduzeća. Njena takva pozicija je uključivala i kontrolu uvoza tehnologije i stranog kapitala pa čak i zaustavljanje širenja stranih multinacionalnih kompanija. Politika zatvorenog tržišta sama po sebi nikada neće biti generator ekonomskog progresa ali ako se uz nju primeni i čitav spektar mera za povećavanje ponude i izvoza onda ona, kao u slučaju Japana, daje pojedinačnim firmama i industrijama one neophodne stabilne uslove na domaćem tržištu i otvara im kanale za ekspoziciju proizvodnje i inovacije u proizvodnji. Srećna okolnost u slučaju Japana je bila njegova veoma povoljna pozicija u pogledu pristupa novim tehnološkim dostignućima na Zapadu a posebno u SAD. Uz to ne treba zaboraviti ni dosta povoljnu geopolitičku situaciju koja omogućuje Japanu da drži veoma malu stacionarnu vojsku i samo lako naoružanje, koristeći pri tome maksimalno izražene strateške interese koje SAD imaju u ovom delu sveta. Osim toga, interesi japanske privrede u mnogim zemljama Dalekog istoka su bili prisutni još pre prvog svetskog rata i bez obzira na poraze u ratu Japan je te svoje interese još više razvijao. Ogromna udaljenost ovih zemalja od zapadne Evrope i SAD samo mu je u tome išla na ruku, kao uostalom i njihova nerazvijenost. U to vreme zapadnoevropski i američki proizvodi bili su daleko bolji a često i jeftiniji od japanskih, ali su navedeni uslovi poništavali sve ove prednosti dodajući uz to i konstataciju da je značaj ovog tržišta shvaćen u zapadnom svetu tek pre desetak godina. No tada je već bilo kasno.

Razvojna filozofija Japana se dakle ogledala u konceptu zatvaranja većeg dela tržišta ali uz istovremeno veoma brz transfer i razvoj vrhunskih tehnologija koje su stvorene u svetu. Sledeći korak je bio penetracija svetskog tržišta proizvodima istih tehnologija i to pre svega pomoću damping i konkurentnih cena, a zatim i sve većim akcentom na kvalitet inovacije itd.

Minogi od nas se sećaju da je još pre dvadesetak godina japanska roba svugde smatrana boflom dok je »Made in Japan« danas oznaka gotovo garantovanog kvaliteta. Navedenu politiku, uz manje ili veće izmene, Japan sprovodi i danas, ali su se okolnosti u izvesnom smislu promenile, tako da se mnoge razvijene zemlje osećaju zaista ugrožene neprekidnom japanskom ekspanzijom. Najglasniji prigovori se čuju iz SAD čija se preduzeća u svojim razvojnim planovima najviše oslanjaju upravo na ulaganja u istraživanja i nove proizvode i tehnologije. Upravo SAD su snažno pogodene japanskom izvoznom ekspanzijom, što znači gubitak velikog broja radnih mesta u industriji čeliča, aluminijuma, brodogradnji potrošačkoj elektronici, automobilskoj industriji i nekim sektorima industrije robe široke potrošnje. Osim direktnе penetracije, japanska razvojna strategija i njegova pozicija na Dalekom istoku je praktično indukovala izuzetnu ekspanziju izvoza nekoliko zemalja koje su doskora bile nerazvijene (Južna Koreja, Tajvan, Singapur, Hong Kong, Malezija, Filipini itd.). Japanski kapital, tehnologija i razvojna strategija su bili značajni generatori fantastičnih izvoznih rezultata u tim zemljama a ne američki kapital i pomoć, kako se to često misli.

2. Veliki broj američkih ekonomista⁶ koji su poslednjih godina zaukljeni proučavanjem japanske privrede i implikacija njenog daljeg razvoja na privredni razvoj u SAD⁷ smatra da su, pored kreiranja opštih tržišnih i drugih uslova, japanska vlada i njene agencije (a posebno MITI) u periodu naglog razvoja ostvarile izvanredno snažan direktni uticaj na strukturu i rast domaće industrije. »MITI je bio manje dirigent a više igrač na tržištu, nezavisni strelac sa sopstvenim ciljevima i načinima intervencije na tržištu. Što je najvažnije, industrijska strategija japanske vlade je polazila od pretpostavke da će tržišni pritisci na konkureniju biti praktično najbolji instrument vladine politike. Zbog

⁶ Vidi J. Zysman i L. Tyson, 1984.

⁷ Ukupan američki trgovinski deficit počelo se približava granici od neverovatnih 150 miliardi dolara, što i pored činjenice da SAD imaju svetsku valutu postaje preteranim teretom čak i za tako snažnu privredu. SAD su poslednjih godina shvatile da Pacifici bazen postaje njena definativna strateška orientacija u čemu Japan i Kina imaju glavnu ulogu. Ogroman trgovinski deficit sa zemljama iz ovog područja i pored svih napora nema izgleda da se smanji, tako da u američkim poslovnim krugovima atmosfera zabrinutosti nije više retka. Sve više se, naime, čuju glasovi koji traže da i SAD primene protekcionističke mere kojim bi se bar zaustavio odliv tehnološkog znanja koje je osnov prednosti američke industrije.

toga profesor Murakami sa Tokijskog univerziteta opravdano tvrdi da je konkurenčija bila intenzivna ali kontrolisana.⁸

Koliko god tvrdnja o kontrolisanoj konkurenčiji na prvi pogled izgleda jasna i jednostavna, ipak je teško shvatiti o čemu je zapravo reč. A evo šta se u stvari dešavalo. Promotivna aktivnost vlade u sektorima koje je izabrala za podršku izazvala je pravu poplavu ulaska novih preduzeća u granu. Bitku za tržište je tada vrlo pažljivo pratilo i procenjivao MITI, direktno se mešajući kada je ocenio da konkurenčiju treba kontrolisati. Instrumenti i mere industrijske politike koje su korišćene za stimulisanje ulaska novih preduzeća u granu izazvale su i prave talase i novog izvoza jer su domaći konkurenti istovremeno stizali i na svetsko tržište i тамо takođe konkurisali jedan drugome, ali sada sa već utvrđenim pravilima igre i kontrolisanom međusobnom konkurenčijom. Instrumenti kojima se kontrolisala konkurenčija nekada su bili zaista drastični, kao u slučaju kompanije Sumitomo metals kojoj je svojevremeno MITI sugerisao da smanji proizvodnju jer je procenjeno da dalje povećanje proizvodnje nije svršishodno. Kompanija je ovu sugestiju odbila jer je tek pustila u rad novo postrojenje. MITI je reagovao tako što je jednostavno smanjio njenu uvoznu kvotu.

Analizirajući Japan mnogi će primetiti da su neke snažne kompanije kao što su Honda, Sony ili Matsushita postale giganti i bez neke naročite direktnе pomoći vlade, da su pre svega upravljačka sposobnost i efikasnost, kvalitetna industrijska radna snaga i tržišna konkurenčija — a ne industrijska politika, razlog za njihov uspeh. Ovo je zaceleo istina. Ove kompanije su zaista uspele jer su same bile sposobne za to. No, industrijska politika se nikada i ne kreira da bi pomogla onima koji sami sebi mogu da pomognu.

„Može se postaviti i pitanje da li bi spektakularan razvoj teške i hemijske industrije u šezdesetim godinama bio moguć bez MITI (povezivanje strukturne konkurenčije sa selektivnom zaštitom). . . i da li bi stvaranje industrijsko-tehnološkog giganta u Japanu bilo moguće u nedostatku šeme za socijalizaciju privatnih investicionih rizika koje je sproveo MITI? Zaista bi bilo teško poverovati da bi laissez faire okruženje dalo takve rezultate.“⁹

Četiri faze razvoja japanske industrijske politike

U svom posleratnom razvoju Japan je prošao kroz četiri faze.¹⁰

Period	Karakteristika	Proizvod per capita
1945—1952.	Okupacioni period	1952. 132 dolara
1952—1960.	Period rekonstrukcije	1955. 256 dolara
1960—1970.	Period brzog rasta	1965. 891 dolara
1970—1980.	Period iskušenja i trijaža	1975. 4.404 dolara

U posleratnom periodu znatno se promenila i struktura industrije. To se može videti iz sledećih podataka:¹¹

⁸ Zysman — Tyson, 1984, str. 11.

⁹ Robert Ozaki u Chalmers Johnson ed. 1984, str. 65—66.

¹⁰ Prema Adams — Ichimura u Adams — Klein ed. 1983, str. 308.

¹¹ Isto, str. 308.

Godina	Primarni sektor	Sekundarni sektor	Tercijarni sektor
1955.	37,6	24,4	38,1
1960.	30,2	28,0	41,8
1965.	23,5	31,9	44,6
1970.	17,4	35,2	47,4
1975.	12,7	35,2	52,0
1980.	10,6	37,3	52,1

a) Okupacioni period

Ovaj period karakterišu mere za obnovu i izgradnju kapaciteta za proizvodnju električne energije, uglja i čelika. Da bi se ove mere što efikasnije sprovodile osnovane su posebne institucije: Japanska razvojna banka, Japanska export-import baka, Finansijska korporacija za malu privredu i Korporacija za finansiranje rekonstrukcije. Sve ove institucije su radile pod snažnim uplivom državnih organa. Naravno, treba imati u vidu da je Japan i pre drugog svetskog rata imao veoma snažnu tešku industriju i mašinogradnju, tako da se u toku okupacionog perioda znatnim delom radilo na rekonstrukciji i obnovi već postojećih kapaciteta.

b) Period rekonstrukcije

U ovom periodu japanska privreda je već dobila snažne impulse za izvoz.¹² To je značilo da modernizacija industrije postaje primarni cilj, jer je već tada shvaćeno da samo na taj način može da se ostvari značna eksploracija izvoza. Na tom nivou razvoja strategija se sa stojala u ubrzanom podizanju lake industrije i bazne hemije. Veoma je interesantno da se u Japanu pod modernizacijom nije podrazumevala samo primena savršenijih tehnologija i metoda upravljanja, već i organizovan društveni napor da se maksimalno efikasno upravlja znanjem i snažno unapredi marketing. Pored toga, izuzetan značaj je pridavan modernizaciji odnosa među privrednim subjektima i to prvenstveno u pogledu podizanja nivoa kooperacije i industrijskih odnosa među preduzećima, zajedničkih ulaganja, razmene informacija, standardizacije, udruživanja, zajedničkog nastupa na stranim tržištima itd.

Već početkom pedesetih godin japska razvojna banka izdvaja velika sredstva za finansiranje razvoja i modernizacije mašinske industrije, rekonstrukcije i elektronske industrije. Centralna banka daje privatnim bankama dugoročne kredite pod veoma pogodnim uslovima, da bi se ova sredstva, pod takođe povoljnim uslovima plasirala u određene sektore industrije koji su izabrani da budu nosioci razvoja. Već tada se modifikuje antimonopolsko zakonodavstvo i daju se velika ovlašćenja Državnoj komisiji za slobodnu trgovinu. To je zaustavilo procese društveno neracionalne kartelizacije određenih sektora i narušavanje konkurenčije na tržištu. Istovremeno se pristupa formiranju takozvanih »racionalizirajućih kartela« i to pre svega zbog zajedničke nabavke sirovina, unificirane kontrole kvaliteta i sl.

Početkom pedesetih godina zakonskim putem je data posebna podrška uvozu novih tehnologija, kao i uvozu kapitala koji bi podržavao

¹² Značajan faktor povećanja izvoza bile su američke okupacione snage stacionirane u Japanu i na Pacifiku, kao i korejski rat.

implementiranje ovih tehnologija u privredi. Već sredinom pedesetih godina neke industrije se pokazuju kao pretežni izvoznici — tekstil, šivaće mašine, kamere i teleskopi. U isto vreme startuju i neke nove industrije koje će kasnije postati nosioci japanskog izvoznog čuda — automobili, elektronika, brodogradnja i čelik. Ceo period rekonstrukcije karakteriše još uvek velika zatvorenost japanskog tržišta, visoka zaštita industrija u povoju i relativna zatvorenost tržišta kapitala.

c) Period brzog rasta

Godine 1961. u okviru MITI je formiran komitet za industrijsku strukturu, koji od prvog trenutka svog postojanja ostvaruje veoma snažan uticaj na celokupnu industrijsku politiku Japana.¹³ Brzi ekonomski rast postaje zadatak broj jedan i sve se posvećuje tom cilju. U okvirima komiteta ostvaruje se izvanredno efikasna kooperacija između državnih organa, predstavnika industrije i nauke. Svake godine Komitet izdaje publikacije koje postaju bestseleri jer sadržavaju sve neophodne podatke o industriji, verovatnim i poezljivim pravcima razvoja, otvorenim problemima i mogućnostima za njihovo rešavanje. Preduzeća su dobro prilhvatiila uputstva sadržana u ovim publikacijama, može se reći da je gotovo došlo do takmičenja u tome ko će podići produktivnost, kvalitet, ko će izbaciti na tržište više novih proizvoda, uvesti više inovacija, izvesti više itd.

U pogledu izvozne orijentacije i internacionalizacije japanskih ključnih industrija kroz industrijsku politiku, ključnu ulogu je imao MITI. Naravno, tu je trebalo rešiti i zaista teške probleme. Na primer, kako automobilsku industriju, kojoj je dat strateški značaj učiniti konkurentnom na svetskom tržištu kada je u svakom pogledu zaostajala za američkom i evropskom automobilskom industrijom. Mora se priznati da se tu MITI pokazao veoma fleksibilnim. Svakodnevno su se ostvarivali formalni i neformalni kontakti sa predstavnicima industrije dok joj je istovremeno davana pomoć u različitim oblicima: od direktnih subvencija i kredita sa niskom kamatom pa sve do savetodavne pomoći, pomoći u zastupanju itd. MITI nije prezao ni od toga da u pojedinim situacijama insistira na udruživanju, specijalizaciji, zajedničkim investicijama i tako dalje.

Posle liberalizacije trgovine mnoge industrije su počele da ostvaruju odlične izvozne rezultate tako da se sredinom šezdesetih godina deficit platnog bilansa pretvorio u surplus što je omogućilo da se ekonomski razvoj zemlje još više ubrza. No, ovakva akceleracija razvoja je otvorila i nove probleme za čije rešavanje su kreirane nove mere industrijske politike. Ciljevi ovih mera su bili:

1. obezbeđivanje proizvodnje novih proizvoda u skladu sa novim potrebama koje je stvorio viši životni standard;
2. razvoj privrede u većoj međuzavisnosti sa prirodnim okruženjem;

¹³ U ovom periodu značajnu ulogu u kreiranju ekonomске i industrijske politike igra i japska Agencija za ekonomsko planiranje (EPA). Vidi EPA, 1961, 1973.

3. obezbeđivanje da se privreda ponaša u skladu sa svojim novim mestom u svetskoj privredi;¹⁴
4. usavršavanje ulaganja u domaća istraživanja i razvoj itd.

d) Period iskušenja (1970—1980)

Početak ovog perioda obeležen je naglim promenama u kretanju svetske privrede, pojavama visokih stopa inflacije u svim razvijenim zemljama, pojavama nezaposlenosti, ukipanjem fiksnih pariteta valuta, naftnim šokom, porastom cena žitarica itd. Sve ove promene snažno su pogodile japansku privredu, jer je njena povezanost sa svetskim tržistem i privredama drugih zemalja već bila izuzetno velika.

Mnoge mere stare industrijske politike postale su zastarele i suvišne, ali je zato bilo očigledno da je neophodno restrukturisati industriju u svetu novih uslova i ciljeva. Uz to, već krajem šezdesetih godina osetili su se tendencija ka ubrzaju inflacije, nestaćica radne snage, očigledno tehnološko zaostajanje za SAD, a pojavili su se i problemi vezani za ogromne kolicišne sirovina i energije koje je trebalo stalno uvoziti, problemi sa razvojem novih tehnologija za masovnu proizvodnju, zagađenje čovekove okoline, masovno napuštanje sela, prebrza urbanizacija gradova, kao i problemi neophodnosti hitne modernizacije male privrede i industrija srednje veličine.

S. Ichimura (1979) ističe tri grupe mera industrijske politike koje su bile kreirane sa svrhom da se reše navedeni problemi.

1. Inovacije u industrijskoj strukturi sa svrhom da se pode u suštem stalno rastućim potrebama društva:
  - a) promocija tehnološkog razvoja,
  - b) podrška novim industrijama koje su bazirane na znanju,
  - c) prevaziđenje uskih grla koja nastaju zbog limitiranosti kritičnih proizvodnih faktora,
  - d) eliminacija nisko produktivnih i stagnantrih industrija.
2. Održavanje društvene klime neophodne za efikasnu konkureniju na domaćem i stranom tržištu;
  - a) konsolidacija konkurentnih uslova i sprečavanje pojave šteta od delovanja monopolja i oligopoljskih struktura,
  - b) aktivna uloga vlade u situacijama kada tržišni mehanizam ne može da deluje normalno (industrije u povoju, industrije u stagnaciji, istraživanje i razvoj, informaciona industrija, mala privreda),
  - c) pomoć međunarodnim ekonomskim aktivnostima privrede.
3. Harmonizacija industrijske aktivnosti sa prirodnim i društvenim okruženjem:
  - a) svrshodna upotreba i regulacija korišćenja zemljišta,
  - b) prevencija zagadenja čovekove okoline,

¹⁴ Japan je već u to vreme postao druga svetska sila u pogledu izvoza, a njegova ukupna ekonomski i finansijski uloga su ga svrstali u red svetskih velesila.

- c) stabilizacija cena (zemlje, hrane, usluga) i zaštita potrošača,
- d) adaptacija strukture i kvaliteta javnih usluga novim potrebama (stanovanje, obrazovanje, zdravstvena zaštita itd.).

U ovom periodu Japan je veliku pažnju posvetio ostvarivanju masovne proizvodnje. Uslovi su bili specifični. Naime, uz postizanje masovne proizvodnje u kritičnim izvornim sektorima (elektronika, automobili, fotoaparati, kamere i teleskopi itd.) bilo je neophodno paralelno ostvariti i cilj podizanja produktivnosti, a sve to u uslovima neslašice radne snage.

Masovna proizvodnja nije rešena tako da se ide na formiranje gigantata već je prvenstveni cilj bio ostvarivanje široke industrijske kooperacije.

Industrijska kooperacija na japanski način znači da stotine malih i srednjih, inače nezavisnih, proizvođača komponenata, podsklopova i opreme sa izvanrednom tačnošću i pedantnošću snabdevaju glavne montažere. Ova kooperacija u Japanu funkcioniše gotovo savršeno uprkos rigoroznim uslovima koje kooperanti moraju da prihvate (rokovi, kvalitet, tačnost isporuke itd.). Na taj način masovna proizvodnja prvi put postaje relativno fleksibilna i tu se krije tajna uspešnosti u brzom prilagođavanju potrebama tržišta.

Japan je daleko pre svih drugih zemalja počeo sa masovnom primenom industrijskih robova. U nekim sektorima industrije koja je orijentisana na masovnu proizvodnju (automobili na primer) primena robova je omogućila rešavanje niza kritičnih problema. Osnovni problem je svakako produktivnost shvaćena kao totalna produktivnost faktora. Kritičan problem je bio i kvalitet i upravo na tom planu japanski automobili koji se, kao i druga roba, danas na svetskom tržištu veoma visoko kotiraju. Naravno, pitanje manjka radne snage se takođe u novim uslovima ne pojavljuje u tako zaoštrenom obliku.

Uz to treba napomenuti i da robotizacija u masovnoj, odnosno velikoserijskoj proizvodnji i u oblasti dizajna po mjeri (custom design) otvara širok prostor za stvaranje novih radnih mesta na kojima čovek može da se zaposli na daleko kreativniji i produktivniji način. Uostalom, Japan već danas školuje više inženjera nego SAD, što samo po sebi već dovoljno govori o njegovoј budućoj orijentaciji.

Deveta decenija i dalje

U devetoj deceniji japanska industrijska politika opet doživljava promene. Japanski izvoz sve češće nailazi na različite prepreke a njegovi najbolji kupci se bore sa sve većim ekonomskim teškoćama i rastućom nezaposlenošću kod svoje kuće.

Zadaci koji danas stoje pred MITI-jem mnogo su složeniji nego u prošlosti. Energetski — intenzivni sektori industrije su u depresiji već duži niz godina. To zahteva struktorno prilagođavanje. Međutim, u uslovima sporijeg rasta strukturne promene, i prilagođavanja je daleko teže ostvariti nego u doba brzog rasta.

Istovremeno, Japan je prvi put u devetoj deceniji prinuđen da znatna sredstva ulaže u bazična istraživanja i kreiranje novih generacija tehnologija jer se u osnovi izravnao sa SAD i Zapadnom Evro-

pom, tako da mu više nije bila potrebna strategija »pozajmljivanja«, brzog prilagođavanja i kopiranje već razvijenih proizvoda i tehnologija.

Ulazak na svetsko tržište novoindustrijalizovanih zemalja čini poziciju Japana još težom jer mu ove zemlje, zahvaljujući jeftinoj radnoj snazi i mogućnosti da brzo kopiraju same Japance, bukvalno preotimaju velike segmente tržišta na kojima su Japanci godinama bili nepričuvani.

Kao ilustraciju nove situacije u kojoj se Japan našao navodimo nekoliko razvojnih ciljeva koje je MITI formulisao za devetu deceniju:¹⁵

- a) pozitivan doprinos međunarodnoj zajednici,
- b) prevaziđenje limita prirodnih resursa i energije,
- c) ostvarivanje koegzistencije dinamike razvoja društva i poboljšanih uslova života.

Ostvarivanje drugog cilja MITI smatra mogućim samo kroz znatno ubrzavanje procesa generisanja tehnoloških inovacija kao i ubrzavanja razvoja industrija koje su bazirane na znanju.¹⁶

Kriterijumi za selekciju industrija

Veoma značajno pitanje u procesu kreiranja razvojne strategije odnosi se i na izbor industrija koje će biti nosioci razvoja odnosno formulisanja kriterijuma na osnovu kojih će se te industrije birati. Ovde ćemo navesti neke probleme sa kojima se Japan suočio u ovoj oblasti i načine na koje ih je rešio.

Jedna od važnih odluka koju je trebalo doneti odnosila se na alokaciju proizvodnih faktora među velikim proizvođačima i malim i srednjim preduzećima. U znatnom broju slučajeva ova odluka nije ostavljena samo tržišnom mehanizmu. Razlog za to je bila potreba da se zaštite mali proizvođači koji otvaraju veliki broj radnih mesta, delom i zbog toga što je trebalo stimulisati razvoj novih eksportnih industrija koje imaju neke šanse na svetskom tržištu.

Pitanje koje i danas izaziva nedoumice jeste odluka još s početka pedesetih godina da se u cilju postizanja konkurentnosti na svetskom tržištu razvija teška kapitalna intenzivna industrija.¹⁷

Shihonara (1980) smatra da bi statično gledanje na komparativne prednosti u tom razvojnom periodu Japana upućivalo na razvoj onih industrija koje bi koristile tada još jeftinu i raspolaživu radnu snagu. Umesto toga MITI se odlučio za izgradnju jedne integrisane industrijske strukture. I tada, a i kasnije, MITI je uvek polazio od dinamičkog i dugovečnog gledanja na komparativne prednosti. Reč je, dakle, o tome da je već tada u Japanu shvaćeno da su komparativne prednosti samo u malom broju slučajeva date prirodom, a u

¹⁵ Vidi EPA 1982.

¹⁶ U SAD država subvencionise istraživanja i razvoj u privatnim kompanijama ali uglavnom za vojne projekte i projekte koji su vezani za energiju (fuziju). Kompanije su, međutim, slobodne da rezultate istraživanja dalje komercijalizuju. Kao karakterističan primer u Japanu spomenemo projekt VLSI (very large scale integration) poluprovodnika koji se 40% finansira država a pored Centralne laboratorije za telekomunikacije i MITI Instituta za elektroniku u projektu zajednički učestvuju i firme Fujitsu, NEC, Mitsubishi i Toshiba.

¹⁷ Neophodno je ipak napomenuti da posle rata Japan ipak nije startovao ni iz čega. Između dva rata Japan je naime razvio veoma jaku tešku industriju koja je, istina, bila doista odmerena na podršku praćenja militarističkih planova tadašnjih vlastodržaca. Tome treba dodati i činjenicu da je Japan praktično još u to vreme podigao temelje industrije u Kini, Koreji i nekim drugim zemljama Dalekog istoka.

najvećem broju slučajeva one su dinamičan element koji se može stvarati ali može i nestati. Pod uticajem MITI-ja kreirane su mnoge komparativne prednosti koje danas karakterišu međunarodnu ekonomsku poziciju Japana. Upravo to mu je i donelo slavu a japanskoj industriji i privredi velike ekonomske rezultate.

Adams i Ishimura¹⁸ navode sledeće kriterijume koje je MITI koristio prilikom selekcije industrija čiji razvoj država treba sistematski da podržava.

1) *Kriterijum međunarodne konkurentnosti.* Osnovna ideja ovog kriterijuma jeste u rešenju problema industrija koje se u početku osnivaju radi supstitucije uvoza. To znači da supstitucija uvoza može biti kriterijum samo u početnoj fazi, a da kasnije ove industrije moraju da se sposobe da konkurišu na svetskom tržištu. Troškovii proizvodnje izabranih industrija moraju imati komparativne prednosti u Japanu, s tim da se pri selekciji ima u vidu potencijal tehnološkog progrusa kao osnovnog načina za ostvarivanje prednosti u smislu nivoa konkurentnosti na svetskom tržištu. Ovo se naziva »Dinamizirana komparativno-troškovna doktrina« (Shihonara, 1980).

2) *Kriterijum efikasnosti kapitala.* U osnovi primene ovog kriterijuma стоји идеја да се за подршку izaberu one industrije čiji proizvodi mogu koristiti ekonomiju obima. Isto tako, ovaj kriterijum podrazumeva i izbor takvih industrija koje koriste nove tehnologije i imaju mogućnosti da tehnologiju stalno unapređuju.¹⁹

3) *Kriterijum elastičnosti dohotka.* Ovaj kriterijum polazi od menjena elastičnosti tražnje za izvoznim proizvodima u odnosu na promene realnih dohodataka u svetu, odnosno u zemljama koje predstavljaju ili jesu potencijalna tržišta. Primena ovog kriterijuma znači da će prednost biti data onim industrijama za čijim će proizvodima tražnja na svetskom tržištu rasti na dugi rok.

4) *Kriterijum zaposlenosti.* Ovaj kriterijum je bio osnov za odluku o izboru za podršku onih industrija koje mogu razviti kooperantske odnose sa velikim brojem malih i srednjih proizvođača jer upravo oni otvaraju najveći broj novih radnih mesta.

Kombinovana primena ovih kriterijuma stvaranja jedne integralne industrijske strukture koja se sastojala od bazične industrije koja je bila i visoko-tehnološkog i kapitalno-intenzivnog karaktera (crna metalurgija, bazna hemijska industrija) i kapitalno-intenzivnih industrija sa mnogo radno intenzivnih kooperanata (automobili, mašinska industrija, elektronika, kamere i fotoaparati itd.).

Upravo ovaj izbor, koji nije prošao bez mnogo polemika i kontroverzi, pokazao je da su balansiran razvoj, integralna industrijska struktura, individualni oslonac na nove tehnologije okrenute ka budućnosti, bili kamen temeljac japanskog uspeha.

¹⁸ U Klain-Adams, 1983 — str. 316.

¹⁹ Ovde je neophodno naglasiti prednosti korišćenja i primene takozvane »žive tehnologije«. Važnost »žive tehnologije« ogleda se naročito kod uvoza stranih tehnologija, stranog kapitala ili kod zajedničkih ulaganja (joint venture). U takvim poslovima je za zemlju primaoca (kupca) tehnologije od velikog značaja da dobije »živu tehnologiju« koju je moguće zajednički ili jednostrano dalje usavršavati i koja ima perspektivu daljeg razvoja. Industrija koja svoju tehnologiju formira na ovaj bazi ima dugoročnu perspektivu. Nasuprot tome, licencni ugovori uglavnom obezbeđuju »mrivu tehnologiju« za koju strani partner nema obavezu da je daje razvija i unapređuje. Jasno je da takve tehnologije ubrzo postaju zastarele ako to već nisu bile u momentu transfera. Naravno, licence su neophodne i značajne, ali takvim poslovima uvek treba pristupati sa aspekta otvaranja mogućnosti daljeg unapređenja tehnologije i proizvoda.

Najvažnije mere industrijske politike

Najvažnije mere industrijske politike u Japanu sastoje se u sledećem:²⁰

1) Integracija plana restrukturisanja industrije u okviru opštег ekonomskog plana. Tipičan primer je bio Plan duplikiranja nacionalnog dohotka iz 1960. godine. Ovaj plan je imao dva aspekta — prvi je bio plan stvaranja dohotka koji je trebalo da definiše glavne ekonomske ciljeve i posluži kao osnov za kreiranje ekonomske politike; drugi aspekt se odnosio na detaljnu razradu razvoja teške i hemijske industrije. Ovo je ujedno bila i baza na osnovu koje su MITI i druga ministarstva pristupila utvrđivanju koncepcije i mera industrijske politike.

Bez obzira na činjenicu što je Japan jedna od onih kapitalističkih zemalja sa najmanje preduzeća u javnoj svojini, država je u čitavom posleratnom periodu često i veoma odlučno intervenisala u mnogim oblastima privrednog života. Najčešći oblici intervencije su se odnosili na:

- davanje specijalnih dozvola za nove proizvođače koji ulaze u određene grane,
- intervencije u oblasti cena (određivanje standardnih cena, direktna kontrola cena itd.),
- kontrola obima proizvodnje,
- administriranje u domenu investicija u fiksne fondove privrede (u određenim sektorima),
- davanje raznih oblika pomoći,
- regulacija monopolja i podsticanje konkurenциje.

Iako je već ranije naglašeno da planovi nisu bili obavezujući ni za koga ipak se njihovoj izradi pristupalo veoma odgovorno. Korišćene su najsavremenije metode prognoziranja industrijske strukture kao i medusektorske analize. Veoma pažljivo je bila proučavana i troškovna struktura svake industrijske grane i to za različite stepene korišćenja kapaciteta. Rezultati ovakvih analiza su upoređivani sa informacijama o konkurentima na svetskom tržištu. Publikacije koje je MITI izdavao (na primer: Dugoročna vizija strukture industrije) sadržavale su sve navedene podatke i analize i bile su izvanredno prihvaćene od svih preduzeća.

2) Veliki broj značajnih mera je kreiran u domenu preferencijalne alokacije kapitala i finansijskih resursa. Radilo se zapravo o usmeravanju kapitala prema strateškim industrijama i granama.

Preko centralne banke i većeg broja državnih ili poludržavnih institucija plasirani su krediti sa veoma niskim kamatnim stopama.

Od privatnih banaka je zahtevano da koordiniraju svoju kreditnu politiku sa MITI. U toku 70-ih godina kamatne stope za kreditiranje strateških industrijalnih poduhvata (koji su mogli doneti dobre izvozne rezultate) dobijala su pomoć od države, tako da je izvršena svojevrsna socijalizacija rizika.²¹

²⁰ Prema MITI, 1979.

²¹ Dobar primer kooperacije države i privatne industrije na strateškim projektima jeste i gigantski projekt »Pete generacije kompjutera«, odnosno veštačke inteligenčije. Japanci veruju da će se ulaganja u ovakav projekt (100 milijardi jenai) isplati i da će to ujedno predstavljati prekretnicu u dosadašnjoj tradiciji koja se odlikovala uglavnom praćenjem i kopiranjem američke kompjuterske tehnologije.

3) Veoma je širok spektar mera koje je Japan koristio u cilju zaštite i promocije razvoja strateških industrija. Nabrojaćemo neke:

- a) uvozne restrikcije — opšte,
- b) uvozne restrikcije preko kontrole kursa jena,
- c) kontrola i kanalisanje investiranja stranog kapitala,
- d) fiskalna politika koja favorizuje domaće proizvode,
- e) kontrola uvoza strane tehnologije itd.

Navodimo i nekoliko tipičnih mera za promociju strateških industrija:

- a) preferencijalno kreditiranje,
- b) različiti kanali i oblici direktnih subvencija,
- c) posebne olakšice kod amortizacije,
- d) izuzimanje od carine za posebnu opremu,
- e) dozvole za uvoz određenih tehnologija i znanja,
- f) javni radovi na trošak države na određenim industrijskim lokacijama,
- g) inicijative, savetovanja, stručna pomoć u okviru MITI i drugih institucija itd.

Zaključak

Japanska industrijska politika je u krajnjoj instanci tipična politika ponude. Ekonomski rast uvek pretpostavlja ekspanziju proizvodnih mogućnosti jedne privrede a to, naravno, uključuje u sebe i ugrađivanje takvog mehanizma u privredni sistem koji omogućuje neprekidnu strukturnu transformaciju industrije i njeno stalno prilagodavanje novim uslovima i novim potrebama. Industrijska politika je u tom smislu korišćena kao dopuna i korekcija delovanja tržišnih faktora koji na dugi rok gledano ne mogu uvek davati dovoljno pouzdane signale na osnovu kojih bi se usmeravala čitava struktura industrije. Da je industrijska politika korišćena kao dodatak a ne zamena tržištu dokazuje i činjenica da je jedan od njenih osnovnih ciljeva uvek bilo održavanje visokog nivoa konkurenčije u gotovo svim sektorima industrije.

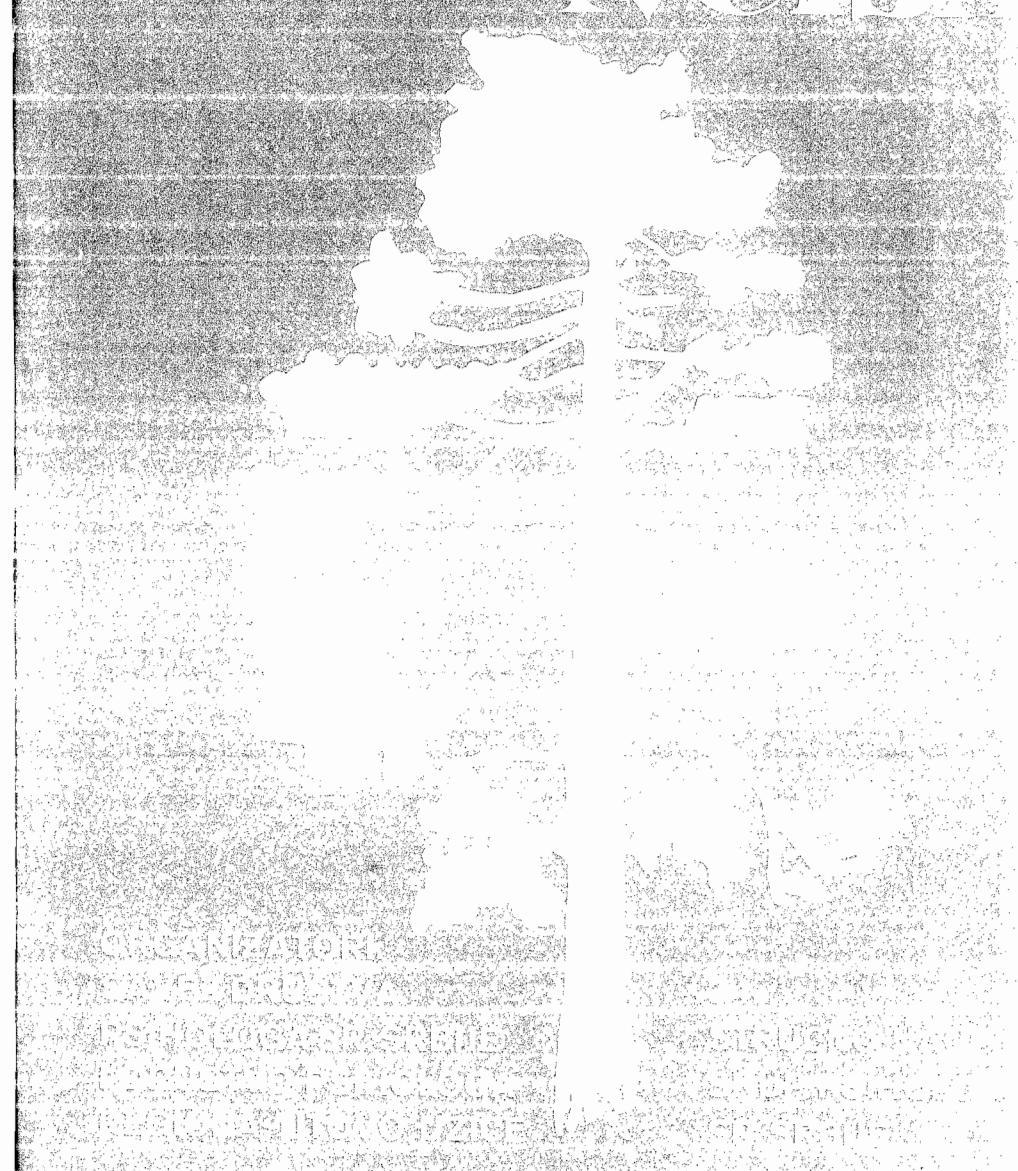
Literatura

- Ozaki, R. (1984), »Japan Industrial Policy«, C. Johnson (ed.) 1984.
Hadley, E. M. (1983), »The Secret of Japan's Success«, Challenge, May — June 1983.
Johnson, C. (ed.) (1984), »The Industrial Policy Debate«, ICS Press N.Y.
MITI (1979), »Thirty Years History of Miti«, Tokyo.
MITI (1983), »Industrial Policy In Japan: A Question and Answer over View«, Japan trade center, N.Y.
Kakukawa S. (1983), »Industrial Policy: Approaches and Problems«, Japan Economic research center bulletin, August 15, 1983.
Trezise, F. (1983), »Industrial Policy Is Not the Reason for Japan's Success«, The Brookings Review Spring, 1983.
Johnson, C. (1982), Miti and the Japanese miracle: »The Growth of Industrial Policy 1925—75«, Stanford.
Zysman, J. & Tyson, L., 1984.
EPA (1961), »New Long Range Economic Plan of Japan (1961—1970) — Doubling National Income Plan«, Tokyo, The Japan Times.
EPA (1973), »Basic Economic and Social Plan«, Tokyo.
EPA (1982), »White Paper on Economics«, Tokyo.
Shihonara, M. (1980), »Japanese Type Industrial Policy«, Occasion paper No. 3, Tokyo, The Asian Club.

ZLATIBOR

1-4. OKTOBAR 1986

PRIMORE
INDUSTRIJE

psihološka prevencija — pomoć koja i sama traži pomoć

josip berger

Teze

1. Stanje u kome se čovečanstvo danas nalazi zahteva neodložnu pomoć kako u obliku »terapije« tako i u formi prevencije. No, ko bi mogao Zemaljicima (»teroidima«) da ponudi adekvatnu pomoć? Isključujući pomoć vanzemeljaca, ne ostaje niko drugi do sam čovek ili, određenije, čovečanstvo. Tako stvar stoji i sa psihološkom prevencijom. U oba slučaja (to zapravo i nisu dva nezavisna slučaj) savet glasi: u nevolji si, hitnu i kratku pomoc daće ti drugi, a trajnu i spasenosnu obezbedićeš sebi sam ili je neće biti.

2. Teza o ugroženom čovečanstvu je svakodnevna tema, sa puno veoma upečatljivih ilustracija. Neprekidno nam stižu upozorenja o raznim opasnostima, pretežno ekološke vrste, ali svejedno. Egzistencija prethodi psihičkom. Zato najviše smisla ima da razmišljamo o prevenciji ratova, o ljudskim postupcima koji dovode do katastrofa i kataklizmi. Takva vrsta prevencije nije stvar samo psihologije ili bilo koje druge pojedinačne struke i nauke. Mi hoćemo da razmišljamo, planiramo i izvodimo prevenciju užeg obima i zahvata koja se odnosi na spasonosnu psihološku stranu života.

3. Mada je celo čovečanstvo egzistencijalno ugroženo, postoje i specifična ugrožavanja. Ima i takvih ugrožavanja življenja (sic! ne života) koja su kratkotrajna, epizodna, krizna ili paroksimalna. To bi značilo da se neki oblici ugroženosti ne javljaju ravnometrično, univerzalno, da zahvataju samo određene pojedince, grupe ili segmente populacije. Srećom, za takve slučajeve postoji i načelne i praktične mogućnost solidarne pomoći. Hoću reći, da bez obzira na to što su svi ljudi danas ugroženi egzistencijalno, neki su posebno jako ugroženi u psihološkom razvoju i funkcionalisanju. Njima mogu solidarno pomoći oni koji su samo egzistencijalno ugroženi. Zvuči kao crni humor.

4. Kao psiholozi mi smo prvenstveno zainteresovani za psihološku stranu života čoveka. U sledećem razmatranju srećemo se sa nizom sintagmama kao što su:

- a. psihološki vid života (egzistencije)
- b. psihološki integritet (zdravlje, dobrobit)
- c. psihološka ugroženost (stres, pretinja, gubitak)
- d. psihološka pretinja (provokacija, sugestija)
- e. nepsihološka pretinja psihološkom integritetu
- f. psihološka zaštita

Naveli smo deo neophodnih termina da bismo podvukli složenost sadržaja o kome razmišljamo. Uostalom, ovo nikad нико i nije osporio.

5. Kao kontrapunkt sumornoj slici koju smo prikazali neka posluži sledeća konstatacija: sve što čovek čini a pozitivno je (u političkom, socijalnom, proizvodnom, psihološkom ili umetničkom smislu), može biti faktor prevencije odnosno zaštite psihološkog integriteta. Ta načelna teza je bitna jer svaka pozitivna preventivna strategija i program polaze od te osnove. Iz ove teze sledi da je prevencija »većobuhvatanje pojam. Bitno je da prevencija može nastati kao rezultat raznovrsnih mera i ponašanja koji su zapravo nespecifični. To naravno znači da psihološka ugroženost nije neka specifična posledica specifičnih dejstava i činilaca već pre neka vrsta bilansa.

6. U razmatranju o psihološkoj prevenciji važno je razlikovati specifično i nespecifično, kako u vezi pretnji tako i u vezi zaštite. Kao što smo već konstatovali, apstraktno gledano (na žalost ne samo apstraktno), svi su ljudi ugroženi, mada nisu svi jednakno ugroženi niti su svi jednakno ugroženi u pogledu psihološkog integriteta. Za sada nema načina da se organizuje efikasna opšta prevencija čovečanstva. Na nama je da ispitamo mogućnost specifične prevencije psihološkog integriteta čoveka danas.

7. Do sada smo identifikovali čitav niz oblika u kojima se ispoljava ugroženost razvoja i psihološkog integriteta. Popis tih stanja proučava psihologija, psihijatrija, socijalna patologija, sociologija i medicinska rada. Tim stanjima čiju pojavu psihološka prevencija namerava da suzbije, have se posebne struke i nauke: psihijatrija i klinička psihologija pre svih ostalih.

* Tekstovi objavljeni u ovom bloku preuzeti su sa 34. stručno-naučnog skupa psihologa SR Srbije koji je održan na Zlatiboru od 1—4. oktobra 1986. godine, pod nazivom PREVENCIJA.
** Uслед odsustva tehničkog urednika u pripremi ovog bloka došlo je do greške. Tekstovi su odštampani umesto borgisom nonparel slovima. Izvinjavamo se autorima i čitaocima.

Kada čitamo tekstove o psihijatrijskoj prevenciji, stičemo utisak da su svi oblici ispoljavanja čovekova ugroženosti već »spakovani« u psihopatološke kategorije. Međutim, dok na strani opisivanja i klasifikacije vlasti neki red, na drugoj strani stoji upozorenje: etiologija tih stanja je kompleksna i mahom nespecifična, što će reći da je proizvod nespecifičnih preplitanja.

8. Psihološka prevencija ima za zadatak da teorijski osmisli i praktično i metodološki sproveđe mere koje će suzbiti pojavu razvojnih poremećaja i zastopa, disfunkcionalnih stanja i psihološke dezintegracije pojedinaca, formalnih grupa i organizacija. Medicinskim rečnikom rečeno, zadatak je psihološke prevencije da popravi epidemiološku sliku na određenoj teritoriji uvođenjem takve kontrole koja bitno smanjuje incidenciju nabrojanih kategorija ponašanja.

9. Jedini način da se tako složeni i široki zadatak sproveđe u delo je uspostavljanje liste užih zadataka i određivanje ranga prioriteta. Koji su prioritetni zadaci psihološke prevencije kod nas u ovoj deceniji?

9. Svi zadaci prevencije već odavno su čitko napisani i prihvaćeni kao formalne obaveze zdravstva, školstva i socijalne zaštite. U pisanju tih tekstova nisu manjkale rečitost, argumentacija i dobronamernost. Da je kojim slučajem došlo do ostvarenja tih papirnih obaveza i planova, mi bismo već živeli u utopiji. Prva praktična posledica realizacije deklariranih planova prevencije bila bi redukcija obima poslova navedenih oblasti delatnosti. No pitanje je da li postojeće stanje možemo u potpunosti objasniti hipotezom nesvesne sabotaže.

10. Najveći izazov predstavlja primarna prevencija ili idealna prevencija. Kada bismo imali operativnu i efikasnu primarnu prevenciju kao opštu i ustaljenu praksu, nastupio bi obrat u epidemiološkoj slici u pozitivnom smislu. Time bismo smanjili ili gotovo eliminisali mnoge psihološke poremećaje u razvojnom dobu, teške oblike porodične patologije: zloupotrebu dece, prebijanje dece, incest, vaspitnu zapuštenost. Posredno, ovo bi se odrazilo na incidenciju dezena, karakternih poremećaja i nekih oblika psihosa i narkomanije. Poznato nam je da postoje eksperimentalni projekti koji su u načelu potvrdili mogućnost i delotvornost primarne prevencije, mada samo za određeni region i za ograničeno vreme.

11. Za psihološku prevenciju možemo reći da je čine tri osnovna elementa: teorija, metod i praksa. Naše je uverenje da se mi zdrušno bavimo prvim dvama elementima a da je glavni problem praksa.

12. Mada je primarna prevencija po logici prioritetna, težište aktivnosti je na sekundarnoj i tercijskoj prevenciji. I nestručnjacima je poznato da je psihologija najveći doprinos dala na području trijaze odnosno otkrivanja rizičnih slučajeva. Psihologija se proslavila svojim metodama za masovno otkrivanje mentalno zaostalih, neurotičnih, nemotivisanih i uopšte nepodobnih za ovu ili onu vrstu posla ili institucije. Opijeni prvim uspesima ove vrste, psiholozzi su decenijama usavršavali metod trijaze, detekcije i dijagnostike. U toj perspektivi bilo je važno zaštiti poslodavca i instituciju od nepodesnih, nesposobnih i nedosrashih. No, pri tome smo pitanje psihološke prevencije ograničili u korist jedne a na štetu druge strane. Pouka je da u prevenciji moramo imati jasan stav o pitanju za koga radimo i od koga štitimo koga.

13. U koncipiranju celovitog programa psihološke prevencije najdalje je otišla socijalna psihijatrija. Zajedno sa njom i inspirisana tim idejama javlja se i psihologija u zajednici. Koncept sveobuhvatne psihijatrijske zaštite nudi plan koji povezuje razvoj stručnih institucija, vaninstitucijske službe i teoriju sistema. Po ugledu na to socijalna klinička psihologija nudi nešto slično. Psihologija u zajednici je dobra ideja koja je tradicionalno opterećena igrama moći, rivalitetima i nespremnosću stručnjaka da se odreknu prednosti koje pružaju institucijama. Na ovom primeru se prepoznaju mnoge društvene protivrečnosti koje se ne mogu rešiti nikakvom teorijom i nikakvim metodama psihološke prevencije.

14. Postoje svetli primjeri uspešne sekundarne prevencije. U našoj zemlji za primer možemo uzeti akcije ljudljanskih socijalnih psihologa Bernara Stritha i Vita Flakera. Njihova preventivna akcija se ponavlja iz godine u godinu uz sve brojnije posetioce pomagaće. Ova preventivna akcija se pokazala da stvaranjem demokratske klime u dečjem kolektivu, koji čine »normalne«, delinkventne i emociionalno nedozorene i nestabilne deca, u toku tronedenjeg dogorovanja u prirodi, kroz tri faze razvoja kolektiva (konfuzija, rivaliziranje, udrživanje), dolazi do veoma povoljnih, preventivno pozitivnih promena odnosno izjednačavanja ponašanja dece. No, šta se dešava kada se ta deca vrati kućama? Verovatno se deca prilagodavaju ponovo, ali sad u drugom smjeru.

15. Već duže vremena стојi upozorenje da i prevencija ima nepoželjne sporedne efekte. Prva opasnost od prevencije je stigmatizacija. Svi oni koji su postali identifikovani mogu usled revnosti preventivaca ostati doživotno »na listi« rizičnih što povlači za sobom neku vrstu nadzora. Mada je obrazloženje za ovakvu kontrolu da je to u interesu samog slučaja, takva kontrola nije uslovljena pristankom osobe da bude praćena. Druga je opasnost da se takva briga može zloupotrebiti u ime viših interesa. Najzad, u jednoj paranoičnoj interpretaciji, ovakvim preventivnim delovanjem se može uvesti psihološka kontrola nad stanovništvom.

16. Prevencija ima lepe izglede da se afirmiše kroz programe humanizacije živote i radne sredine odnosno ljudskih odnosa. Dok je u konceptu prevencije kao trijazi i kontrole prevodeća ideja prevencije od, u konceptu prevencije kao humanizacije vodeća ideja, je preventacija za. U suštini, ova dva pravca nisu toliko razdvojena u praksi koliko u teoriji. Većina preventivnih programi nudi i zaštitu od nečeg nepoželjnog i podsticaj za nešto poželjno. Razlike su u naglašavanju jedne od ove dve komponente. U programima humanizacije prednost se daje usmerenju ka.

17. Teškoće na koje nailazi koncept prevencije od nešto su drugačije od teškoća na koju nailazi koncept prevencije za. Prevencija od je u prvom redu zaštitu društva od nepoželjnih pojava koje mogu biti pravne, zdravstvene i socijalne prirode. Prednost takve prevencije za pojedinca se podrazumeva ali nije odlučujuća. Pretpostavka za takvu prevenciju je društveni interes i odluka da se takvi programi organizuju i sprovode. U izvesnoj meri to se i dešava i na planu medicinske, socijalne i psihološke prevencije. Ipak, uvereni smo da se manje ulaze u to nego što je dovoljno za uverljivi uspeh.

18. Prevencija za ima za sada dva prepoznatljiva oblika. Jedan oblik je već pomenuta humanizacija odnosa (u porodici, u institucijama, među polovima i »šire«). Drugi oblik je emancipacija, individualizacija ili realizacija »ljudskih potencijala«. Ova vrsta prevencije je tesno povezana sa idejom o »ljudskom maksimumu«, zaštitu se za to da ljudi u društву ostvare što više svojih prava jer im to dozvoljavaju i ustav i »potencijali«. Realizacija takvih ciljeva nailazi, kao što se to može i očekivati, na veoma velike teškoće i otpore različite vrste. Načelni stav ove škole mišljenja gledi da jedina prava prevencija može biti samo emancipacija ljudi do granica njihovih »psiholoških potencijala« (maksimuma) sa svim pratećim socijalnim i praktičnim konsekvenscama. Nije malo broj onih koji takva nastojanja glatko ocenjuju kao utopistička.

19. Među psiholozima prevladava stav optimizma u pogledu prevencije. Mi verujemo da je klasična teza »bolje je sprečiti nego lečiti« i u oblasti psiholoških poremećaja i ispravnosti i ekonomična. Postoje i druga mišljenja koja se manje pozivaju na »treba« a više na »jestek«. Prevencija nema izgleda, kažu pesimisti, prvo zato što su psihološki poremećaji etiološki nejasni, a to je bitan uslov delotvorne ekcije, a drugi razlog je društveni. Nalime, ako bi prevencija postigla svoj krajnji cilj, a to je bitno poboljšanje epidemiološke situacije, onda bi psihijatrijska operativa izgubila ne samo svoju ulogu nego i razlog opstanika. Mnogi bi ljudi izgubili posao a drugi bi moralni da se prekvalifikuju. To nije samo teorijska mogućnost. To se već desilo u SAD kada su u nekim državama zatvoreni azil za duševne bolesnike. Izmedu ta dva stava raspoređuju se »preventivni realisti« koji u ime zdravog razuma brane status quo i drže se oprobanoj pravili: »što je bilo — biće«. Možda, dodaćemo, ipak biće i nešto bolje.

20. Polazeći od raspolaženja među psiholozima, od činjenice da nas je sve više, da smo mlađa struka dobro teorijski i metodski opremljena, da su mogućnosti psihološke prevencije danas svestrano sagledane i bolje operacionalizovane, očekujemo da se u skoroj budućnosti dogode pozitivne promene, pa makar i tako male kao što ih predviđaju »preventivni realisti«. Kuda bi vodile te »realne promene« i kolika bi se sredstvima i kadrovima realizovale? Ciljni se da je za nas najbolja opcija razvijanje mreže psiholoških savetovališta. Ova savetovališta izvan klasičnog zdravstva, izvan školstva i izvan socijalne zaštite mogu da apsorbuju kadrove i da iskustvom i sa žarom koji bi realizovali prevenciju ova tipa, i tipa od i tipa ka. Sva dosad otvorena savetovališta našla su na dobar prijem. Ta savetovališta mogu da se međusobno povežu i postanu i nastavne baze koje su u studiju psihologije preko potrebe, a mogu da postanu i terenske laboratorije za istraživanje i unapredavanje i nauke i prakse. Tako će psihologija služiti ne samo sebi i nauci nego i životu.

prevencija, vrednosni sistem i stil življenja

dušica berger

Nijedan program prevencije u psihologiji i psihijatriji ne može izbeći baziranje na nekom shvatanju poima mentalno zdravlje. Njegova određenja kojih u literaturi ima mnogo, ne mogu pak izbeći elemente vrednosne orijentacije i vrednosnih sudova. Istovremeno, možemo reći da nema učenja bez vrednosti, te da bilo koji interpersonalni doživljaj, svako interpersonalno delovanje nosi sobom i moralne elemente. Ovakva učenja počinju veoma rano, dešavaju se u porodici, traju u periodu cele socijalizacije, tokom školovanja i u široj zajednici, prožimaju i teorije ličnosti, psihoterapiju, pa i psihološku prevenciju.

Psihološki nalazi govore da u izgradnji i formirajući vrednosti, ličnost ima veliku ulogu. Rekli bismo da su ovi elementi pod međusobnim uticajem, jer ne možemo zamisliti nijedan pojam ličnosti koji bi se formirao van nekog već postojećeg vrednosnog sistema, bez obzira na to da li predstavlja njegov odraz ili suprotnost. Može se reći da je svaka teorija o čoveku koja se ne može primeniti na ljude onakve kakvi su, izlšna. Ukoliko bi neko rekao da teorija može govoriti o ljudima kakvi bi trebalo da budu, procenjujemo da najčešće go-

vori sa stanovišta van psihologije, a svakako van humanističke, koja će najpre voditi računa da li se teorija slaže sa nalazima o ličnosti. Sa druge strane, jasno je da nema univerzalnih vrednosti, a i da većina psiholoških teorija daje objašnjenja koja se mogu primeniti samo na neke ljude i stoga ih je takođe teško proglašiti univerzalnim. Praktičarima ovo biva jasno svaki put kada se u dijagnostici ili terapiji susretnu sa problemom jer pokušavaju da neku osobu uklape u njime poznati teorijski sistem, a to ne ide.

Jedan od nečina rešavanja pomenutog problema je da se psihologija usmeri na otkrivanje zajedničkih osobina ljudi i u tom smislu pristupi i određivanju opštih vrednosti. Drugi je prihvatanje relativizma, te tretiranje i vrednosti u tom smislu. (11)

Predstavnici humanističke psihologije, na primer, zalažu se za otkrivanje i izvođenje »moralnog apsoluta« iz čovekove prirode koju u osnovi vide pozitivnom i celovitom. Po humanističkom shvatanju, čovek je jedinstveno biće koje je u stalnom procesu rasta i razvoja, a ovaj je orijentisan na budućnost i u sobom uvek nosi i vrednosti, neku »filozofiju života«. Stara zamisao nauke i njena objašnjenja i predviđanja koja su strogo kauzalno deterministička, uz analitičku poziciju, ne mogu se primeniti na »novu sliku o čoveku« bez opasnosti da je lise razvoja, vrednosti i ciljeva. Ako psihologija kroz svoje teorije pokazuje potpunu zavisnost ličnosti od činilaca i iskustava koja su se odigrala u dalekoj prošlosti osobe, ona pokazuje i da osoba nad njima nema vlasti u određenom trenutku. Umesto toga, ostavljena je na milost i nemilost faktorima koji ponašanje mogu da objasne samo kauzalno-deterministički, a na račun slobode, odučivanja i izbora koje osoba ima. U tom smislu, i u vrednosti mogu tumačiti samo relativistički. Prema ortodoksnoj psihanalizi, na primer, slika izgleda upravo tako.

Različita shvatanja ljudske prirode i različite vrednosne orientacije u njima, vidne su i u psihoterapijskim orijentacijama. Neki psihoterapeuti smatraju, na primer, da ljudi moraju sami da rešavaju svoje probleme i da je svaka aktivna intervencija od strane terapeuta, antiterapeutika. Drugi, da pošto su »eksperti za življenje« i pošto je psihoterapija prevenstveno reduktivno iskustvo, oni treba da aktivno manipulišu i potkrepljuju pacijentovo ponašanje. Verujući u teoriju, neki terapeuti insistiraju da je upravo njihov način, i samon, onaj pravi. Tako će neko reći: »Nijedno izlečenje nije kompletno ukoliko pacijent ne postigne puni uvid u svoje incestuozne želje« (postavka je da one moraju postojati u svakome); ili »svaki tretman koji ne uključuje jasno ispoljavanje mržnje, besa, pokreta telom, u najboljem je slučaju polovičan«. Neko drugi može reći da ako u tretmanu nije uključena cela porodica, terapija je jednostrana i nepotpuna. Postoje, svakako, i oni koji se zalažu zaj princip, »ono što je lekovito za jednog, može biti toksično za drugoga«, misleći pri tom na psihoterapijske intervencije i zalažući se da ove treba birati prema osobi, a ne obrnuto (A. A. Lazarus, 1971). (10)

Neadekvatan koncept mentalnog zdravlja direktno se odražava na psihoterapiju i njene ciljeve a šire gledano svakako i na određivanje pojma i sadržaja mera i aktivnosti psihološko-preventivnog rada. Neadekvatan koncept zdravlja u psihologiji i psihijatriji može biti izvor znatnijih dijagnostičkih grešaka, kako sklonosti da se zdravi proglaše bolesnim, tako i onih gde se bolesni proglašavaju zdravim. U prvom slučaju govorimo o preterano strogim kriterijumima za procenu duševnog zdravlja, a u drugom, o preterano liberalnim ili nedovoljno određenim.

Ni moderne psihoterapijske tehnike keje se distanciraju od medicinskog modela, ne samo da ne izbegavaju pojam mentalno zdravje, već se još više usmeravaju na njega, kognitivne teorijske orientacije koje uvide pojmove rasta i razvoja, autonomije i slično. Na ovaj način, jasno se stavlja da znanja uzimanje u obzir ljudske prirode, suštine čoveka.

U definisanju pojma mentalno zdravlje nailazimo na niz teškoća koje se uopšteno mogu svrstati u tri osnovne kategorije: problem kulture relativnosti, individualnih razlika i problem neizbežnosti vrednovanja.

Kaže se da je duševno zdrav čovek koji je, između ostalog, do izvesnog stepena prilagođen društvu, sredini i situaciji u kojoj živi, u tom smislu da uglavnom prihvata važeće norme uže i šire zajednice. Kako se norme i vrednosti različitih društvenih zajednica i prostorno i istorijski menjaju i razlikuju, jasan je i relativizam koncepta. Homoosensualizam je na primer u nekim kulturama u granicama uobičajenog ponašanja, u drugima se proglašava već ozbiljno obolenje, koje ne samo da treba eliminisati nizovima preventivnih programa, već njegovo ispoljavanje pripada kategoriji zakonski kažnjivog; da i ne analiziramo razne rituale žrtvovanja u određenom vremenu i plemensima koje nazivamo primitivnim. Koncept je naime doveden u pitanje i svaki put kada treba uporediti kulture u kojima se sistemi vrednosti razlikuju.

Određivanje pojma mentalno zdravlje, kao normalnosti, a ovog po vrednosti, odnosno kao društveno poželjno ponašanje, učiovljava korišćenje pojnova prilagodenost, adaptacija i slično. Jasno je da se u ovakvim određivanjima i koncept prevencije identificuje sa vrednostima jednog društva i kulture. Ova svakako nije idealno rešenje, jer se postavlja pitanje da li je društvo, kao celina uvek zdravo u svojim osnovnim dimenzijama. Na primerima raznih totalitarističkih sistema lako se pokazuje da to nije uvek tako. U takvim primerima jasna je mogućnost da se bolesno proglaši zdravim i obrnuto, ukoliko je jedno rasprostranjeno u društvu, te da patologija normalnosti postane dominantan oblik postojanja normalnog (Kecmanović, 1980). (9)

Istovremeno, svako društvo, pa i svaka subkultura imaju probleme sa manjinama i pojedincima koji odstupaju od uobičajenog, a koji bi možda bili bolje prilagođeni u nekoj drugoj zajednici, te je opravданa zamerka da se ovakve pojave dovode u vezu sa zdravljem, pa i mentalnim (S. Cerović, 1981). (6) Uzmimo primer romske dece po redovnim osnovnim školama kod nas. Kategorija neuspešnih u školi lako bi se objasnila, između ostalog, i načinom života, niskim socio-ekonomskim i obrazovnim statusom porodice, nekada i problemom jezika. Činjenica je, međutim, da lako neka od ovakve dece mogu imati krupne probleme u savladavanju nastave i funkcionisati u školi na nivou tzv. graničnih intelektualnih sposobnosti (ispitivanjem opšte intelektualne sposobnosti bivaju klasificovana u tu kategoriju), ona mogu istovremeno i da veoma dobro funkcionišu i budu efikasna u primarnoj grupi, u stil i obrazce življena koji se u njoj pozitivno vrednuju.

Humanistička psihologija govori o pozitivnim i vrlo visokim ciljevima psihološkog rasta i razvoja koji se može doseći. Ovi kriterijumi takođe su zasićeni vrednostima. Potencijali za mentalno zdravlje po humanistima imaju svi ljudi, no on i različitih razloga uglavnom ostaju neiskorišćen u punoj meri. Potencijali kao autonomnost, samoaktualizacija i slično,

mogu se u određenim uslovima ostvariti, dakle, opšte gledano, nisu u vezi sa individualnim razlikama na genetskom nivou. Duševno zdravlje u pravom smislu, po strogim humanističkim merilima, može ipak da zadovolji samo mali broj ljudi. Na drugoj strani je duševna bolest, koja se prihvata tradicionalno, kao postojanje ozbiljnih psihijatrijskih poremećaja. Između ova dva kraja, humanisti uvode i srednju kategoriju koja se često naziva neutralno, kao »osobe sa problemima u svakodnevnom življenu«.

Iako trpe kritike o utopizmu i nedostiznim, idealnim konceptima duševnog zdravlja, humanistički kriterijumi okrenuti su pronađenju najboljih uslova za razvoj čoveka i predstavljaju pokušaj definisanja optimalnog psihološkog funkcionisanja i traganja za gornjom granicom čovekovih potencijala. Među teoretičarima, glavni predstavnici ovih shvatanja su Maslow, From, Olport i Rodzors (Maslow, 1970, From, 1977, Alport, 1969, Rogers, 1973, 1977).

Iz dosad pomenutog, jasno je da u određivanju domene psihološke prevencije iskravaju objektivne teškoće u vezi sa problemima oslanjanja na nedovoljno jasan koncept mentalnog zdravlja i nemogućnosti izbegavanja vrednosne orientacije, pri čemu univerzalne i apsolutne vrednosti ne postoje. Istovremeno, tu je i činjenica da je vrednosni sistem u direktnoj vezljivoj vezi sa stilom življenja koko šire zajednice, subgrupe, tako da su individualno nivou. Poseban problem u vezi sa psihološkom prevencijom predstavlja oslanjanje na mere i intervencije koje treba da deluju na uzroke i načine nastanka psihičkih poremećaja koje najčešće samo nastočujemo. Ovi problemi otežavaju formulisanje i usvajanje jasno utvrđenih konceptualnih modela preventivnog rada sa precizno definisanim ciljevima, a doveđe nekada u pitanje i same ciljeve. Istovremeno otežavaju evoluciju efikasnosti tih mera, neophodnu za njihovo dalje usavršavanje.

Preventivni psihološki rad u okviru medicinskog modela nailazi i na neke moralno-etičke probleme. Postoji strah, često i opravdan, da se osobi već u najranijem dobu ne »prilepi« dijagnoza koja, van institucije u kojoj se dotičnoj osobi pruža pomoć i kada potrebe za pomoći nestane, ostaje kao etiketa. Tu su i opravdane opasnosti usled mogućnosti nepotrebne hipersenzibilizacije šireg kruga ljudi za mogućnost psiholoških smetnji. Najzad, pitanje je kako i koliko možemo pomoći »rizičnim« u okviru medicinskog modela.

Postoji poseban aspekt koji otvara svoja pitanja, aspekt nadzora nad populacijom. Sveobuhvatna psihijatrijska zaštita i psihologija u zajednici, govore o prouštrivanju psihijatrijske i psihološke odgovornosti i van institucije, na normalnu populaciju, škole, na primer. Uvođe se i tzv. službe praćenja (G. Caplen, 1981) (7) (8) ljudi, nakon što im je jednom pružena stručna psihološka ili psihijatrijska pomoć. Moralno-etička pitanja ovde su veoma jasna. Ko nam daje pravo da nekoga nadgledamo i pratimo u životu samo zato što nam se jednom obratio za stručnu pomoć? Zvuči pretće, čak zastrašujuće: »Jednom naš, zauvek naš«, no ne izgleda li, po ovom modelu, upravo tako?

Ko su osobe kojima treba pružati kliničku, psihološku i psihijatrijsku pomoć? Kod nekih autora sarećemo ideje da je to i populacija koju smatramo normalnom, a uslov da se to čini je da ti ljudi »svomponašanjem narušavaju utvrđene norme sredine u kojoj žive« (Kecmanović, 1980) (9). Koliko ljudi to čini u svom životu i koliko puta? Da li to znači da ćemo psihološku prevenciju primeniti na sve one ljudje koji prave zakonske prekršaje? Znači li da ćemo ljudima ubuduće, ukoliko ne poštuju red i zakon, sem kaznom i zatvorima, pretiti i preventivni programi?

Medicinski model psihološke prevencije primjenjen na populaciju koju klasifikujemo kao normalnu, može se svesti na vršenje uticaja sa namerom obučavanja te populacije kako da ne postane medicinski bolesna. Zaoštimo li, međutim, ovaku shvatanju ili ih prihvatišmo bez rezerve u psihijatriji i kliničkoj psihologiji, susrećemo se sa pogledom da je svaki član normalne populacije potencijalno suspekstan, da je svakome potrebno da zna i preduzme »x, y, z...«, kako bi se odbranio od uticaja i »podleganja« psihološkim faktorima, »faktorima rizika« spolja ili iznutra, kojima je, teoretski pa i praktično, svakodnevno izložen nezavisno od svog stila življena.

Koliko je ovaj model pogodan, dobar i dovoljan za one koji nemaju simptome i tegobe, kada ni oni sami, a ni okolina, ne osećaju da im preti opasnost od »x«, dok ne pročitaju ili čuju od stručnjaka o opasnostima koje im od tog »x« prete?

Ako pojednostavimo rešenje koje se ovakvim medicinskim modelom prevencije nudi, dobijemo ciprilične ovakve poruke: »Sade ćemo vam mi (stručnjaci) pokazati šta de redite... ne radite... kako da se lečite (!?) da ne biste bili bolesni (!?). Može delovati kao karikatura, ali je poruka otprikljike takva i nije karikatura. (2)

Za širenje ovakvog preventivnog rada u psihijatriji i psihologiji, pored načina, vrste delovanja, kvalitetu i slično, najvažniji je, a često se ističe i kao dovoljan uslov, što ćeši, što bolji kontakt sa zdravstvenom službom. Ona je kao organizator nezamenljiva (!?), te je za uspešnu prevenciju kod normalnih neophodno sanio da postane i neraskidiv deo u njihovom stilu življenja (čime će »sve biti u najboljem redu«). Ovakvo gledano, postaju izlišna pitanja: »za koga je to najbolje«; »šta će biti u najboljem redu i kod koga«; te koja je ova vrednosna orijentacija stručnjaka?

Istovremeno, postavlja se i pitanje, jesu li ljudi u osnovi zaista tako i toliko vulnerabilni na spoljašnje i unutrašnje »x, y, z«-ove? Reaktivističke teorije napadane su zbog simplificacije. Sta mi zapravo radiće? Da li nam praktična i eksperimentalna iskustva potvrđuju ovaku vulnerabilnost? Cemo vodi suspenstnost na poremećaje, potencijalno unutar cele populacije i medikilizacija različitih socijalnih, moralnih, psiholoških, pa i pravnih problema ili problema življena kao što bi rekao Tomas Sas (T. Szasz, 1972). (13)

U literaturi se susreću iskustva kulturnih antropologa o specifičnom psihijatrijskom morbiditetu u pojedinim kulturama, od nas nekad označenim kao »primitivne kulture«. Zanimljivo je i indikativno iskustvo jedne ekipe zapadnoevropskih lekara koji su vršili kros-kulturalna istraživanja (M. Beiser, 1977) (1) Od prvog susreta sa jednim od senegalskih sela, 1971. godine, u kome su ispitivali rasprostranjenost i kvalitet psihijatrijskog morbiditeta, do sledećeg, nakon četiri godine, morbiditet se znatno povećao! Povećan je, naime, broj prijavljenih psihijatrijskih poremećaja od strane samih saplemenika, koji su kao »slučaj« navodili sebe ili druge, a da se ranije na isto nisu žalili. Javilo se da još nešto — prijavljivanje potpuno novih kvaliteta poremećaja, izostavljenih u prvom susretu, te grubo odbijanje kontakta sa tim stručnjaka koji je optuživan da je u selo uneo vratžbine.

Koliko je jasno da o ovakvom delovanju nema govora, jasna je i pretpostavka da su stanovnici sela počeli da obraćaju pažnju na fenomene koje ranije nisu uočavali i (ili) daju im nova značenja, proglašavajući ih za »bolest«. Stil življenja nije se promenio, no pretpostavka da je ovome moglo doprineti samo postavljanje pitanja da li takva ponašanja postoje

u seju, uporedno sa pitanjima o ponašanju koje su i sami smatrali bolesnim, od strane »stručnjaka za bolest«, može biti indikativna.

Neko će reći da nismo isto što i zaostalo pleme Senegala, da znamo više i manje podležemo takvoj sugestiji na asocijativan način, te da ne koristimo samo parataksička iskustva, kako bi rekao Salivan (H. S. Salivan, 1973), no da li je uvek tako? Da li nam iskustvo u Senegalu ništa ne govori?

I pored svih pomenutih problema, sa druge strane je jasno da se pozitivnim rezultatima u radu i epidemiološkim istraživanjima prevencija, ma u kakvom modelu bila, svakako može pravdati. Sa takvim ciljevima ona ne može biti moralno-etički sporna. Moguće je tada, na ovaj način, vrednovati samo neke postupke koje koristi. Slažemo se i sa stavom da moralno-etički ne bi ni bilo prihvatljivo da za preventivnu postojte mogućnosti i uslovi koji pri tome neće biti iskorisćeni (P. Praper, 1984). [12]

Istovremeno, iskustva nam pokazuju da postoje oblasti ljudskog življena u kojima je psihološka prevencija ne samo opravdana, već i te kako potrebna. Uzimimo za primer tzv. probleme i bolesti zavisnosti (alkoholizam, narkomanija) ili probleme adaptacije dece, te potrebe za bračnim, omladinskim i drugim savetovalištima koja već postoje van zdravstvenih ustanova. Ljudi nemaju dovoljno informacija ni internih dozvola (u TA smislu) da razreše sopstvene krize, interne zastoje ili interpersonalne probleme, a da pri tome »nisu bolesni«. Psihološka prevencija usmerena u pravcu potpomaganja zdravog razvoja, osnaženja zdravih snaga, svakako se ne može osporavati. Ovakvo posmatrana, međutim, ona nosi drugu vrednosnu orientaciju, okrenuta je ljudima, njihovim potencijalima, vraćanju odgovornosti i izlazi iz okvira medicinskog modela.

Različita vrednosna određenja odnosa mentalnog zdravlja i bolesti kojih u literaturi ima mnogo, vrše uticaje na kliničku praksu i stručnjake koji rade sa ljudima i van kliničkih institucija, u obrazovanju i vaspitanju, socijalnom radu na primer.

Kada govorimo o prevenciji, treba reći da je mnogo dokaza u prilog ideji da ni mentalno zdravlje, kao ni bolest, nisu neka fiksna stanja; da pre možemo govoriti o procesu koji ima svoj tok i koji je u stalnoj dinamičkoj interakciji sa nizom doživljaja u emocionalnoj i kognitivnoj sferi ličnosti, pa i izdvojenim akcijama individua. Oni ne moraju uvek biti idealno usaglašeni u procesu, a pri tom proces ne biva ugrožen u svojoj egzistenciji. Osoba može imati neke osećanja (mrzeti nekog, na primer) ili želje (da nekog povredi, uništi nešto), a da pri tome nije bolesna. Može i činiti nešto što bismo mogli smatrati bolesnim, a da to nije, i obrnuto. Ljudi mogu razumevati i znati nešto a da to emocionalno ne prihvataju. Moguće je da verbalizuje neke mišli u koje zapravo ne veruju, ili ih ne prihvataju jer su u suprotnosti s vrednosnim sistemom ili sistemom uverenja, na primer. Bek (Beck) (1967) (po A. A. Lazarus, 1971) (10) je, na primer, tvrdio da depresivna i anksiozna osećanja često prate kognitivne procese. Postavka je bila: »onako kako misliš, tako ćeš se i osećati; »ako se ne osećaš dobro, verovatno je da ne misliš dobro«. Jedan dogadaj, prema ovakovu shvatavanju, ne izaziva automatski neko osećanje. Između ove dve pojave nalazi se srednja kategorija — značenje koje osoba pridaje dogadaju.

Covek u svom životu prolazi kroz niz transformacija i to mu se dešava od rođenja do smrti. Njegove bitne osobine se menjaju, može se menjati i stil življena. U traženju opšteg pojma duševnog zdravlja, ne smemo zaboraviti kriterijum uzrasta, kao što to ne smemo učiniti ni kod određivanja ovog pojma i prevencije bez uzimanja u obzir kulturnih, istorijskih, ekonomskih i vrednosnih specifičnosti. Parcialna određenja sa atomiziranjem ličnosti mogu nam prividno olakšati opredeljivanje za intervencije u kliničkoj praksi ili opravdati bržinu sa kojom se na njih odlučujemo, no njima svakako ne odgovaramo na pitanja o štinskoj prirodi coveka koja po našem mišljenju jeste osnova za koncept i definiciju kako duševnog zdravlja, tako i psihološke prevencije.

Verujemo da se bez ovakvog stava, uz dogmatska prihvatanja i nekritička slaganja sa svakom idejom, teorijom ili stavom koji pretenduju da budu univerzalni i nude rešenja za sve ljude u obliku sveobuhvatnih programa, susrećemo sa opasnošću ne samo od zloupotrebe, već i od tog da te ideje i teorije pretvorimo u nešto čemu pravobitno nisu bile namenjene. Ovo posebno ukoliko pri tome izbegavamo i multidisciplinarnost.

Psihološka prevencija i škola življena

Telesno, organski mentalno zdrava osoba u skladu sa humanističkim teorijama i Transakcionom Analizom (TA E. Bernea, 1961) (5) radi se sa kapacitetima da živi, bude to što jeste, dete, odrasla osoba, da misli, oseća, uživa, bude značajna i uspe. Moći za ove kapacitete pripadaju joj generički. Rastući, osoba može da nauči kako da te svoje moći otpisuje i ne prihvata odgovornost za sebe i svoje ponašanje. Intenzitet i načini na koje će to činiti od najranijeg detinjstva do kraja života, mogu biti različiti. Ne otpisujući u ekstremnoj formi, osoba može da funkcioniše, nikada se i ne približiši patologiji, ali da ne živi onako dobro i ispunjeno, kako bi mogla u skladu sa svojim kapacitetima.

Otpisivanje je nekada u životu, kada je osoba bila dete, moglo i biti svrsishodno. Sledjenje verbalnih i neverbalnih roditeljskih zabrana i donošenje Ranih Odluka u vezi sa otpisivanjem neke od moći moglo je jednom biti preduslov za preživljivanje. Životni plan, skript osobe i najvažnije Rane Odluke o sebi, svetu, ljudima, ostaju međutim, prema TA, trajne. Covek organizuje svoj stil življena u odnosu na njih i kada se uslovi u kojima su oni pravobitno nastali bitno izmene. Sistemi vrednosti i uverenja kojih mogu biti zasnovani na nizovima kontaminacija, biće u vezi sa onim što osoba čini ili ne čini, misli i oseća.

Preispitujući adekvatnost (samou) medicinskog modela psihološke prevencije za osobe koje smo klasifikovali kao normalne i zdrave, i »probleme življena«, opredelili smo se za prevenciju u širem smislu (D. Berger 1984). (3) orijentisanu prvenstveno ka ovoj populaciji i njenim problemima. I sama noseće vrednosnu orientaciju, ovakva prevencija uključuje širok psihološku, antropocentrsku, humanističku orientaciju pogleda na svet i coveka. Rad na rastu i razvoju bioloških i psiholoških potencijala, kapaciteta i moći dece i odraslih u osnovi ovakve prevencije, u krajnjem cilju ima tendenciju osposobljavanja pojedinaca za samorazvoj i samopomoć; osposobljavanje ljudi da se u razrešavanju problema življena oslanjanju na sebe i svoje zdrave potencijale.

Ovakva orijentacija nekada će podrazumevati i izmene u vrednosnom sistemu individue i sistema njenih uverenja. Osoba ne može uspevati u samorazvoju uz verovanja da ljudi u osnovi nisu u redu; da to nije ni ona sama, ili da to jesu samo uslovno, tako što taj atribut tek treba da postupcima ili na neki drugi način zasluge. Ona ne može uspevati u samopomoći uz uverenje da život »treba proživljivati«; da čovek nema moći da prevaziđa i razvija se, da nije odgovoran za sebe i svoje ponašanje.

Prevencija u širem smislu mogla bi se shvatiti kao »škola za život« — educiranje u stilovima dobrog življena (kako subjektivnog tako i objektivnog) na individualnom nivou (D. Berger, 1985) (2), pre to kao sprečavanje stvaranja budućih psihopatoloških fenomena. Ljudima se obično ne nude odgovori na pitanje kako živeti dobro i postići maksimum u odnosu na sebe samog, živeći skladno sa drugima. Ponuda ovakve »škole« normalnima, sa dašašnjeg aspekta može izgledati kao idealni koncept ili utopija. Organizovanje ovakvog rada na širem nivou, našlo je sigurno na nizove praktičnih problema, pa i otvaranje novih moralno-etičkih pitanja. Ideja, međutim, da se klinički preventivni rad u zaštiti mentalnog zdravlja normalne populacije, sa nosiocima u okviru kliničko-psihološke službe u okviru institucija zdravstva, jednoga dana može zameniti psihološkom prevencijom sa humanističkom orijentacijom, čini nam se ipak primamljivom. Početak njenog organizovanja uvođenjem, na primer, u sve nivove obrazovanja i vaspitanja i društvene brige o deci, ne deluje nam nestvarljivim (D. Berger, 1985). (2)

Ovakav predlog neki mogu shvatiti kao ponudu psihološke revolucije, ekspanzije psihologije u sfere koje još nije osvojila, jer učenje življena, uvedeno na organizovan način, trebalo bi da postane sastavni deo života ljudi (dece, odraslih i porodice). U nizu problema na koje bi našli svakako bilo i pitanje moralno-etičkog, pa i ideološkog vrednovanja humanističke orientacije u psihologiji, te procena »njene univerzalnosti«. Mnogi bi mogli postaviti pitanje »ko su ti ljudi kojima bi poverili ovaku školu«. Slažemo se sa takvom opreznošću, no ne bave li se i danas prevencijom u zaštiti mentalnog zdravlja isto tako ljudi za koje bi se moglo postaviti identično pitanje. Naš stručnjak bi morao da, pored visokog stepena redovne stručnosti (fakulteta, specijalizacije), bude educiran i iz neke humanističke teorijske i praktične orientacije za rad sa normalnima. Njemu bi svakako trebalo da bude lakše i on da bude uspešniji no što je to slučaj sa stručnjacima sposobljenim ograničeno na rad sa psihopatološkim fenomenima, a koji se primarnom prevencijom u zaštiti mentalnog zdravlja, danas već bave (psihijatri na primer).

U sekundarnoj i tercijarnoj prevenciji u okviru medicinskog modela, nekada je relativno lako pratiti efekte i vršiti njihovu evaluaciju. Efekte »škole za život« bilo bi verovatno znatno teže procenjivati neposredno. Za njihovo celokupno procenjivanje, šire no na individualnom planu, trebalo bi možda čekati da najmladi uzrast koji bi bio obuhvaćen »školom življena«, postane roditelj čija će deca takođe prolaziti kroz »istu školu«. Sa druge strane, efekti drugih novina na širem nivou procenjuju se često tek nakon nekoliko generacija. Ovde je možda samo potrebno nešto duže vreme.

U ovakvoj konцепцији, psihijatrijska i kliničko-psihološka služba u okviru zdravstvenih institucija, bavile bi se današnjim medicinskim modelom sekundarne i tercijarne prevencije, terapijom i rehabilitacijom, ali na individualnom nivou i nikako ne sa normalnim.

Nema razloga da ne verujemo kako bi učenje življena smanjilo pojavu organskih, neutralskih oboljenja, niti da bi direktno uticalo na smanjivanje psihijatrijskih i psiholoških poremećaja koji prevazilaze »probleme življena«, psihoze i teže oblike neurotičnih (histeričnih) poremećaja, te svih onih koji bi se nalazili iza postavljenih granica između mentalnog zdravlja i bolesti (J. Berger, 1979) (4). Da li bi se i o tome moglo govoriti dugoročno (uz isključivanje poremećaja na organskoj osnovi), moralo bi da pokaže iskustvo, no naše pretenzije i nisu toliko velike. Ukoliko bismo uspeli da normalnima obezbedimo da ranim dana rast i razvoj u skladu sa njihovim potencijalima, te kontinuiranu edukaciju za njihovo korišćenje, i razvijali im sposobnost za samostalno rešavanje problema življena, verujemo da bismo znatno doprineli kako na individualnom, tako i na opštem društvenom planu. Ako bi se time jednoga dana, u idealnoj konцепциji, mogla i negirati potreba za psihijatrijsko-psihološkom službom organizovanom kao što je danas, ne bismo to doživeli kao neuspeh, naprotiv. Prevencija ove vrste omogućila bi u svakom slučaju i da se teškočema svakodnevneg življena ne pristupa tako kao da predstavljaju zdravstveni problem, što, po našem mišljenju, i pored najoštijljivih kriterijuma za procenu mentalnog zdravlja, ne bi trebalo činiti.

LITERATURA:

1. Beiser, M. (1977), Current Perspectives in Cultural Psychiatry, Ed. F. Fouks; R. M. Wintrob; J. Westernneyer; A. P. Favazza, copyright, Spectrum Publications, New York.
2. Berger, D. (1985), Preventivni rad u zaštiti mentalnog zdravlja u školskoj instituciji, magistrski rad, Medicinski fakultet, Beograd.
3. Berger, D. Humanistički orijentisani rad i savetovanje u školskoj sredini, »Psihologija« god. XVII, br. 1-2, Beograd.
4. Berger, J. (1980), Normalnost i mogućnosti njenog metodološkog određenja, Avalske svcske: Normalnost i psihijatrija, 2/79.
5. Berne, E. (1961), Transactional Analysis in Psychotherapy, Bandom House, New York.
6. Cerović, S. (1981), Pojam duševnog zdravlja i psihodijagnostike, magistrski rad, Filozofski fakultet, Beograd.
7. Caplan, G. (1961), An Approach to Community Mental Health, Tavistock Publications, London.
8. Caplan, G. (1974), American Handbook of Psychiatry, Basic Books, New York.
9. Kečmanović, D. i saradn. (1980), Psihijatrija, Medicinska knjiga, Beograd—Zagreb.
10. Lazarus, A. A. (1971), Behaviour therapy and Beyond, Mc Graw-Hill Book Company, copyright, New York.
11. Popović, B. (1977), Uvod u psihologiju moralu, Naučna knjiga, Beograd.
12. Praper, P. (1984), Mentalno zdravlje i psihološka preventiva, »Naše teme«, god. 28, br. 6, Zagreb, Centar za idejno teoretski rad »V. Bakarić«.
13. Szasz, T. S. (1972), Myth of Mental Illness, Paladin.

vaspitanje za psihoterapiju

dragan vukotić

Ono što je potpuno nemoguće za jednog čoveka, moguće je za dva.

L. Fojerbah

Zahvaljujući temi koja nastoji da poveže vaspitanje i psihoterapiju¹, ova pojava mogu poslužiti i za formulisanje pitanja o potrebi vaspitanja subjekta terapije i terapeuta kako bi bili u stanju da formiraju psihoterapijski odnos. Na ovaj način se pitanje vaspitanja za psihoterapiju pretvara u dva: pitanje vaspitanja terapeutu i vaspitanja subjekta. Možemo videti da se i u našoj sredini poslednjih godina sve više pažnje poklanja obrazovanju psihodijagnostičara i psihoterapeuta putem različitih vidovala programa obuke. Ne bismo želeli da se stekne utisak kako je prvo pitanje koje se tiče obuke terapeuta manje važno od drugog. Izražavamo nadu da će na nekom budućem Saboru psihologa biti govor i o tome. Ovaj tekst baviće se razlozima subjektive nesposobnosti da u početku rada odgovori zahtevima koje pred njega stavlja terapijska situacija, tačnije njegove nesposobnosti da se pridržava osnovnog analitičkog pravila. Zatim će biti opisan subjektov položaj u početku psihoterapije gde se zapazi nešto između jednog dela njegovog Ja koji želi promenu i saradnju, i drugog, koji nastoji da sačuva postojeće stanje. Važno pitanje je pitanje mogućnosti vaspitanja tog dela Ja koji za saradnju nije sposoban, što se može postići ukoliko postoji pouzdano razumevanje između subjekta i terapeuta. U okviru tog problema biće opisani fenomeni neobičnoggovora koji se zapazi kod neurotičnih osoba. Na kraju, biće reči o istinskom početku psihoterapije i odnosu između terapeutu i subjekata terapije koji će biti opisan pomoću izraza »radni savez« Ralfa Grinsona.

Ali pre nego što predemo na razmatranje uzroka subjektive nesposobnosti da se pridržava osnovnog pravila zadržimo se nakratko na rečima vaspitanje i psihoterapija. Pri pojemu ove dve reči padaju nam na pamet i Froidove kada govor o postojanju tri nemoguća ljudska zanimanja: vladanje narodom, vaspitanje dece i psihanaliza. Stoga i pisanje o vaspitanju i psihoterapiji (ili psihanalizi) pojedinca dovodi ako ne u nemoguć, onda bar u težak položaj. Pod težkim položajem ovde se misli pre svega na značenja u kojima se ova dva pojava mogu zasimati. Brojne nesporazume u životu može izazvati nespretno izabrana reč. Naša nauka poznata je, između ostalog, i po velikom broju neodređenih pojmoveva put karaktera, llosti, nagona, Self-a i drugih, što je Vigenštajnu poslužilo za opasku o pojmovnoj zbrici kojom se psihologija edlikuje. Usled preterane širine i različite upotrebe nekih pojmoveva, koja se menjaju u kontekstu u kontekst, verovatnočna različitog razumevanja, a time i nerazumevanja, neprekidno se uvećava. Vavilonskoj zbrici jezik u psihologiji u mnogome doprinose i autori različitih psihoterapijskih doktrina. Neke svoje pojmove oni unose iz potrebe koje, najblaže rečeno, nisu bliske sa interesima naučne objektivnosti. Nimalo slučajno, najviše se insistira na različitosti bez vodenja računa o brojnim sličnostima, pa se tako maglovitim i neodređenim pojmovima može prodavati i sama magija.

Stična sumnja može se pojaviti i prema pojmu vaspitanja. Tokom školovanja moja iskustva ticala su se manje broja vaspitača koji su imali dovoljno »takta« i dara za epažanje potreba i stvarnih mogućnosti vaspitanika. Iskustva sa većim brojem pedagoških entuzijasta koji, na žalost, takav dar nisu posedovali, sigurno su doprinela javljanju predsuda, sumnji i negativnih konotacija koje vezujem za taj pojam. Proces vaspitanja, sa ulogama vaspitača, vaspitanika i vaspitnim ciljevima koji vode ka stvaranju odgovorne i zdrave ličnosti, sklon sam da posmatram kao manje ili više istančanu tehniku oblikovanja vaspitanika prema vaspitačevim *unapred* postavljenim očekivanjima i »dobrim namerama« koje ne pitaju: za čije dobro? Tako shvaćeni pojam ne bi trebalo dovoditi u vezu sa vaspitanjem za psihoterapiju. Poznato je kakve efekte daju terapije koje se pridržavaju takvih načela. S druge strane, opet smo svedoci i pojave sve većeg broja psihoterapijskih doktrina koje subjektu terapije nude sreću ili obećavaju izbavljenje. Stoga i danas možda mogu da veže odavno izgovorene reči da ničega novog, na svetu nema, a da je ipak sve novo. Pravci u kojima se kreće psihoterapijska praksa i teorija, sa suprotnim gledištema koja se čuju iz zaposedišta busijske nijehovog pojmovnog sistema, izgleda da moraju evocirati dobronarnerne Hegelove upozorenja na ukorenjena i rasprostranjena uverenja njegovog doba, upućena filozofima romantičarima. Nestrljivi bi već na četvrtoj strani *Fenomenologije duha* mogli da vide koji zabačeni romantični mameci izazivaju želju da se zagrise: to je ono što je lepo, večito, sveto, religija i ljubav. Zapravo sve ono što ne otkriva prikrivenu supstanciju koja bi bila uzdignuta do samosvesti ili što bi haotičnu svest svelo na red i jednostavnost pojma, već da podvojenost misli pomeša tijedno, uguši pojam koji uspostavlja razlike i uspostavi osećanje suštine. Njegovo vreme, bar u oblastima duha, očito je i naše vreme, pa je aktuelnost teksta zadržana i u pogledu savremenog psihoterapijskog posezanja ne toliko za saznanjem koliko za OKREPLJENJEM i tamponiranjem subjektivnog manjka. Izgleda da psihologija, kao i filozofija, mora imati u vidu i čuvati se želje koja hoće okrepljenje duše, kao i Hegelove reči da se na onome u čemu je duh zadovoljan može odmeriti veličina njegovog gubitka. Razotkrivanje subjektovih prerušavanja vlastite istorije bio je i ostao najvažniji cilj psihanalize. Ticao bi se, upošteno kazano, i stvaranja subjektive sposobnosti da uživa u na-

gonskim zadovoljenjima i ne ustukne pred svojim željama; zatim subjektovog podnošenja znatnog povećanja napetosti kao i postojanja nezadovoljenih želja, a da se više ne mora braniti od porasta napetosti negacijom, odricanjem, sputavanjem i brojnim drugim mehanizmima odbrane. Gruba tačnost i vezanost za sadašnjost mučna je i teška, pa je zato uvek lepše tamo gde se kreće u razmerama većnosti ili srećne budućnosti. Tamo gde počinju ulepšavanja prestaje psihoterapija, a počinje indoktrinacija i ideologija.

Nedavno, u tekstu povodom smrti D. Kupera, koleginica Lepa Mlađenović navodi, između ostalog, i njegove reči o potrebi stvaranja takvih uslova koji će subjektima dopustiti da iskažu svoju priču. Za priču je važno da bude *istinita*, a da terapeut tom iskustvu ne bi trebalo da nametne bilo šta, pa ni konceptualne okvire. Možemo se sasvim složiti sa D. Kuperovim mišljenjem, sem što bismo dodali da učenje subjekta terapije istinitom, slobodnom ili »punom« govoru pokušava da ostvari i psihanaliza. Pošto je ovde reči da je za subjekta govoru onda kada je jezik jednom nastao učenje uvek veoma teško, a ponekad i nemoguće. Reči kako je subjektu terapije potrebno da se uči istinitom govoru, znači ukazati na njegovu početnu nesposobnost da u terapijskom odnosu tako govri. Neurotični pacijenti, pišao je Froid, zaista pate po jedne vrste neznanja ali oni neće ozdraviti ukoliko terapeut to neznanje pokušava da otkloni saopštavanjem činjenica o uročnoj vezi njegove bolesti sa njegovim životom. Na neurotične konflikte bi, u suprotnom, bilo moguće uticati štamnjem knjiga ili držanjem predavanja što bi »imalo isto toliko efekata na simptome neurotičnog rastrojstva koliko i čitanje jelovnika u vremenu gladi« (7, str. 225) i nastavljaju: »Neznanje smo po sebi niže patološki faktor već je njegov koren u unutrašnjim otporima osobe; oni dovode do neznanja i potom ga održavaju. Zadatak terapije je upravo borba protiv tih otpora. Saopštiti pacijentu ono čega on, usled potiskivanja nije svestan, samo je neophodni pripremni korak u psihoterapiji« (7, str. 225). Čovek je jedino biće koje može stvoriti lažne poruke, a dete veoma rano sazna da se lažima mogu izbaci mnoge neugodne reakcije roditelja. Neurotični pacijenti, međutim, nisu svesni da ne govore istinu. Tokom studija psihologije, vaspitani na načelima humanizma i istinitosti, veoma nam je teško da privratimo činjenicu kako u početku terapije pacijent ne govori istinu. Blagodareći takvom vaspitanju svakako da ga nećemo nazvati lažovom ili simulantom, jer je subjektovo pravo da bude i to. Bićemo spremni da mu omogućimo da shvati uštede čega je za takav govor o sebi, u tom trenutku svoje istorije, jedino sposoban. I pokusamo da razumemo čudovatu dejstva nesvesnog i teškoće subjekta da u potrazi za istinom pronađe vlastiti odgovor.

Jedna osoba je iznala svoje teškoće ovim rečima: »Najviše mu zameram što prihvata i radi po njenom mišljenju, a ne po našem.« Verovatno pretpostavljate da se radi o sukobu toliko čestom u našoj sredini: »On je muš, po pacijentkinjinom mišljenju »patološki« vezan za »njiju« — majku, odnosno njeni mišljenje. Ako ne pristane da je razumete i zatražite objašnjenje u vezi sa onim što pod tim rečima podrazumeva, možda ćete i dobiti rešenje zagonetke. Pitanje koje se postavlja je pitanje njene nesposobnosti da izgovori »mom« umesto »našem«. Odmah pošto je prihvatala odgovornost za falsificiranje teksta, mogla su se odškrnuti vrata za prispeće materijala koji bi bio malo bliže njenoj svesti, o njenom životu kome je uvek bio potreban dostojni suparnik istog pola. Sličan problemu nijene svekrve. Dve osobe kada su se posmatrale kroz ogledalo želje, a da ni jedna od njih nije znala kako je ogledalo prozirno i da u odrazu one druge sa strahom prepoznaće samu sebe.

Trebalо bi reći kako u potrazi za istinom nikada nismo u položaju da je celu otkrijemo; istina se pojavljuje samo dopola. Istina označava dejstva nesvesnog koja se mogu videti u ponašanju pacijenta, njegovom govoru i gestovima, na osnovu kojih se u terapiji Ono navodi da govor. Psihoanalitičko stanovište to objašnjava postojanjem nesvesnih želja koje ostaju uvek aktivne i neuobičajene: »Uvreda koja se dogodila pre trideset godina deluje kao sveža pošto je sebi izborila pristup da nesvesnih izvora efekata... kad god se seća-je donake nje ona ponovo oživljava... i upravo ovde mora da se umeša psihoterapija. Jer ono što smo skloni da smatramo sami po sebi razumljivim i što proglašavamo primarnim učincem vremena na duševe ostakte sećanja i emocionalnu slabost utisaka koji više nisu recentni, to su u stvari sekundarne promene ostvarene mukotrpnim radom... Predvesno je ono što ovaj posao obavlja i psihoterapija ne može krenuti nijednim drugim putem osim da nesvesno stavi pod dominaciju predvesnog.« (4, II, str. 229—230)

Pre izvesnog vremena za pomoć se obratila sredovečna žena koja se za kratko vreme i pod različitim okolnostima dva puta onesvestile. Bila je zbog toga veoma uplašena i zatrivena. Posle intervencije lekara i obavljenog dijagnastičkog postupka nisu pronađena organska oštećenja, koja bi bila odgovorna za nastale tegobe. Po savetu svog lekara obratila se psihijatrijskoj službi. U početku razgovora nije bila sposobna da dà bilo kakve podatke. Govorila je kako joj je život sreden, da ima decu i da se dobro slaže sa mužem. Upitana da li se seća događaja iz dana kada je prvi put izgubila svest, ona nije imala šta da kaže. Izbio se serila i rekla kako je tog dana čula da je njen otac ponovo počeo da piće. Prešao je onda kada je njen brat, dosta davno, oboleo od epilepsijske. Tokom njenog devojaštva, a pre bratovljeve bolesti, otac se često kući vraćao pijan, pravio nered i raznim pogrdnim imenima nazivao ženu i kćerku. Neposredno posle očevog prestanku sa pljenjem ona se udala. Tog dela svog života nije volela da se seća, trudila se da ga zaboravi i nikome nikada, pa ni mužu, o tome nije govorila. Izgledao je kao da ponavlja Selinove reči.² Kada je progovorila, cele njenje bilo je ožavljeno da testoku. Toga dana, kada je vest o oživljavanju očeve stare ljubavi prema piću oživela i njena mučna sećanja na sumorne dane mladosti koje je što brže i potpunije zelela da zaboravi, ona se onesvestila, saopštivši svima svoju želju: »Ako si sa pićem prestat zbog padavice svoga sina, zelela bi isto da učiniš i zbog moje.« Da bismo proleptično odgovorili na skeptičnu primedbu koja o psihanalizi govori kao o specifičnoj veštini da se od zanimljive priče napravi još zanimljivija, dodatajmo da osoba, sve dok sama rečima ne izrazi svoj doživljaj i njegovo tumačenje, od našeg nema mnogo koristi. Ovo navodno tumačenje želje samo je pretpostavka koja subjektu terapije nije bila saopštena. Na žalost, pošto i kod psihologa dolaze kao i kod Zubara, ne toliko zbog prevencije koliko zbog bola, ne znamo šta se dogodilo sa simptomima te osobe.

Pretpostavljamo, dakle, da osobe nerado dolaze na psihoterapiju. Dotaze onda kada im sa učini da je trud koji ulazi za prevaziđanje teskobe jalov ili neproporcionalan očekivanim

¹ Pod izrazom psihoterapija misli se na terapijske metode koje kao instrument koriste govor.

² Luj-Ferdinan Selin. Putovanje nakraj noći: »Strašno je u nama, na zemlji i možda na nebu, samo ono što još nije izgovorno. Bićemo mirni tek kad sve bude rečeno jednom za uvek, onda će najzad zavladati tišina i nećemo se plašiti čutanja. Najzad.«

rezultatima. Mesecima ili godinama pacijenti su samostalno pokušavali da nadu izlaz, a dolazak na terapiju većina njih u našoj sredini doživljava kao bolan udarac i konačno priznanje vlastite nesposobnosti. Podneblje u kome živimo, sa kućnim i drugim oblicima vaspitanja, doprinosi stvaranju predrasuda koje skoro uvek idu na ruku otporima. Mogu nam biti razumljiva skrivanja dolazaka kod psihologa od drugih ljudi. Manje su razumljivi dolasci kojima se drugima pokazuje želja za »opravljanjem«, ili usrdna izvinjavanja u početku terapije zbog prolivenih suza i ispoljenih osećanja pred terapeutom. Ove prepreke se pravilnim terapijskim stavom ipak lakše prevazilaze, za razliku od sponzovanja subjektive nesposobnosti da se pridržava osnovnog pravila, pravila koje od njega zahteva slobodni govor. Na početku rada on je razapet kako između želje da se oslobodi simptoma, tako i čvrste vezanosti za koliko-toliko sigurne staze kojima je išao nebrojeno puta. Deo njegovog ja ozdravljenje počinje da tretira kao opasnost, korak u prazno. Taj korak protivi se, da upotrebimo reči Wolfganga Kelera, dirljivoj čovekovoj potrebi, za spokojem i bezbednošću. »Patnja je ono što ne varas« (12, str. 47) i kod većine³ osoba ona predstavlja odlučujući podsticaj za rad. Kod njih zapazamo nešto slično onome što je doživeo Frane Biberkopf kada je zapazio da mu je načelo, ma kako bilo jednostavno, negde pogrešno; nije znaci gde ali već to da je ste bacilo ga je u najtežu tugu.⁴ Svoje teškoće subjekti terapije opisuju kao probleme kojih što pre zete da se oslobode. Svejedno je da li znaju ili ne znaju značenje te reči, oni tada ispred sebe iznose pitanja u vezi sa zadatkom koji čeka rešenje, zagonetku na koji nisu kadri da daju odgovor. Subjektovo ja, ako se tako može reći, ima i strasnu želju za kognitivnom jasnošću. Pojiniti nešto na neki način znači i time ovladati. Pitanja koja pozivaju na odgovor iskršavaju onda kada dolazi do prekida u nekoj do tada automatskoj delatnosti.⁵ Ljudi tada veoma dugo preispituju sebe i mada ne posedujejo neke čvrste dokaze, mogli bišmo da pretpostavimo kako se koeficijent njihovog unutrašnjeg govora povećava. Neko je tu vrstu govora duhovito nazvao long-play pločom, koja je po mogućtvu zagrebanu na pravom mestu. Analitički postupak nastoji da odnegače subjektu sposobnost da se pridržava osnovnog pravila, da »govor za sebe« pretvori u »govor za drugog«.

Ukoliko se dogodi da onaj koji pati i traži odgovor na zagonetku dode na terapiju, možemo videti dva različita dela njegovog Ja. Prvi je dobro prilagođen, uvek spreman da svaku primljenu reč i opaženi gest naprije i uklopi u već postojeći milje, sa nadom da će terapiju potvrditi UNAPRED postavljene pretpostavke i bez želje za saradnju kada se očekivanja ne ispunjavaju. I drugi, bolno svestanti patnje, uplašen i neprilagođen. Jedna osoba je možda mislila na to kada je izrazilu teskobu pred zadatkom da se odrekne slike koju je godinama mukotrpno gradila i počne, isto tako mukotrpnu, izgradnju nove, bez sigurnog jemnja da će joj to poći za rukom i da će nova slika biti istinitija od stare. Za tu osobu sigurnost je počela da biva sponzajal vlastite nesigurnosti.

Da bi se nešto pojnilo i na izvestan način time ovladalo, mora se posedovati i sadržaj. Terapeut ima zadatak da zauzme takav stav koji će subjektu terapije omogućiti da bude u stanju da pruži podatke kojima bi se mogla rekonstruisati istorijsku okolnost nastanka traume. Istovremeno, važan cilj je i rekonstrukcija značenja koje osoba pridaje nekom dogadaju, jer od Fojdovih *Tumačenja snova* navorno, poznato je da simptomi histeričnih osoba ne nastaju sećanjima na stvarne dogadaje, već da vise na fantazijama koje izgraduju na osnovu njih. (4, str. 222) Simptomi nastaju tamo gde se dva suprotna ispunjenje želje, svako iz drugog PSI sistema (primarni i sekundarni proces), uzajamno približavaju u jednom izrazu. Želja se naleti u stanju potiskivanja, a posledica potiskivanja je takva obrana normalnog toka misli koji »posredstvom sažimanja, stvaranja kompromisa, preko površnih asocijacija, pod pokrivanjem kontradikcija, eventualno putem regresije« biva pretvoren u simptom. (4, II, str. 248)

Postignuće analitičke terapije bilo bi tako ispravljanje prvobitnih procesa potiskivanja zahvaljujući zreloim i jačem Ja koje tokom analize dobija na snazi. Na prethodnim stranama namerivo je upotrebljena jedna retorička figura kada je napisano da se u terapiji Ono navodi da govor (prozopopeja). Malo kasnije, u okviru regresivnih i transfornih reakcija, biće reči i o čudnom načinu govora osoba za vreme terapije. Pozivanje na jezik važno je zbog toga što terapeut sve vreme u okviru »klasične« analitičke tehnike svoju pažnju usmerava na nivo označitelja koji predstavlja »plan izgovorene, napisane ili na drugi način realizovane reči. (13, str. 60) Izlaganje (diskurs, beseda, govor) subjekta čini osnovu onih te- rapija kojima je Berta Papenham podarila ime – talking cure. Tamo gde je pacijent »tanak« u govoru, gde mu izmiču značenja reči koje koristi ili mu one nedostaju, tamo gde mu reči služe da što manje kaže, se oprezom zaključujemo da mu je i mišljenje takvo, da se u njemu možda kreće po zakonima drevnijeg i razvojno normalnog, kompleksnog mišljenja.« »Kompleksan naziv« – piše Lav Vigotski (14, str. 167–168) »izdvoden prema izvesnom svojstvu zapada u protivrećnost s pojmom koji označava usled čega nastaje borba među pojmom i predstavom na kojoj se reč zasniva. Predstava bledi, zaboravlja se, potiskuje se iz vesti lica koje govori i veza među zvukom i pojmom kao značenjem reči postaje nema nerazumljiva.« Za razliku od aristokratije duševnih bolesti – psihoze, neuroze su njihov proletarijat. Mišljenje i govor prihvatili su se mogućnosti da budu prepoznati, dok drugi u pojedinim bolnim oblastima, poput jo-igačke, nastoje da smanje ponor koji deli mišljenje u kompleksima i pseudopomovima od pojmovnog mišljenja. Svako ko je bio u prilici da čuje neurotičnu osobu mogao je biti i beskrupljnu štetnu od reci do reci, značenja do značenja, odnosno sve fenomene takvog govorjenja koji se mogu sažeti u izrazu »circulus vitiosus«. U srcu takvog izlaganja, po neškim autorima, nije ono što se na brojne načine želi da kaže, već ono što se ne izriče. Prednost neiskazanog ogleda se upravo u mogućnosti laganja kao i u načinima

³ Patnja može izostati.

⁴ A. Däbli, Berlin Alexanderplatz

⁵ Klaparedov »Zakon poimanja«: »što se više služimo nekim odnosom to ga manje poimamo« (cit. prema 14, str. 209). Drugim rečima, što smo više prilagođeni manje poimamo. Koljin Vilson autor je drugog pojma »granična linija sv. Neota«: »jedino bol i neprljavnost, a ne i prijatnost, pokreću iz stanja ravnodušnosti« (Maslow, *Motivacija i ličnost*, str. 116). Treći pojam formalisti su ruski formalisti i tiče se »efekta odstupanja«, »Višak« ili »majnik« značenja indikativni su za tumačenje. Setimo se značaja koje »odsustvo«, nedostatak objekta, kao i trustracije, imaju za nastanak objektualnih odnosa, kluci budućeg Ja.

⁶ Videti L. S. Vigotski, *Mišljenje i govor*. Autor navodi pet osnovnih vidova kompleksa na kojima se zasnivaju uopštavanja u mišljenju deteta; oni se mogu uporediti sa »abnormalnom« obradom »normalnog« toka misli kod neuroza.

kako se prekriva neka istina. »Tamo gde laž postaje općim mjestom pokazuje se da je ona zapravo dana u iskrivljavanju cijelokupne simbolizacije, da je ukupnost jezika građena onim neautentičnim... Riječ evocira ono neizrečeno. (13, str. 82–83) Sva potiskivanja, kaže Fojd, dešavaju se u detinjstvu. Ona se podudaraju sa vremenom u kome se infant (onaj koji ne govori) rađa u jeziku, kada ga usvaja i počinje kako da se sporazumeva sa drugima, tako i da pomoći njega organizuje svoju delatnost. Lep opis detetovog ulaska u podrucje koje ga čeka može se naći u tekstu »S one strane principa zadovoljstva«, gde Fojd beleži igru svog osamnaestomesecnog unuka sa kalemom konca i vokalizacijom fort-da (oyde-tu). (5, str. 258) Područje jezika, iako nelično ili nadlično, detetu omogućava nastajanje identiteta, i u radovima Žaka Lakana pripada simboličkom poretku. Pozivanje na jezik bilo je potrebno zbog jasnijeg sagledavanja nekih fenomena koji se odigravaju tokom psihoterapije.

Važan uslov za oblikovanje terapijskog odnosa je postojanje pouzdanog razumevanja između subjekta terapije i terapeutu. Primena »klasične« analitičke tehnike od pacijenta traži tekuću strukturu Ja koja bi mu mogla omogućiti uspešnu interiorizaciju tumačenja (obradu), kao i podnošenje povećanja napetosti koja se tada javlja. U opisuju terapijskog odnosa koji se odvija na »edipalnom« nivou (izraz M. Balinta) navode se njegove tri karakteristike: trijangularnost odnosa (subjekt je snađevo sa dva objekta) i prisustvo sukoba; treći karakteristiku čini to da na ovom nivou govor odraslih predstavlja pouzданo sredstvo sporazumevanja između subjekta i terapeutu. Kada terapeut preeedipalnu granu prevodi na edipalnu pomoći reči, pacijent terapeutova tumačenja uvek doživljava kao tumačenja. Čini mi se da bi na ovom mestu trebalo kazati kako je Fojd u svojim radovima tačno opisivao i beležio neverbalne znake sporazumevanja (u primerima koji slede kinézice). Na primer, izraz lica mladog čoveka sa velikim opešivim strahom od pacova, na kome se, dok je u svom strahu govorio, »odražavao užas zadovoljstva kojeg nije bio svestan«. (8, str. 48); ili prijatni, povladajući pogled Sergeja Pankejeva, čoveka-vuka, u pravcu Fojda, premeštenog potom prema zidnom satu, koji je Fojd tada bio sklon da protumači kao želju za okončanjem analitičkog sata. »Pacijent me mnogo kasnije podsetio na tu pantomimu i objasnio mi njenu značenje«, piše Fojd, »podsetivši me kako je najmlađe od sedam iariča našlo zaktlon u takvom ormariju, dok je šestoro braće prožderao vuk. Hteo je dakle reći: budi prema meni dobar. Moram li se bojati? Hoćeš li me pojesti? Da se baš kao najmlađe jare, pred tobom sakrijem u zidni ormari?« (9, str. 215) Fojd tu gradu pacijentu nikada nije interpretirao. To nije slučajno, imamo li u vidu da po njegovim rečima psihoterapija ne može krenuti ni jednim drugim putem osim da nesvesno stavi pod dominaciju predsesnog; a »sustinski karakter jedne predsesne predstave je u njoj povezanosti s ostacima predstava reči«, ističe Fojd. (9, str. 260) Smatrao je da se reči mogu odraziti samo rečima pošto je verbalno sporazumevanje i najzreliji oblik sporazumevanja među ljudima.

Sklon sam da zbog relativno malog iskustva, zapažanja koja slede ostavim pod znakom pitanja. Tokom rada sa neurotičnim osobama mogla se uočiti velika neodređenost u njihovom govoru. To nam može biti i prvi znak da smo ušli (ili da se već nalazimo) u onoj oblasti koju M. Balint opisuje terminom »osnovne greške«, a drugi autori »Ego-modifikacije«. Subjekti te- rapije koriste reči podrazumevajući značenje, nimalo svesni da reči koje koriste za opisivanje svojih stanja na jednom »zagrebanom« mestu imaju višak, a na drugom manjak značenja. Na ovom nivou »ingvistički znak (reč) biva kako preterano polisemican (višezačan) tako i preterano ograničen u svom značenju. Terapeut jednostavno više nije u stanju da razdvoji šta ta reč označava: stvarni objekat ili subjektivni doživljaj; podsetimo se reči »našek« umesto »mom« ili epilepsiju odnosno »padavice« u drugom primeru. Sada moramo imati u vidu da reči takvu odliku imaju onda kada za subjekta govorila nile formirana postoran i od njega nezavisan objekat. Ta karakteristika u načinu govora neurotičnih osoba odgovara našim zapažanjima. Nešto slično poželeo sam da napišem isto, možemo zapaziti i kod deteta koje nije oblikovalo stabilan objektni odnos: »reč označava jednu nerasaćanjenu doživljajnu celinu — (reč označava) i objekat koji izaziva doživljaj i ono celovito i promenljivo subjektivno stanje deteta... nema dovoljno desubjektivacije denotativa?« Nema reči čije bi se značenje podudaralo sa značenjem odraslih, pa otud nema ni mogućnosti za puno interindividualno sporazumevanje«. (11, str. 221) Ova ego-modifikacija ustavljava i posebno pacijentovo pridavanje značenja terapeutu ponasanju. ON POCINJE DA RADI ONO STO TERAPEUT NIKAKO NE PRISTAJE DA RADI. Izgovorena reč, terapeutov izraz lica, slučajni gest ili interpretacija, počinje da se doživljava kao napad, kazna, grubo i neopravdano odbacivanje, nezainteresovanost, zahtev autoritetu ali i kao prijatnost, podsticaj, zavodjenje ili izraz ljubavi. Terapeutovo ponasanje, dakle i interpretacija, počinje da se doživljava ili kao izraz nepriateljstva i agresivnosti ili prijateljstva i naklonnosti. Sve napred opisano dešava se veoma rado i skoro neprimenito, veoma retko u nekom »gromoglasnom« obliku. U ovom slučaju, reči za razliku od »edipalnog nivoa« prestaju da budu pouzданo sredstvo sporazumevanja. Uobičajeni termin koji u psihoterapijskoj situaciji opisuje ove fenomene više se pacijentom sa nedovoljno strukturiranim i slabim Ja. U tom domenu terapijski odnos je još uvek u predanalitičkim vodama. Da bi se u njih uslo počeo je osposobiti Ja, »vaspitati ga«, kako bi bilo u stanju da se prepusti sadržaju koji se pojavljuje i podnese kako veliko povećanje napetosti tako i agresivnosti ili prijateljstva i naklonnosti. Sve napred opisano dešava se veoma rado i skoro neprimenito, veoma retko u nekom »gromoglasnom« obliku. U ovom slučaju, reči za razliku od »edipalnog nivoa« prestaju da budu pouzданo sredstvo sporazumevanja. Uobičajeni termin koji u psihoterapijskoj situaciji opisuje ove fenomene više se pacijentom sa nedovoljno strukturiranim i slabim Ja. U tom domenu terapijski odnos je još uvek u predanalitičkim vodama. Da bi se u njih uslo počeo je osposobiti Ja, »vaspitati ga«, kako bi bilo u stanju da se prepusti sadržaju koji se pojavljuje i podnese kako veliko povećanje napetosti tako i agresivnosti ili prijateljstva i naklonnosti. Sve napred opisano dešava se veoma rado i skoro neprimenito, veoma retko u nekom »gromoglasnom« obliku. U ovom slučaju, reči za razliku od »edipalnog nivoa« prestaju da budu pouzданo sredstvo sporazumevanja. Uobičajeni termin koji u psihoterapijskoj situaciji opisuje ove fenomene više se pacijentom sa nedovoljno strukturiranim i slabim Ja. U tom domenu terapijski odnos je još uvek u predanalitičkim vodama. Da bi se u njih uslo počeo je osposobiti Ja, »vaspitati ga«, kako bi bilo u stanju da se prepusti sadržaju koji se pojavljuje i podnese kako veliko povećanje napetosti tako i agresivnosti ili prijateljstva i naklonnosti. Sve napred opisano dešava se veoma rado i skoro neprimenito, veoma retko u nekom »gromoglasnom« obliku. U ovom slučaju, reči za razliku od »edipalnog nivoa« prestaju da budu pouzданo sredstvo sporazumevanja. Uobičajeni termin koji u psihoterapijskoj situaciji opisuje ove fenomene više se pacijentom sa nedovoljno strukturiranim i slabim Ja. U tom domenu terapijski odnos je još uvek u predanalitičkim vodama. Da bi se u njih uslo počeo je osposobiti Ja, »vaspitati ga«, kako bi bilo u stanju da se prepusti sadržaju koji se pojavljuje i podnese kako veliko povećanje napetosti tako i agresivnosti ili prijateljstva i naklonnosti. Sve napred opisano dešava se veoma rado i skoro neprimenito, veoma retko u nekom »gromoglasnom« obliku. U ovom slučaju, reči za razliku od »edipalnog nivoa« prestaju da budu pouzданo sredstvo sporazumevanja. Uobičajeni termin koji u psihoterapijskoj situaciji opisuje ove fenomene više se pacijentom sa nedovoljno strukturiranim i slabim Ja. U tom domenu terapijski odnos je još uvek u predanalitičkim vodama. Da bi se u njih uslo počeo je osposobiti Ja, »vaspitati ga«, kako bi bilo u stanju da se prepusti sadržaju koji se pojavljuje i podnese kako veliko povećanje napetosti tako i agresivnosti ili prijateljstva i naklonnosti. Sve napred opisano dešava se veoma rado i skoro neprimenito, veoma retko u nekom »gromoglasnom« obliku. U ovom slučaju, reči za razliku od »edipalnog nivoa« prestaju da budu pouzdan sredstvo sporazumevanja. Uobičajeni termin koji u psihoterapijskoj situaciji opisuje ove fenomene više se pacijentom sa nedovoljno strukturiranim i slabim Ja. U tom domenu terapijski odnos je još uvek u predanalitičkim vodama. Da bi se u njih uslo počeo je osposobiti Ja, »vaspitati ga«, kako bi bilo u stanju da se prepusti sadržaju koji se pojavljuje i podnese kako veliko povećanje napetosti tako i agresivnosti ili prijateljstva i naklonnosti. Sve napred opisano dešava se veoma rado i skoro neprimenito, veoma retko u nekom »gromoglasnom« obliku. U ovom slučaju, reči za razliku od »edipalnog nivoa« prestaju da budu pouzdan sredstvo sporazumevanja. Uobičajeni termin koji u psihoterapijskoj situaciji opisuje ove fenomene više se pacijentom sa nedovoljno strukturiranim i slabim Ja. U tom domenu terapijski odnos je još uvek u predanalitičkim vodama. Da bi se u njih uslo počeo je osposobiti Ja, »vaspitati ga«, kako bi bilo u stanju da se prepusti sadržaju koji se pojavljuje i podnese kako veliko povećanje napetosti tako i agresivnosti ili prijateljstva i naklonnosti. Sve napred opisano dešava se veoma rado i skoro neprimenito, veoma retko u nekom »gromoglasnom« obliku. U ovom slučaju, reči za razliku od »edipalnog nivoa« prestaju da budu pouzdan sredstvo sporazumevanja. Uobičajeni termin koji u psihoterapijskoj situaciji opisuje ove fenomene više se pacijentom sa nedovoljno strukturiranim i slabim Ja. U tom domenu terapijski odnos je još uvek u predanalitičkim vodama. Da bi se u njih uslo počeo je osposobiti Ja, »vaspitati ga«, kako bi bilo u stanju da se prepusti sadržaju koji se pojavljuje i podnese kako veliko povećanje napetosti tako i agresivnosti ili prijateljstva i naklonnosti. Sve napred opisano dešava se veoma rado i skoro neprimenito, veoma retko u nekom »gromoglasnom« obliku. U ovom slučaju, reči za razliku od »edipalnog nivoa« prestaju da budu pouzdan sredstvo sporazumevanja. Uobičajeni termin koji u psihoterapijskoj situaciji opisuje ove fenomene više se pacijentom sa nedovoljno strukturiranim i slabim Ja. U tom domenu terapijski odnos je još uvek u predanalitičkim vodama. Da bi se u njih uslo počeo je osposobiti Ja, »vaspitati ga«, kako bi bilo u stanju da se prepusti sadržaju koji se pojavljuje i podnese kako veliko povećanje napetosti tako i agresivnosti ili prijateljstva i naklonnosti. Sve napred opisano dešava se veoma rado i skoro neprimenito, veoma retko u nekom »gromoglasnom« obliku. U ovom slučaju, reči za razliku od »edipalnog nivoa« prestaju da budu pouzdan sredstvo sporazumevanja. Uobičajeni termin koji u psihoterapijskoj situaciji opisuje ove fenomene više se pacijentom sa nedovoljno strukturiranim i slabim Ja. U tom domenu terapijski odnos je još uvek u predanalitičkim vodama. Da bi se u njih uslo počeo je osposobiti Ja, »vaspitati ga«, kako bi bilo u stanju da se prepusti sadržaju koji se pojavljuje i podnese kako veliko povećanje napetosti tako i agresivnosti ili prijateljstva i naklonnosti. Sve napred opisano dešava se veoma rado i skoro neprimenito, veoma retko u nekom »gromoglasnom« obliku. U ovom slučaju, reči za razliku od »edipalnog nivoa« prestaju da budu pouzdan sredstvo sporazumevanja. Uobičajeni termin koji u psihoterapijskoj situaciji opisuje ove fenomene više se pacijentom sa nedovoljno strukturiranim i slabim Ja. U tom domenu terapijski odnos je još uvek u predanalitičkim vodama. Da bi se u njih uslo počeo je osposobiti Ja, »vaspitati ga«, kako bi bilo u stanju da se prepusti sadržaju koji se pojavljuje i podnese kako veliko povećanje napetosti tako i agresivnosti ili prijateljstva i naklonnosti. Sve napred opisano dešava se veoma rado i skoro neprimenito, veoma retko u nekom »gromoglasnom« obliku. U ovom slučaju, reči za razliku od »edipalnog nivoa« prestaju da budu pouzdan sredstvo sporazumevanja. Uobičajeni termin koji u psihoterapijskoj situaciji opisuje ove fenomene više se pacijentom sa nedovoljno strukturiranim i slabim Ja. U tom domenu terapijski odnos je još uvek u predanalitičkim vodama. Da bi se u njih uslo počeo je osposobiti Ja, »vaspitati ga«, kako bi bilo u stanju da se prepusti sadržaju koji se pojavljuje i podnese kako veliko povećanje napetosti tako i agresivnosti ili prijateljstva i naklonnosti. Sve napred opisano dešava se veoma rado i skoro neprimenito, veoma retko u nekom »gromoglasnom« obliku. U ovom slučaju, reči za razliku od »edipalnog nivoa« prestaju da budu pouzdan sredstvo sporazumevanja. Uobičajeni termin koji u psihoterapijskoj situaciji opisuje ove fenomene više se pacijentom sa nedovoljno strukturiranim i slabim Ja. U tom domenu terapijski odnos je još uvek u predanalitičkim vodama. Da bi se u njih uslo počeo je osposobiti Ja, »vaspitati ga«, kako bi bilo u stanju da se prepusti sadržaju koji se pojavljuje i podnese kako veliko povećanje napetosti tako i agresivnosti ili prijateljstva i naklonnosti. Sve napred opisano dešava se veoma rado i skoro neprimenito, veoma retko u nekom »gromoglasnom« obliku. U ovom slučaju, reči za razliku od »edipalnog nivoa« prestaju da budu pouzdan sredstvo sporazumevanja. Uobičajeni termin koji u psihoterapijskoj situaciji opisuje ove fenomene više se pacijentom sa nedovoljno strukturiranim i slabim Ja. U tom domenu terapijski odnos je još uvek u predanalitičkim vodama. Da bi se u njih uslo počeo je osposobiti Ja, »vaspitati ga«, kako bi bilo u stanju da se prepusti sadržaju koji se pojavljuje i podnese kako veliko povećanje napetosti tako i agresivnosti ili prijateljstva i naklonnosti. Sve napred opisano dešava se veoma rado i skoro neprimenito, veoma retko u nekom »gromoglasnom« obliku. U ovom slučaju, reči za razliku od »edipalnog nivoa« prestaju da budu pouzdan sredstvo sporazumevanja. Uobičajeni termin koji u psihoterapijskoj situaciji opisuje ove fenomene više se pacijentom sa nedovoljno strukturiranim i slabim Ja. U tom domenu terapijski odnos je još uvek u predanalitičkim vodama. Da bi se u njih uslo počeo je osposobiti Ja, »vaspitati ga«, kako bi bilo u stanju da se prepusti sadržaju koji se pojavljuje i podnese kako veliko povećanje napetosti tako i agresivnosti ili prijateljstva i naklonnosti. Sve napred opisano dešava se veoma rado i skoro neprimenito, veoma retko u nekom »gromoglasnom« obliku. U ovom slučaju, reči za razliku od »edipalnog nivoa« prestaju da budu pouzdan sredstvo sporazumevanja. Uobičajeni termin koji u psihoterapijskoj situaciji opisuje ove fenomene više se pacijentom sa nedovoljno strukturiranim i slabim Ja. U tom domenu terapijski odnos je još uvek u predanalitičkim vodama. Da bi se u njih uslo počeo je osposobiti Ja, »vaspitati ga«, kako bi bilo u stanju da se prepusti sadržaju koji se pojavljuje i podnese kako veliko povećanje napetosti tako i agresivnosti ili prijateljstva i naklonnosti. Sve napred opisano dešava se veoma rado i skoro neprimenito, veoma retko u nekom »gromoglasnom« obliku. U ovom slučaju, reči za razliku od »edipalnog nivoa« prestaju da budu pouzdan sredstvo sporazumevanja. Uobičajeni termin koji u psihoterapijskoj situaciji opisuje ove fenomene više se pacijentom sa nedovoljno strukturiranim i slabim Ja. U tom domenu terapijski odnos je još uvek u predanalitičkim vodama. Da bi se u njih uslo počeo je osposobiti Ja, »vaspitati ga«, kako bi bilo u stanju da se prepusti sadržaju koji se pojavljuje i podnese kako veliko povećanje napetosti tako i agresivnosti ili prijateljstva i naklonnosti. Sve napred opisano dešava se veoma rado i skoro neprimenito, veoma retko u nekom »gromoglasnom« obliku. U ovom slučaju, reči za razliku od »edipalnog nivoa« prestaju da budu pouzdan sredstvo sporazumevanja. Uobičajeni termin koji u psihoterapijskoj situaciji opisuje ove fenomene više se pacijentom sa nedovoljno strukturiranim i slabim Ja. U tom domenu terapijski odnos je još uvek u predanalitičkim vodama. Da bi se u njih uslo počeo je osposobiti Ja, »vaspitati ga«, kako bi bilo u stanju da se prepusti sadržaju koji se pojavljuje i podnese kako veliko povećanje napetosti tako i agresivnosti ili prijateljstva i naklonnosti. Sve napred opisano dešava se veoma rado i skoro neprimenito, veoma retko u nekom »gromoglasnom« obliku. U ovom slučaju, reči za razliku od »edipalnog nivoa« prestaju da budu pouzdan sredstvo sporazumevanja. Uobičajeni termin koji u psihoterapijskoj situaciji opisuje ove fenomene više se pacijentom sa nedovoljno strukturiranim i slabim Ja. U tom domenu terapijski odnos je još uvek u predanalitičkim vodama. Da bi se u njih uslo počeo je osposobiti Ja, »vaspitati ga«, kako bi bilo u stanju da se prepusti sadržaju koji se pojavljuje i podnese kako veliko povećanje napetosti tako i agresivnosti ili prijateljstva i naklonnosti. Sve napred opisano dešava se veoma rado i skoro neprimenito, veoma retko u nekom »gromoglasnom« obliku. U ovom slučaju, reči za razliku od »edipalnog nivoa« prestaju da budu pouzdan sredstvo sporazumevanja. Uobičajeni termin koji u psihoterapijskoj situaciji opisuje ove fenomene više se pacijentom sa nedovoljno strukturiranim i slabim Ja. U tom domenu terapijski odnos je još uvek u predanalitičkim vodama. Da bi se u njih uslo počeo je osposobiti Ja, »vaspitati ga«, kako bi bilo u stanju da se prepusti sadržaju koji se pojavljuje i podnese kako veliko povećanje napetosti tako i agresivnosti ili prijateljstva i naklonnosti. Sve napred opisano dešava se veoma rado i skoro neprimenito, veoma retko u nekom »gromoglasnom« obliku. U ovom slučaju, reči za razliku od »edipalnog nivoa« prestaju da budu pouzdan sredstvo sporazumevanja. Uobičajeni termin koji u psihoterapijskoj situaciji opisuje ove fenomene više se pacijentom sa nedovoljno strukturiranim i slabim Ja. U tom domenu terapijski odnos je još uvek u predanalitičkim vodama. Da bi se u njih uslo počeo je osposobiti Ja, »vaspitati ga«, kako bi bilo u stanju da se prepusti sadržaju koji se pojavljuje i podnese kako veliko povećanje napetosti tako i agresivnosti ili prijateljstva i naklonnosti. Sve napred opisano dešava se veoma rado i skoro neprimenito, veoma retko u nekom »gromoglasnom« obliku. U ovom slučaju, reči za razliku od »edipalnog nivoa« prestaju da budu pouzdan sredstvo sporazumevanja. Uobičajeni termin koji u psihoterapijskoj situaciji opisuje ove fenomene više se pacijentom sa nedovoljno strukturiranim i slabim Ja. U tom domenu terapijski odnos je još uvek u predanalitičkim vodama. Da bi se u njih uslo počeo je osposobiti Ja, »vaspitati ga«, kako bi bilo u stanju da se prepusti sadržaju koji se pojavljuje i podnese kako veliko povećanje napetosti tako i agresivnosti ili prijateljstva i naklonnosti. Sve napred opisano dešava se veoma rado i skoro neprimenito, veoma retko u nekom »gromoglasnom« obliku. U ovom slučaju, reči za razliku od »edipalnog nivoa« prestaju da budu pouzdan sredstvo sporazumevanja. Uobičajeni termin koji u psihoterapijskoj situaciji opisuje ove fenomene više se pacijentom sa nedovoljno strukturiranim i slabim Ja. U tom domenu terapijski odnos je još uvek u predanalitičkim vodama. Da bi se u njih uslo počeo je osposobiti Ja, »vaspitati ga«, kako bi bilo u stanju da se prepusti sadržaju koji se pojavljuje i podnese kako veliko povećanje napetosti tako i agresivnosti ili prijateljstva i naklonnosti. Sve napred opisano dešava se veoma rado i skoro neprimenito, veoma retko u nekom »gromoglasnom« obliku. U ovom slučaju, reči za razliku od »edipalnog nivoa« prestaju da budu pouzdan sredstvo sporazumevanja. Uobičajeni termin koji u psihoterapijskoj situaciji opisuje ove fenomene više se pacijentom sa nedovoljno strukturiranim i slabim Ja. U tom domenu terapijski odnos je još uvek u predanalitičkim vodama. Da bi se u njih uslo počeo je osposobiti Ja, »vaspitati ga«, kako bi bilo u stanju da se prepusti sadržaju koji se pojav

nosno motorno pražnjenje. U ovoj oblasti psihoterapijskog rada, javlja se veći broj mogućnosti za primenu terapijskih iskustava u drugim oblicima vaspitanja.

Tek kada subjekt terapije izgradi zrelje i jače Ja, koje može uživati u zadovoljstvu, koje može podneti povećanje napetosti, postojanje nezadovoljenih želja ili nružne, moguće je supstituisanje neodgovarajućih zamisli iz detinjstva ispravnim rešenjem. Ja će tada biti u mogućnosti da preispita staru potiskivanja. Neka će odbaciti, a druga prihvati onda kada su obnovljena čvršćim materijalom, piše Freud u članku »Dovršiva i nedovršiva analiza«.⁸ Zahvaljujući pacijentom jačem Ja, potisnuti materijal bilo bi moguće dovesti bliže njegovoj svesti. Drugi važan uslov za psihoterapijski rad bilo bi postojanje njegove sposobnosti da uđe u oblast transfernih reakcija. Imamo li u vidu ranije opisano postojanje dva dela subjektnog Ja, posebno prvog koji ne pristaje na saradnju, postavlja se pitanje i njegovog vaspitanja za saradnju. Vaspitanje počinje u okviru onoga što se opisuje pojmovima transfernih fenomena. Uobičajeno je da se transfer uzima kao vid otvara, ali on može postati saveznik »analitičkom lečenju samo u svom odraslim, naslanjajućem (analitičkom) i uzdržavajućem vidu. Ta ideja potekla je i proširena od E. Bibringa izrazom „terapijski savez“ (1, str. 154). Takav aspekt transfernih reakcija bio je zapažen i od drugih autora o čemu izveštava R. Grinsson (10, str. 46): Sterba (1934) govori o »savezu koji se oblikuje između pacijentovog razboritog Ja i analitičarevog analitičkog Ja; Fenichel (1941) ga opisuje kao »razboriti transfer«; Cecel (1956) piše o »zrelom transferu«. Radni savez, vidimo, opisan je na više načina ali se smatralo da je od drugostepene važnosti i do radova Ralfa Grinsona nije bio jasnije izdvojen od ostalih transfernih reakcija. Razumevanje suštine patoloških procesa je pokrećao sa terapijske mrtve tačke, u koju se dolazi usled pomaganja pouzdano razvoja radnog saveza pacijenta sa analitičarem, ističe Grinsson. Ovu grešku u tehnici on je otkrio kako u svom načinu rada tako i kod drugih analitičara sa dugim terapijskim stažom. Zapažanja su se ticala onih nerastumačivih i nedovršivih analiza u kojima je postala jasna važnost razdvajanja pacijentovih reakcija prema analitičaru u dve kategorije: transferne neuroze i radnog saveza. Kao ilustraciju navešćemo jedan Grinssonov prikaz, na 197. str. navedenog:

Pacijentkinja koja je na analizi provela četiri godine, sticaljem okolnosti, a posle prekida od šest godina, ponovo se obratila Grinsonu. U trenutku prekida prve analize, oboje su bili svesni da još mnoge oblasti nisu proradene i da analizu tada nije bilo moguće dovršiti. Tokom prvih sati »ne kauču«, u njenoj nastavku, terapeut je zapazio nešto što je i tokom prethodne opažao ne pridajući mu bilo kakav značaj. Naime, otkrio je čudan načingovora. Zbog promene u načinu svoga rada, sada je tu neobičnu okolnost jasnije mogao da sagleda. U jednom trenutku, posle neprekidnog govorjenja, pacijentkinja je otpočela »deklamovanje« o nekom skorošnjem događaju, iznoseći, kao u snu, nevezane rečenice i opscene fraze, bez svesti o njihovoj čudnosti, ponekad i opsesivne misli, a potom bi usledilo vraćanje deklamovanju po prošloštem događaju. Kada je terapeut dotičnu gospodu suočio sa čudnim načinomgovora, njoj se činilo kao da prvi put o tome čuje, osvetiši se napadnutom. Terapeut je iz podataka dobijenih tokom prethodne analize znao da je njen mama bila velika alapača, koja je bujicom reči izražavala svoju anksioznost i neprijateljstvo prema mužu, nekom mirnom čoveku. Umesto da analizira taj segment njenog ponašanja, terapeut je u ovoj analizi učinio nešto drugo. Shvativši da je pacijent ovakvom načinomgovora tokom mnogih sati u stvari bežao iz analize, počeo je da se drži samo takvog načinagovora, neprestano suočavajući pacijenta sa njim. Dok se u okviru takvog načina rada nije uspostavio radni savez, terapeut nije htio da radi sa bilo kojim drugim materijalom. Od tada, pacijentkinja se okrenela prema pogrešnoj upotrebi osnovnog pravila, počevši da shvata kako je takav govor bio u vezi sa anksioznošću, gde je označavao udaljavanje i govorjenje kao u snu. U snu, nije mogla biti odgovorna za ono što izlazi iz nje. Ova analiza imala je drugačiju atmosferu od prethodne i, po Grinsonovim rečima, to je za njega bilo fascinantno iskustvo. Odbacivši pogrešno analiziranje drugih vidova transferne neuroze, terapeut je pacijentu omogućio da dode do spoznavanja uzroka svoje sklonosti za regresivnim funkcionalisanjem. Ja, pri tome je uglavnom vodio računa da održi dobar radni savez. »U drugoj analizi imao sam i dalje hirovitog pacijenta ali i saveznika koji ne samo što mi je pomogeo kada sam lutao, već mi je signalizirao kada sam radio dobro čak i pre nego što sam to sam shvatio«, piše Grinsson. (10, str. 199)

Kod onih osoba kod kojih se ne zapaža oštećenje u funkcijama Ja, radni savez se razvija gotovo nevidljivo, veoma tiho, na izgled nezavisno od bilo kakve terapeutove intervencije. Nabrojaćemo samo neke od funkcija Ja koje uz objektalne odnose doprinose stvaranju i održavanju radnog saveza: subjekt terapije trebalo bi da ima sposobnost sporazumevanja uz pomoć reči kao i obuzdavanja svojih akcija; mora posedovati sposobnost da se seća, da posmatra sebe ili reflektuje (odražava), da se prepusti fantaziji i to saopšti. Tako pacijentov doprinos radnom savezu, sem doprinosa terapeutu i onih koji proističu iz terapijske situacije, zavisi od dve suprotne sposobnosti: od njegovog umeća da održi vezu sa stvarnošću terapijske situacije i njegove spremnosti da se prepusti regresiji u svet mašteta.

Radni savez je relativno neneurotični, razboriti odnos između pacijenta i analitičara. Njegovo kliničko ispoljavanje ogleda se i u spremnosti pacijenta da analitički radi sa regresivnim i bolnim uvidima. U oblikovanju ovog saveza, po Grinsonovom mišljenju, značajnu ulogu ima privremena i delimična identifikacija sa analitičarevim načinom rada. Sem toga, ukoliko je pacijent već ranije bio u stanju da tokom svog života oblikuje neutralizovane odnose, tokom terapije postoji mogućnost nastanka relativno razboritog, deseksualizovanog [zadovoljenje Ja nije više čisto instinktivno] (3, str. 114)] i neagresivnog odnosa prema analitičaru. Analitičar sa svoje strane doprinosi stvaranju radnog saveza pomoću »razumevanja,

⁸ Pojmovnoj zbrici u psihologiji osim već pomenutih autora psihoterapijskih doktrina, značajno doprinose i prevođaci. Zbrka se najbolje može videti i u prevodima naslova ovog Frojdovog teksta na naš jezik (Die endliche und die unendliche Analyse): Analiza ograničenog i bezograničenog; Analiza; konačna i beskonačna (?) u Ego-psihanalizu, str. 37 i 336. Analiza završena i nezavršena; Konačna i beskonačna analiza u M. Popović i V. Jerotić, Psihodinamika i psihoterapija neuroza, str. 17 i 125. Analiza dovršivog i nedovršivog u M. Balint, Osnovna greška, str. 16. Da je slično i u drugim sredinama videti Ž. Lakan i primer koji on navodi na str. 97 Spisa: Kraj i beskraj psihanalize,

uvida, pomoću stalnog analiziranja otpora, pomoću svog suosećanja, empatije, iskrenosti i neosuđujućeg stavka. (10, str. 46)⁹

Izgradnja dijade subjekt terapije-terapeut može se uporediti i sa nekim rezultatima iz istraživanja koja su se ticala problema afektivne vezanosti kod dece. Više autora (Bowby 1969, Schaffer 1971, Alnswort) utvrdilo je »da se dete ne vezuje za osobe koje mu pružaju zaštitu kada se pojavi opasnost nego za osobe (bila to majka ili ne) koje pokazuju najveću osetljivost za signale... tj. koji stalno osluškuju signale koje dete upućuje, koje pravilno tumači značenje tih signala i koje adekvatno i brzo reaguju na te signale«. (11, str. 168) Terapeutov položaj mogao bi se opisati skoro istim navedenim rečima: trebalo bi da on bude osjetljiv na signale koje subjekt terapije upućuje, da ih stalno osluškuje i pravilno tumači. Teskoće nastaju u opisu adekvatnog reagovanja, odnosno onoga što se želi reći tim izrazom. Skoro je sigurno da većina roditelja, kada su u pitanju osnovne potrebe, koje se tiču potreba za hranom, topлотом, blizinom i drugim, nemu nedoumica što je potrebno uraditi da bi dete bilo opet zadovoljno i mirno. Ali što se ide dalje stvari ne bivaju više tako jednostavne. Sto se osoba na psihoterapiji tife situacija je još zamršenija. Da odgovori na subjektnote potrebe zaželeo je i Ferenc, a verovatno i drugi. Beleške o njegovim neuspesima kada je poželeo pacijentima da pruži ono što im je nedostajalo, mnogo govore o nesrvishodnosti takvog načina rada čak i kada ga preduzeće »majstor« analize, kako je Freud voleo da ga naziva. S obzirom na temu o kojoj je reč i koja se tiče vaspitanja i psihoterapije, na ovom mestu zeleo bi da navedem i jednu važnu razliku u primeni psihoterapijom stičenih iskustava na vaspitanje. Pre toga, sličnost vidimo u posedovanju dara za opažanjem i pravilnim tumačenjem detetovih ili pacijentovih potreba. U svakodnevnom životu, pa i vaspitanju, dete neće imati ništa od toga što cemo ga mi, odrasli, pravilno razumeti ukoliko pravovremeno i odgovarajuće ne reagujemo na njegove potrebe. Svako ko svom detetu ili voljenoj osobi umesto ispunjenja željenog očekivanja ponudi interpretaciju želje, bilo da je ta ona tačna ili ne, svejedno, mora biti spremna na gorka razočarenja. Voljena bića tada, svojim mislima, osećanjima i nebiranim rečima, ne pokazuju baš previše sklonosti da »adekvatno i brzo« odreaguju na naše signale. U psihoterapiji, tačnije psihanalizi, apstinctivno pravilo načela uzdržavanja tokom rada i obavezuje da se na potrebe subjekta terapije ne smo odgovoriti. Tako se pod »adekvativnim reagovanjem« terapeut misli na njegovu umeću da sivori uslove koji će subjektu analize omogućiti sagledavanje njegovih želja, potreba i zamisli, i integraciju i asimilovanje putem uvida. Ono što podjednako može važiti i za vaspitača kao i za terapeutu skloni smo da vidiemo u strpljenju koje subjektu dopušta samostalan izgradnju odnosa, kao i njihovom umeću da CUTE i prestanu da podržavaju »prazan govor« koje subjekta vaspitanja ili psihoterapije najviše povređuju.

Literatura

1. Balint, M., *Osnovna greška*, Naprijed 1985.
2. Blanck, G. i R., *Ego-psihologija*, Naprijed 1985.
3. Fenichel, O., *Psihanalitička teorija neuroza*, Medicinska knjiga 1961.
4. Freud, S., *Tumačenje snova*, Matica srpska 1961.
5. Freud, S., *S one strane principa zadovoljstva*, Treći program Radio-Beograda, br. 63.
7. Freud, S., *Analysis Terminable and Interminable*.
8. Freud, S., *Case Histories II*, Pelican Books 1979.
9. Gardiner, M., *Covek-vuk*, Naprijed 1981.
10. Greenson, R., *The Technique and Practice of Psychoanalysis*, Hogarth Press 1978.
11. Ivić, I., *Čovek kao animal symbolicum*, Nolit, 1978.
12. Lacan, J., *Četiri temeljna polma psihanalize*, Naprijed 1986.
13. Miščević, N., *Filosofija jezika*, Naprijed 1981.
14. Vigotski, L. S., *Mišljenje i govor*, Nolit 1983.

⁹ Teorijska konceptacija Ralfa Grinsona, pripada američkom krilu psihanalitičkog pokreta. Karakteriše ga usmerenost prema funkcijama Ja, koja je započeta sa radovima Ane Freud i Hajnce Hartmana. Osim ove, poznata je i engleska škola okupljena pod okriljem radova Melani Klajn i njenih sledbenika. Treće gledište vezano je za francuski psihanalitički pokret koji deluje izvan zvaničnog psihanalitičkog udruženja (IPA) i vezan je za rad Žaka Lakan. Između ostalog, ovaj pravac mišljenja karakteriše se i kritičkim prilazom analizi koja je prisvojila stil american way of life. Kritika je usmerena prema različitim pojmovima psihanalitičkog rečnika i njihove upotrebe, na primer, revalorizacije, po njihovom mišljenju, davno oborenog pojava na polju psihanalize kojim se prenalažavaju funkcije Ja uz brojne implikacije koje iz te postavke slijede.

opasnosti psihijatrizacije

jojan rašković

Sadašnji prostor svih životnih i savremenih psihijatrijskih teorija zauzima koncept duševne bolesti. To je i zbog toga što, za razliku od antropologa, političkih naučnika, sociologa, psihologa i svih onih što se bave ljudskim komunikacijama, jedino psihijatri imaju uvid i praksu eksperata za mentalne bolesti. U isto vrijeme postoje neki pokreti kao što su antropološka psihijatrija, socijalna psihijatrija, alternativna psihijatrija, politička psihijatrija koja se bavi društvenim sistemima kao nosiocima egzistencijalnih ciljeva što se očituje u politici koja hoće da bude nad ljudskom srećom.

Jedino ekstremno, pretežnje antipsihijatrijsko stanovište, utvrđuje da ne postoji duševna bolest. Leing (Leing) tvrdi da ne treba ponašanje psihičara tumačiti očatoškim procesima što se dešavaju u njima samima. Prema njegovom shvaćanju takvo gledište zatvara »predmet« u jednu medicinsku metaforu. Kroz tu metaforu odvaja se ličnost od društvenog konteksta i depersonalizira se kao osobno, samostalno značenje. Leingovi zaključci, očito vuku korin iz jedne ranije knjige Sasa (Szasz) u kojoj se izričito kaže: »Izraz mentalna bolest je metafora koju smo uspostavili kao pogrešan iskaz za neku drugu činjenicu.«

Kritičko ispitivanje ovog osnovnog koncepta vodi nas u neke neosporne sruštine. Duševna bolest nije materijalno objektivirana, bliza je apstraktnoj opservaciji i teorijskom koncipiranju. Zalutali su svi koji su pokušavali dosezati »objektivne istine« ili »činjenice«. Historijski i danas duševna bolest uključuje bezbrojne i različite događaje u čovjeku.

U vrlo kratkom raportu i sažetu iznijet ćemo neke oblike, možda i glavne, upotrebe pojma duševne bolesti. To nam je potrebno i zbog toga da dodemo do nekih suštinskih oznaka bitno povezanih sa našom osnovnom temom. Prvu i ogromnu skupinu čine mentalne bolesti koje su znak i posljedica oboljenja mozga. Tu spadaju vrlo evidentne činjenice kao što su poznati fenomeni cerebrospinalnog luesa, delirantna stanja intoksikacije i mehaničke povrede mozga, poznati akutni egzogeni reakcioni sindrom, cerebrogeni poremećaji mišljenja govora, rasudjivanja i opće pročuljice. Moramo biti korektni, to su u stvari bolesti mozga, a ne razuma. Međutim, prema jednoj i danas respektiranoj školi, sve duševne bolesti imaju ishodište u moždanoj leziji, u većini slučajeva maskiranoj i današnjim naučnim sredstvima nedostupnoj je neobjašnjenoj promjeni. Mnogi savremeni psihijatri, liječnici i naučnici pokazuju visoku sklonost prema organskim objašnjenjima funkcija mišljenja i ponašanja i njihovim poremećajima. Zapostavljaju konfliktna personalne potrebe, socijalne aspiracije, psihološka gledišta i sve društvene vrijednosti, smatrajući ih nebitnim za ljudsku stradanja ukovrenia u promjenje što ih izaziva duševna bolest. Duševne poteškoće i nezgode koje možemo skratiti u sintagmu problema-življenja upućuju na fizikalno-kemijske procedure koje još nismo otkrili. Baziraju se duševna bolest ne razlikuju od ostalih bolesti. Jedina razlika između duševnih i tjelesnih bolesti ispoljava se u činjenici da duševne bolesti zahvaćaju specifičan organ, mozak. Tjelesne bolesti se manifestiraju neduševnim simptomima i posljedicama afekcije ostalih čovjekovih organa. Praktična i današnja psihijatrija u vrlo rasprostranjениm oblicima primjenjuje psihofarmakološku terapiju. Sva je koncentrirana na biokemiji, neurofiziologiji i neuropatofiziologiji. Govori se o elementarnim poremećajima metabolizma biogenih amina, o funkcionalnim cerebralnim fenomenima mezencefalona, retikularne supstancije, limbičkom sistemu. Široko se primjenjuju na temelju empirije i nekih saznanja inhibitori monoaminooksidaze, triciklički antidepressori, razni derivati ranogih kemijskih jedinjenja, neuroleptici i mnóstvo drugih preparata koji svakodnevno preplavljaju bogato tržište.

Nije teško uočiti fundamentalne pogreške ovog sistema. Spomenut ćemo samo dvije temeljne. U prvom redu, bolesti mozga, po analogijama bolesti bubrega i jetre, su objektivni defekti duboko odvojeni od društvenih poteškoća, problema življenja i brojnih unutrašnjih konfliktnih situacija.

Ne treba dokazivati da neka paradoksalna euforična stanja u toku multiple skleroze mogu odgovarati korelativnim i konačnim oštećenjima nervnog sistema, kao što, s druge strane, neko vjeruje u ideju da se njegovi unutrašnji organi raspadaju, da mu tijelo umire, iako u tkivnim fizičkim i kemijskim stanjima sve funkcionira kako treba. Ovaj drugi slučaj se ne može objasniti defektima ili bolestima nervnog sistema. Formirala bi se greška koja nije samo u opservaciji ili razumijevanju nego i u samoj organizaciji izraza sponzajne. Sponzaja bi postala vrlo staticna, oslobođena slojevitosti i svih oblika nadgradnje.

Greška bi nastala i u dualizmu tjelesnog i mentalnog, dualizmu koji je pretežnje posljedica gorovne navike i ne pripada stvarnom stanju duhovnog i duševnog života.

Možda koja riječ više o tome. U medicinskoj praksi obraćamo pažnju nekim fizičkim poremećajima, simptomima, osjetljivosti na dodir, temperaturi, bolovima i izraslinama. O duševnim simptomima govorimo na drugi način, drukčije ih klasificiramo, opserviramo i procjenjujemo. Koncentriramo se na odnos bolesnika prema sebi, drugima, materijalnim vrijednostima. Postoje i neki specifični uvjeti duhovnog stanja samog opservatora, njegovih uvjerenja i znanja o čovjeku s kojim komunicira. Ako opservirani kaže da mu prijeti državni i politički aparat, opservator mora vjerovali da mu ne prijeti persekulacija od organa gonjenja društvenog sistema. Prosudjivanje se uvijek oslanja na mogućnost nepodudaranja bolesnikovih ideja sa stvarnim dogadjajima, odvaja koncepte fantazije od stvarnog, relativizira stvarno i moguće, da bi se odlučio na kraju. Mentalni simptomi se nerazmirsivo vezu za socijalno, iznad svega za etičko, vrlo slično mehanizmu povezivanja tjelesnih simptoma sa anatomskim ili genetičkim kontekstom. Prema tome, koncept duševne bolesti kao oštećenje mozga pripada drugoj, izrazito tjelesnoj projekciji. Simptomi se direktno povezuju sa tkivnim supstratom.

Drugi veliki koncept duševne bolesti sadržan je u formulaciji »problema življenja«. Pojam i termin duševne bolesti je bitno različit od »moždane bolesti«. Složio bih se s onima

koji misle da je življenje mučan proces. To bi naročito važilo za modernog čovjeka, čija ugroženost nije toliko izraz borbe za golu egzistenciju i bioško istrajavanje, već u svakodnevnim stresovima, duševnoj napetosti, mučnom iščekivanju i vrlo često topoj dokolici. Stres komunikacije bitno ugrožava modernog čovjeka. U ovim okolnostima pojma duševne bolesti se upotrebjava da bi se identificirao, legitimirao, ili u nekim crtama opisao pojedinac koga rado nazivamo ličnošću. Duševna bolest kao deformacija ličnosti postaje posljedica socijalne dihotomije u svim interpersonalnim projekcijama. Koncept bolesti, bila ona tjelesna ili duševna, podrazumijeva odstupanje od jasno definirane norme. U slučaju fizičke bolesti norma je strukturalni i funkcionalni integritet. Isto tako odstupanje od etičkih, pravnih, političkih i socijalnih vrijednosti i normi može biti tumačeno kao bolest. Međutim, odgovor na ogrešenje prema normalnim, pravnim i političkim strukturama nije tako jednostavno, ne može se utvrditi kemijskim ili optičkim instrumentom, provodi se u terminima etičkih, psiholoških i zakonskih koncepcija. Shvaćanje da kronično neprijateljstvo, osvetljubivost, izražavanje agresivnosti, sumnjičavost ili nevjera u proklamirane vrijednosti predstavljaju indikaciju duševne bolesti jeste tipičan primjer upotrebe kriterija etičke norme. Tu spada i česta misao da je samo duševno bolestan čovjek pripravljen za ubojstvo, ali ne samo u etičnom, već u pravnom smislu. Pravni kriterij ove ocjene je odlučen. Sustina ovog drugog psihijatrijskog koncepta je u pokušaju da se psihijatrija bavi studiranjem socijalnog ponašanja i međusobnog uslovljavanja odnosa društva i pojedinca. Slabost ovog koncepta ispoljava se u ocjeni ponašanja kao osnovnog principa procjene bolesti. Mentalna bolest predstavljena je međusobnom i međuljudskom socijalnom disharmonijom. Priznaje se bolest koja nema tjelesni temelj. Duševna bolest se tako duboko smještaj u socijalni prostor, njezina dimenzija je neobična, ona je u boljem odnosu sa etičkim i socijalnim nego sa medicinskim. Zato duševna bolest može predstavljati i proizvoljno izvedenu kategoriju. Ali, ima još jedna velika slabost u konceptu ove psihijatrije. Kriteriji psihijatrije postaju u isto vrijeme i njezin autonomni prostor. Psihijatrija se moralizira, sociologizira, jurisdicira, preplavljuje sva oblike društvenog života, uvlaciči se u pore pojedinačnog, grupnog i totalnog življenja. Ukratko, dešava se moderna drama psihijatrizacije. Psihijatrija postaje ono što bi najmanje trebala biti, samostalna društvena moć, dio moći totaliteta, dijeli sudbinu manipulatora i vlastodržaca. No, to nije i najbitnija determinacija psihijatrije. Sociobičetna orijentacija psihijatrije bitno utiče na ideju, što je loše za društveni život pojedinca, određuje i komentira njegov svijet, nameće mu želje koje nisu njegove, stvara lažnu motivaciju. Psihijatrija se ideologizira. Uplašeni od ovih čudovišnih dimenzija psihijatrije, mnogi antipsihijatri su izveli jednu šarmantu, ponešto neuvjerljivu egzibiciju. Jednostavno su neglirali duševnu bolest smatrajući da će tako ukinuti moć psihijatrije i psihijatara. Ova avantura jedva je uspjela, ipak, ostali su duboki tragovi i rasute misli iz kojih će vjerovatno izroniti neke nove negativerne denominacije.

Kao što smo pokušali sažeti, postoje u osnovi dvije psihijatrijske škole, dva psihijatrijska i vrlo odvojena gledišta. Prvo bi nazvali pragmatičnim, a drugo ideološkim. Prvom strukturonu dominira organski supstrat i opservacija, a drugom socijalni princip i mnogostrukne kombinacije međuljudskih komunikacija. Najlakše bi bilo reći da je psihijatrijska istina negdje između njih. To bi bilo vrlo banalno, imalo bi u sebi slabu podlogu mislenosti, bilo bi u isto vrijeme neslojivo i ujedostavljeno. Nije dovoljno reći ni to da je potrebna dijalektička negacija ovog dvostrukog »corpus psychiatricus«. Možda treba respektirati čovjeka sa svim njegovim strukturama, prihvatići ravnopravno svjesno i nesvesno, racionalno i iracionalno, smisleno i nesmisleno, i neosmišljeno, ukupne stvarne i moguće motivacije. Sigurno je, međutim, jedno, da je psihijatrizacija i kao pojam i kao činjenica izvirala iz ove druge, ideološke psihijatrije. Najkrunjni, nezajedljiv, vrlo agresivan i lažni koncept formiran je u državi kao terapeut. Ovaj pojam ima vrlo precizne konsekvence. Vjerovatno se temelji na posljedici bijega od noralne i političke odgovornosti koji se ukorjuje u magliskom i čudovišnom očekivanju blagorodnosti koncepta psihijatrizacije. Naša slika prirode i funkciranje vlasti se duboko izmjenila. Na državu gledamo kao na zaštitnika ili iscjelitelja. Isto tako kao što dijete očekuje brigu svojih roditelja i bezgranično im vjeruje, bolesnici očekuju od psihijatra da ih liječi, da vladaju njime, da su tu pored njih u svakoj prilici. Prželjkuje se i očekuje terapijska pomoć države i društva ne samo kod duševnih bolesti, nego i u moralnoj, političkoj i socijalnoj nelagodnosti. Supstituiru se prosudjivanje duševnog zdravlja sa prosudjivanjem moralne vrijednosti.

Za neke antipsihijatrene fašizam je u tjelesnom smislu uspostavio vrijednosti »dobro za državu« i potinio sebi sposobnost da uspostavi »snagu naroda« i »moć ljudi«. Za državu je mnogo uvjerljivije i psihološki opravdanje kada se javlja kao pravi terapeut, neporečeni iscjelitelj, nego kao administrativna moć, zakovana i nedodirljiva vlast. Hjum (Hume), polazeći u pretpostavke neke vrste psihijatrijske zajednice, pronalazi finalni cilj u »transformaciju države u terapijsku zajednicu«.

Baš u tome leži najveća opasnost za ličnu slobodu. Zato jer u tim terapijskim aspiracijama vlast nameće svoju pomoć u jednoj vrsti psihološkog i stvarnog nasilja. Kako kaže Sasi u klasičnoj dosjetki »doktor zna bolje« leži neodgovida potreba submisije, poslušnosti i vjere u tuđu moć. »Tako se zatvara paralela između politike i moralna fašizma.« Svak dobiva jedan dio to moćne zaštite. Vrijednost države se obraduje u politiku fašizma preko vojske i policije, a u moral fašizma kao terapiju, posebno psihijatrijsku terapiju. Možda sve to izgleda prenaglašeno i kao mislečka konstrukcija neuvjerljivo, ali moramo voditi računa i o tome kada je napisana. To je bilo u eri makartizma i nekih posebnih političkih prijetnji Americi. Ono što je u ovom sadašnjem času mnogo je jednostranije i bez fašizacije, formuliraju se neke osnove i na istoku i na zapadu, neke posebne tendencije društvenih sistema da se ispolje kao zaštitnici mentalnog zdravlja.

Još je jedna opasnost ideološke psihijatrije, koja je sama po sebi izvorište psihijatrizacije. U njoj se kao u većini socijalnih nauka istina može uspostaviti iskazom, može se izgraditi riječima. Zato je unutrašnja istina psihijatrije socijalna istina. Rasprostranjenost ideološke psihijatrije ima tendenciju da assimilira partikularnu i pragmatičnu psihijatriju priznajući je i ponističavajući je u isto vrijeme. Partikularna psihijatrija postaje njezin vjerni pratilac i socijalno obvezljiveni pomagač. Ništa ne znači što partikularna psihijatrija hoće da postoji mimo i pored iskaza, nezavisno od riječi i govora. Socijalno nadmoćnija ideološka psihijatrija natkrilje partikularno u psihijatriji, pokriva ga svojom snažnom sjenom. Zato se antipsihijatrica u jednom ne baš i uspešnom grču trudi da razbije osnovni sadržaj mentalne bolesti. Sada ćemo se uputiti prema jednom mnogo banalnijem terenu. Pružit ćemo nekoliko bilježaka o pokušajima bukvalne psihijatrizacije. Poznata je stara tendencija da se psihijatrija bavi pro-

cjenama iznimnih duhova i kreativnim manipulantima. Napisane su mnoge knjige, izmišljeni svekoliki sindromi da bi se opisale patološke situacije i duševna stanja posebnih i zanimljivih ili manje zanimljivih osoba.

Mi ćemo se pozabaviti u vrlo ograničenoj formi sa jednim manje poznatim spisom i studijom vrlo poznatog dr Švajcera (Schweitzer). To je studija iz 1913. godine reprezentirana u 1948. godini. To je spis u kome se energetično pobiju radovi trojice psihijatara, od kojih je svaki od njih ocijenio da je Kristos duševno bolesna osoba. Nas, dakako, ne zanimaju mnogi replike autora ove knjige, način kako odbija zamišljene optužbe, i brani Krista.

Nekoliko riječi po pojedinačnim procjenama Isusove abnormalnosti. De Losten (De Loosten), iz Njemačke, opisuje Krista kao mješanca, hibridnu ličnost u nekoj vrsti dihotomije, obilježenog od rođenja, hereditarno opterećenog. Od rane mladosti privlačio je, prema судu ovoga psihijatra, pažnju ekstremnom i neuromornom samosvješću kombiniranom sa visokom intenzitetom i vrlo tankim i slabasnim smisalom za porodicu i spolni život. Njegova samosvjesnost polako tone u čvrsti sumanuti sistem čija se osebujnost odlikuje vrlo intenzivnim religijskim tendencijama i preokupacijama.

Hirš (Hirsch), američki psihijatar, dijagnosticira Kristu paranoju. »Sve što mi znamo o njemu potvrđuje tako preciznu kliničku sliku paranoje.« Nastavlja da je teško u udžbenicima psihijatrije naći tipičnu i uvjerljivu, jaču i izraženiju megalomaniju od one što se dokaže u Isusovim životom.

Bine Sangl (Binet Sangle), francuski psihijatar, isto tako smatra Krista paranoidnim bolesnikom. Pokušava analizirati tajanstvenost i osjećajnost pojave Krista i njegovih projekata kao paranoidni sadržaj. Posebno se bavi njegovim učenjima o tajnama, mesijanstvu. Zaključuje da je formulacija sumanosti nastala u jednom emocionalnom stresu.

Iz ovih kratkih simplificiranih sadržaja vidi se kako se psihijatrija u nekim tekstovima pretvara u asocijaciju i stvarne duhovne svjetove koji nisu ništa više od prividne nauke i postaju lažna svijest jedne znanosti. No, sve ovo nije bit i slika našeg nastojanja. Služi nam kao neka vrsta međustanice u određenju mesta i uloge psihijatrizacije. Kristos je mnogo slojevitiji od psihijatrijske dijagnoze.

Sada ćemo se pozabaviti recentnim približima grupnoj terapiji, terapijskoj zajednici i svim oblicima grupnih komunikacija. Temelji grupne terapije počivaju na pretpostavci vrlo blagovornog djelovanja grupe na čovjeka koji ima probleme. Grupa je izšla iz starog principa traženja socijalnih rješenja u grupnom životu. Zato postoje i jednostrane i komplikirane veze između humanističke psihoterapije i koncepta grupnih društava.

Socijalnu grupu formiraju egzistencijski ili ideološki ciljevi. Sigurno je da svaka grupa sadrži elemente represije. Uz određene prednosti grupna psihoterapija vodi i ka područtvjuju bolesti, najdubljeg subjektiviteta, a to znači intime, emocionalnosti i iracionalnosti. Zato je svaka grupa vrlo rizična i neizvjesna. U grupi se formira laž koja može biti i korisna, ali se može izazvati i prisilna laž, obrambena laž i vrlo često kreativna laž. Sigurno je da će čovjek o jednoj stvari nikad ne govoriti isto ako je pred njim određeni drugi čovjek ili određena druga grupa. Nikad se iste činjenice ne iznose u porodici, među prijateljima ili među znancima. Sklonost preobražavanju činjenica leži u težnji većeg efekta svoga iskaza i svoje priče. Svaki čovjek je pripovjedač. Tako se može oslobođiti bolesnog sindroma, ali ga svojim iskazom dublje nesvesno ukorijenjuje. Ono čega se moraju kloniti sve grupe jeste nužnost da se ne robuje niti jednoj doktrini, niti jednoj metodi.

U centru grupne terapije u posljednje vrijeme, posebno mjesto zauzima terapijska zajednica. To nije izvorna zajednica koja je još davno uvedena. Radi se o skupini ljudi koji se slučajno susreću ili međusobno selektiraju. Ovo je u isto vrijeme i prijelaz između klasične grupne terapije i alternativne psihoterapije.

Cini se da smo dužni kazati i nekoliko riječi o antipsihijatrijskoj proceduri. Antipsihijatrija uspostavlja pojam društvene mreže, pojedinaca, odnosno individualnih osoba povezanih ravnim linijama. Zato se može raditi o dijadi, trijadi, porodičnoj mreži, političkim mini mrežama i velikim društvenim mrežama. Mreže se mogu sakupljati i u bolničkom krugu. U Kaliforniji se formiraju grupe od 15 do 45 osoba. Sastaju se jedanput nedjeljno u domovima raznih članova mreže. Ross Spec (Ross Spech) obavještava o svome radu. Za sastanke grupe obično se koriste prostorije dnevnog boravka američke niže srednje i srednje klase. Odredi se sat dolaska, oni što kasne ne puštaju se više u kuću. Vodi se otvorena rasprava. Iskreno se priča o vlastitoj mreži. Ponekad se nadu i oni koji su bez ikakve mreže. Obično postoje tri faze na samom sastanku, i jedne ili dvije faze između sastanaka. Terapeut stiže u kuću gdje se odražava sastanak desetak minuta prije zakazanog vremena. Tako provodi neko vrijeme s domaćinima i kontrolira dojazak ljudi, opservira ih. Ljudi stižu u malim grupama, postajajući, govore izrazito konvencionalno.

Tako se završava prva faza, ili drugoi fazi terapeut potiče razgovor i posebno pazi na uzajamne odnose u grupi. Govori se o poteškoćama, konfliktima i frustracijama. Priča se o ranijim uvredama i tajnama. Stvari se pretresaju otvoreno i bez stida. Preporučuje se i ponuka šala. Ovakvi razgovori traju nešto manje od dva sata.

Treća faza je zajednička zakuska u kojoj se obično obrazuju male podgrupe. Terapeut kruži od grupe do grupe. Kada utvrdi da je stvorena lažerna atmosfera psihijatar napušta grupu.

Ovakve grupe se sastaju redovito i poslije nekoliko mjeseci počinje čvršća veza u društvenoj mreži formirane grupe. Pojedini članovi grupe o drugim članovima grupe znaju mnogo više nego što se i pretpostavlja.

Kao naročito dostignuće ovih grupa terapeuti Zapadne obale ukazuju na slučajeve izbjegnute hospitalizacije kroničnih duševnih bolesnika. Društvena mreža prihvata i shizofrenog bolesnika, postaje prema njemu tolerantna.

Nekoliko usputnih riječi o alternativnoj psihijatriji. U institucionalnom smislu alternativna psihijatrija podržava terapijski program čija je osnova u demokratskoj komunikaciji grupe. Zapravo, bolesnik i ne postoji. Ruše se sve granice između bolesnika i osoblja, a pogotovo pravila nadredenosti stručnjaka. To se može protumačiti i kao najviši oblik vjere u humanistički kolektivizam koji duboko reformira psihijatrijsku instituciju. Alternativna psihijatrija je pokušaj čvrstog sačuvanja socijalnog i terapijskog. Sigurno je da je alternativna psihijatrija čedo antipsihijatrijske concepcije. U jezincu razvoju se uočavaju elementi sponzirane aktivnosti. Prvi korijenovi leže u studentskim i narkomanskim komunama. Alternativna psihijatrija ukida profit, hijerarhiju i društvenu organiziranost. Zanimljivo je da sam u razgovoru sa predstavnicima alternativnih psihijatrijskih pokušaja dobiva i odgovore koji se vrlo

često spominju u našoj političkoj praksi. Tako oni govore o tražiocima pomoći, dakle korisnicima pomoći s jedne strane i pružaćicima pomoći s druge strane. Naglašavaju dogovaranja. Isto tako sam slušao alternativne psihijatre i ne psihijatre na nekim internacionalnim kongresima. Ono što su oni tražili kao pravilo i zahtjev svodilo se na činjenicu da humanistički psihijatar ili psihoterapeut mora biti vrlo lijep, izrazito prijatan i duboko saosjećajan. U isto vrijeme su nosioci ove ideje pokazivali i vrlo suprotne oznake. Ovo izlaganje možemo zaključiti činjenicom da ne postoji alternativna matematika, ili alternativna biokemijska, ili, konačno, alternativna kirurgija. To nas navodi na pomisao da je psihijatrija nedovoljno označena, da u njoj nema suštinskih bilježa »per se«, da je više disciplina, a manje nauka. Alternativna psihijatrija je psihoterapija bez psihijatara, bez institucija i bez organiziranih ciljeva.

Zanimljivo je da se u psihoterapiji i psihijatriji općenito sve manje upotrebljava izraz: čovjek dobro ili loše funkcioniра. To je sasvim u redu. Češće se govori o uspostavljanju čovjek-a. Na jednom od kongresa (VIII svjetski kongres terapijskih grupa u Rimu, septembar 1984) Amerika i Evropa govore o uspostavljanju preko identifikacije sa bludom, a Azija proklamira identifikaciju sa Kristom i što da kažemo poslije svega ovoga. Ako je psihijatrija ideologija, onda je koncept psihijatrije postao ideološki koncept, dakle, u svojoj sustini polemičan. Pod terminom »ideoloških koncepta podrazumijevamo forme kristalizacije kritičnih identifikacija«. Ova »kriva identifikacija« je i logična analogija koja je vrlo blizu tehnički smislu a povezuje lažno svijest sa političkom alienacijom, i čak samu alienaciju krivo upućuje. Politička alienacija sadrži neku vrstu egocentrčnog faktora kao jezgru. Baš taj egocentrčni faktor nije uvijek dovoljno procjenjivan u političkoj alienaciji, ali niti i u samoj pravoj vrijednosti uspostavljen od ozbiljnijih sociologa.

Stranačka misao je u stvari normalno egocentrčna. Borac stranke se nikada ne stavlja na mjesto protivnika. To nije samo skriveni egocentrizam, nego i suština ideologizacije. Psihijatrizacija bi karakterizirala ljude po pogrešnoj generalizaciji: »Svi duševni bolesnici su...« Ispolvjavala bi se i kao idejna i biološka superiornost zdravih. Psihološki se u isto vrijeme postavlja zahtjev da ta superiornost daje i specifična prava, etički fundirana. Princip nesimetričnih prava duboko potreba moral jedne civilizacije, iako izgleda logično da oni koji je podupiru imaju i veće privilegije.

Ova moralizacija i socijalizacija psihijatrizacije dovodi takozvanu duševnu osobu u posebno stanje »reifikacije«. Reifikacija i postvarivanje duševnog bolesnika vrši se u socio-historijskom procesu, u kome se ispoljava egoizam zdravih, a depersonalizacija bolesnih. Ima još jedna skrivena crta u ovoj psihijatrijskoj ideologizaciji. To je kategorija projekcije. Projekcija je u čisto psihoanalitičkom smislu operacija kojom subjekti odbacuju od sebe i lokaliziraju u drugom, osobi ili stvari, kvalitetu, osjećaju, želje, stovisće »objekta« koje ne voli ili »odbjija u sebi«. Tu se radi o obrani arhaičnog porijekla koja se djelično nalazi u nekim specijalnim duhovnim stanjima, ali također i u mišljenju »normalnih«. Zato je reifikacija problem posebne vrste. Ona omogućuje i psihološki opravdava podjelu svijeta na zdrave i bolesne. Ideološka polemika je općenito projektne strukture, što je neizbjegljiva posljedica egocentrizma. Socijalni projekt duševne bolesti je u isto vrijeme i projekcija i depersonalizacija i reifikacija »bolesnih«. Ovo je važno i zbog toga da bi se ponistišla krivnja anterijornim iskustvom kojim unaprijed obilježava bolesnika. Ima nekog zajedništva između mehanizma kojim se uspostavlja rasizam i ideologiju »duševnog bolesnika«, i rasizam i ova ideologija predstavljaju iskrivljenu svijest. Ideološka reifikacija u jednoj i drugoj strukturi preuzima dvostruku funkciju: otpor promjeni i opravdanje aktuelnog socijalnog statusa. To učvršćuje i socijalnu svijest zdravih. Depersonalizacija koju uspostavlja rasizam vrlo je slična onoj što je zdravi uspostavljaju prema bolesnicima.

Osim ovih, da tako kažemo, doktrinskih razmišljanja postoji još jedan vid opasnosti od psihijatrizacije. Psihijatrizacija proširuje pojmove psihijatrise, rasteže jezicne dimenzije, pokazuje permanentnost ideologiziranje njene suštine na način da se širenje i privedne ekspanzije samoga pojma psihijatrise pokazuje kao redukciju izvornog i primarnog sadržaja. Psihijatrizacija reducira psihijatru, smješta psihijatrijsku svijest u područje društvene svijesti i prikazuje je kao društvenu i vrlo ograničenu potrebu. Ideološka psihijatrica opravdava društveni sistem i postaje dio lažne svijesti koja uspostavlja nasilje nad ljudima. U našem današnjem svijetu i odavno čak i sport je postao ideološija. Nauka očekuje zadatak da odredi ideološki sadržaj svih projekata nadgradnje, počevši od struktura koje vrše nasilje nad zbijom do pogubne spoznaje vrijednosti socijalnih agitatora i mass-medija. Ideologizacija sporta i masovnih medija stvara neprirodnu i sintetičku, polivilinsku identifikaciju mase sa normama ponašanja, formulira nevjesne i komforntne vrlo organizirane instrumente. Tako nastaje vrlo svjesno dirigiranje kulturnim institucijama. Redukcija sporta i masovnih medija je isto tako moguća samo kroz njihovo golemo širenje i provlačenje kroz sve slojeve društvenog struktura. Ideologizacija je uvijek širenje kroz redukciju. Lažna svijest psihijatrise javlja se kao psihijatrizacija tamnog tonika koliko je lažna svijest sporta i lažna svijest masovnih medija. Značajno je da su ti veliki sistemski vrlo podložni režiji, da su unatoč privionoj rasprostranjenosti i očitim proširenjima u biti затvoreni sistemi.

Ako sve psihijatrijske denominacije i svi dijelovi psihijatrijskog korpusa imaju svoje slavosti i nedrevenosti, eko psihijatrizacija predstavlja slabost za samu psihijatru, što onda kazati da naša razmišljanja ne bi bila samo nihilistična, a psihijatrom vladao bezizlaz.

Most koji spaja sva ova razmišljanja jeste ljudska sposjona normalnosti. Normalnost je uvijek bila racionalizacija i formulacija ontoloških sadržaja i njihovih pojmovnih oblika. Kao svaka racionalizacija i ova racionalizacija normalnosti je izrazito pragmatična i podložna manipulaciji. Normalnost nije samo ontološka sadržina, ona je vrlo uslovno određiva, izrazito historijska. I zato posebno promjenjiva kategorija. Svaka ljudska zajednica, svaka civilizacija tipski određena i uspostavljena ima svoju »normalnost«. Normalnost podrazumijeva vrlo konvencionalne odredice: »Čovjek je zdrav, čovjek je senzibilan, čovjek je intelligent, čovjek je glup, čovjek je socijalna životinja«. A čovjek je sve to, nesaglediv i sadižanski neodređiv. Zato je potpuno uvjerljiva i umjesna svaka sugestija koja podsjeća na vapajni uzvik Dostojevskoga: »Ah, čovjek je suviše širok, treba ga suziti.«

Najviši humanistički zadatak koji može psihijatrica postaviti sebi u društvenom smislu ispoljava se u širenju normalnosti, neomedivljavanju ljudske prirode, težnja ka totalitetu ljudskog bića i socijalnoj egzistenciji. Totalitet u kome i mnoge sadašnje »nenormalnosti« treba da steknu društveni i moralni legitimitet. Dakle, čovjek odnosno ljudske zajednice stoje pred problemom prevodenja nekih i mnogih »nenormalnosti« u »normalnosti«, oslobođanja od socijalnih normalnih ideoloških represija i kompromitiranja izvjesnih sadržina ljudske prirode i ljudske bolesti.

Danas teku dva paralelna i antagonistička procesa. Ona su, naravno, neravna po snazi i razmjerima, ali će njihov ishod, koji očigledno nikada ne može biti trajan i konačan, odrediti ljudsku sudbinu i danas i sutra. Nalme, to su neprestana težnja socijalnih sila da odrede i gospodare sistemom ljudske »normalnosti« i istovremenim otporom tom socijalnom normiranju života, tim važećim sistemima vrijednosti, suprotstavljanje spontanosti i totaliteta ljudskog u svim domenama života, ličnog i društvenog. Ovaj drugi proces treba sva-kako podržavati. Opća tendencija bi se morala sažeti u socijalizaciji individualiteta. Treba ga pratiti. Bit će humano ono društvo koje se manje konflikata i otpora prima bolest i bolesno, dakle »normalno«. Čovjek neće nikada biti zdrav i samo zdrav. Ako se bolest i bolesno ne ucine i društvenim kolektivitetom, odnosno ako se ne inkorporira u socijalnu egzistenciju čovjekovu, u civilizaciju i kulturu u sistem institucija, čovjek će svagda i sve tragičnije biti suprotstavljen kolektivu i društvu. U tome je veliki smisao i ogromna šansa psihiijatrije.

neuroticizam i ekstraverzija maloljetnih delinkvenata

vitomir žepinić

Psihološku podjelu tipova ličnosti na ekstreverte i introverte prvi je uveo K. G. Jung (C. G. Jung), ali je neovisno od njega istu podjelu napravio i H. J. Ajzenk (H. Y. Eysenck), dodavši ovim tipovima još neurotiski i psihopatski tip ličnosti kao nezavisne kategorije. U po-kušajima da u potpunosti opravda svoju tipologiju pred psihanalitičarima, a naročito pred Freudom (Freud), Jung je isticao da postoje očigledne razlike između ovih tipova ličnosti. On je objašnjava i površnim poznavanjem psihologiju ličnosti, jer su očigledne razlike između zašivenih, teško prozirnih, plastičnih tipova, nasuprot onima kojci su otvoreni, druželjubivi, često veoma vredni i ljubazni. Kasnija istraživanja, pa čak i Ajzenkova, govore o tome da je veoma teško pronaći oštru granicu između jednog ili drugog tipa ličnosti, jer je uocljivo mi-ješanje pojedinih karakterističnih ponašanja kod svih tipova. Izrazite i stvarne razlike između pojedinih tipova ličnosti moguće je pronaći samo u ekstremnim slučajevima. Međutim to nije smetalo Ajzenku da izvrši podjelu nekih karakterističnih obilika ponašanja s obzirom na opisanu tipologiju ličnosti.

Određivanje određenog tipa ličnosti je otežano i činjenicom da pojedina stanja (depre-sija, anksioznost, egocentrizam, agresivnost, itd.) utiču na odnos ličnosti prema spoljnem svijetu, što nije posledica stroge izdiferenciranosti između tipova ličnosti. Kao što je po-znato veza između ličnosti i socijalne sredine ogleda se u načinu prilagođavanja. U tom procesu prilagođavanja ispoljena su dva različita oblika: jedan kod kojeg je slabije izražena »odbrana« organizma od zahtjeva spoljne sredine, i drugi koji, zahvaljujući dobroj adaptacijskoj sposobnosti, uspostavlja ravnotežu u zahtjevima spoljne sredine. I sami cijili, u znatnoj mjeri određuju uspostavljanje ravnoteže u zahtjevima spoljne sredine. Ajzenk je isticao problem prilagođavanja, odnosno uslovljavanja organizma. Zbog toga je on svoju podjelu tipova ličnosti najviše vezivao za odnose ličnosti prema spoljoj sredini.

Ajzenk je isticao da je delinkvent neprilagođeno ličnost. Delinkvent svoje ponašanje procjenjuje kao negativno i nastoji da ga popravi. Zbog takvog stalnog neurotiskog osjećaja krivice stvara se u emocionalnim odnosima ambivalentan odnos subjekta (delinkventa) prema socijalnoj sredini. Tako se osobu kod kojih je razvoj objektnih odnosa uslovio razvoj rigidnog superjega i »hiperproficičan«, za subjekta najčešće nedostizan, ideal ego, patiče permanentno i osjećaju krivice, što u znatnoj mjeri utiče na razvoj njihovih karakterističnih osobina. Tako ličnosti ispoljavaju veliku ljubaznost u svakodnevnim kontaktima, spremnost žrtvovanja za druge, skloni su sebi da optužuju i za tude grijeha. Mnoge od takvih ličnosti svojoj požrtvovnosti daju neslućene dimenzije i predstavljaju istinske vrijednosti. Takav odnos prema sredini dolazi do izražaja i neposredno pred izvršenje krivičnih djela zanemarujući štetu koju nanose žrtve (silovanju prethodni nevjeste udvaranje, ustupa se mjesto za sjedenje osobu kojom će se ukrasti novčanik i sl.).

Delinkvent se ovakvu ponašanja smatraju sasvim normalnim i izgledaju kao potpuno prilagođavanje prema socijalnoj sredini, jer su to opšta mjerila njegovog ponašanja. Delinkvent, čak, nastoji da sa što više osoba iz socijalne sredine stupi u što prisniji kontakt. Osnovna tendencija ovakvog ponašanja je da se izazove utisak kod onih sa kojima se saobraća i da se sopstvena ličnost prikaže što interesantnijom. Korelat tome je poslovnično izražena sugestibilnost i povodljivost za drugim licima. Ovo se naročito ispoljava kod delinkvenata za vrijeme izdržavanja kazne kada nastaje da zadobiju povjerenje voda delinkvenčnih grupa, zbog čega se hvališu, pripisuju sebi krivična djela koja nisu izvršili, predimenzioniraju okolnosti pod ko-jima su izvršili djelo itd.

Ajzenk za neurotičnog delinkventa vezuje histerične simptome, ističući da ih karakteri-rije odustvo energije, uski interesi, loše radne navike, relativno su niske inteligencije i

precjenjuju svoje vrijednosti. Henderson (Henderson) ukazuje na to da slične osobine ispoljavaju histerične osobe koje se ponašaju rezervisano, emocionalno su stidljive i sa izra-zitim kontrastima u odnosima prema socijalnoj sredini. On opisuje jednu histeričnu osobu kod koje postoje želje da impresionira, stekne simpatije i blagonaklonost, ponaša se teatralno, postoji kontrast između spolašnje stidljivosti i jakog erotskog interesovanja, nestalnost emocija i stavova, kao i često i nerealno sanjanje. Zbog toga su brojni istraživači vezivali i pripisivali neurotičnom delinkvencu histerične simptome. Međutim, u istraživanjima koja je vršilo, Ajzenk je pokušao da nade jasnu razliku između distimije i histerije, navodeći da se ova razlika može isticati samo ako se ima na umu karakteristika ponašanja neurotičnog ekstravera i neurotičnog introverta. Ovo mu je kasnije poslužilo da utvrdi u koliko mjeri je neurotičizam vezan za introversiju odnosno ekstraversiju.

Čini nam se da postoje dvije osnovne teorije neurotičizma. Tradicionalni pogled na neurotičizam koji je manje više ortodoksan i koji predstavljaju Henderson i Gilespie (Giles-pie). Po njima, kod neurotičkih ličnosti realnost ostaje kvalitativno nepromjenjena iako vrijednost može biti umanjena. Drugi pravac u istraživanju neurotičizma ističe dominantnost genetskih poremećaja u nastanku neurotičizma. Ajzenk ističe da jak i izrazit neurotičizam karakteriše neuravnoteženost autonomnog ili vegetativnog nervnog sistema. Zbog ove neuskla-denosti u razvoju nervnog sistema, takve osobe doživljavaju podražaje iz okoline kao prije-teće i opasne po ličnost. Zbog toga takve ličnosti izbjegavaju /uobičajene obrase ponu-šanja i svoje ponašanje najčešće prilagođavaju vlastitim zahtjevima, zbog čega dolaze u sukob sa normama i zahtjevima koje im postavlja sredina. U cilju zadovoljenja vlastitih interesa takve ličnosti najčešće pribjegavaju delinkventnom ponašanju, smatrajući to sasvim opravdanim i u skladu sa opštim zakonitostima zadovoljenja ciljeva.

Ajzenk je ovu tvrdnju potvrdio u nekoliko istraživanja. Takođe neka druga istraživanja [Gibens (Gibbens), Bromberg (Bromberg), Kaufman (Kaufmann), Zec i dr.] su potvrdila da se među delinkvenṭima nalazi veliki broj psihički nenormalnih ličica, i to prije svega neurotičara i psihopata.

Vršeći istraživanje među delinkvenṭima u uzorku od 80 delinkvenata i isto toliko nede-linkvenata, došao sam do sledećih rezultata:

dimenzija	kontrolna grupa	delinkvenți	opis ličnosti po Ajzenku
neurotici ekstraverti	6,2%	27,9%	pokazuje simptome karakteristične konverzije, mala energija, hipohondrija, loše radne navike, niska inteligencija, siromašan rječnik, vole šale
neurotici introverti	6,2%	7,6%	anskijsni i depresivni, razdražljivi, apatični, osjetljivi, nervozni, povučeni, rječnik dobar, inteligencija visoka
neurotici ambivertri	11,3%	8,9%	niska inteligencija, slaba emocionalna kontrola, sporost misli, sugestibilni, nesocijalni, neistra-jni, tupost čula i nemogućnost da se napregnu

Ostali delinkvenți nisu pokazivali znake neurotičnosti. Kontrolna grupa je sastavljena od srednjoškolaca i ujednačena sa delinkventom po socijalnom i intelektualnom kriteriju.

Prikaz rezultata u tabeli očigledno govori o postojanju razlike između delinkvenṭe i kontrolne grupe. Kod delinkvenata je neurotičizam prisutan kod 44,4% ispitanika, dok 23,7% ispitanici kontrolne grupe pokazuju neurotičizam. Ovi pokazali su i o relativno visokom procentu neurotičizma kod srednjoškolaca, što se može objasniti činjenicom da su is-pitanici, s obzirom na to da su grupe ujednačene, pretežno iz razorenih porodica ili iz sre-dina koje im nisu mogle pružiti zadovoljavajući psihički razvoj.

Posebno je karakteristična razlika kod delinkvenata koji su izraziti ekstraverti i neuro-tici (27,9%). Osobine koje karakterišu takve osobe govore da njihovo ponašanje dovodi do stalnih konfliktova sa socijalnom sredinom zbog nemogućnosti zadovoljenja zahtjeva ličnosti. To u znatnoj mjeri treba da određuje smjer i pravac akcije u vaspitnim i kaznenim in-stitucijama, ako se želi postići zadovoljavajući efekat u resocializaciji delinkvenata. U toku terapijskog rada sa delinkvenṭima neophodno je otkrivati konfliktne i druge situacije koje su doprinijele razvoju neurotičizma.

Nasledni faktori u znatnoj mjeri mogu doprinijeti razvoju neurotičizma, pogotovo ako se u djetinjstvu i ranoj adolescenciji ne izvrši korekcija tih faktora. Tako je primjeđeno da slab ego, nečlanarostu na frustracije, stidljivost, bojažljivost, osjećanje manje vrijednosti itd., znatnoj inicijaci pojave neurotičizma kod nekih osoba. Ove osobine nisu strogo nasledne, pogotovo što se u pojedinih razvojnim fazama pravilnim vaspitnim i drugim meto-dama uspešno otklanjavaju. Međutim, ukoliko se ne izvrši uklanjanje ovih nedostataka, oni u znatnoj mjeri utiču na kasniju razvoj ličnosti. Na razvoj ovih osobina u znatnoj mjeri utiče i autoritet roditelja, a posebno rigidan odnos. To doprinosi razvoju agresivnosti maloljetnika prema osobama iz socijalne sredine.

Neadaptiranost maloljetnika prema zahtjevima socijalne sredine u znatnoj mjeri utiče na razvoj neurotičizma. Zbog toga je neophodno kod maloljetnika koji pokazuju izrazite znake neadaptiranosti preduzimati odgovarajuće terapijske mjeru kako da neadaptiranost ne bi pre-raslala u konfrontaciju sa socijalnom sredinom i na taj način delinkvent postao osoba prema kojoj treba preduzeti mjeru resocializacije. Nesigurnost, sujetnost i osjetljivost u resocia-lizaciji delinkvenata direktno utiče na pojavu neurotičizma i drugih poremećaja, ponašanja kod delinkvenata. Zbog toga se terapijski rad mora usmjeravati upravo na uklanjanje poteškoća u adaptaciji.

Pored toga što delinkvenți pokazuju izrazitu neurotičnost, ekstravertnost, potvrđeno je da su to osobe koje pokazuju težnju da budu sastavni dio neke grupe (u nekim slučajevima upravo na nastojanje maloljetnika odvede u delinkventnost), da budu vezani za neki »auto-ritet« bez straha od osude za svoje ponašanje. U mladoj ličnosti se javlja jedan specifičan odnos između socijalne sredine i psihičkog razvoja njegove ličnosti, a prije svega u razvijenosti pojedinih motiva (gregarnog, afiliativnog), jer zbog prisutnog straha od osude delink-vent se odriče pomoći koju mu eventualno ponudi neki »autoritet« iz socijalne sredine.

Zbog toga su maloljetni delinkvenci najčešće »vezani« za nekoga iz delinkventne grupe. Ovu streljnu i anksioznost od socijalne sredine treba staviti u središte terapijskog rada sa maloljetnim delinkventima. Uspostavljen transfer koji se javi između delinkventa i terapeuta može dati očekivani efekat samo ukoliko terapeut prihvata delinkventa kao ličnost koja pokazuje »normalno« ponašanje primjereno njegovom psihičkom razvoju. Izražena ekstraverzija kod delinkvenca mora biti kontrolisana od terapeuta, jer u protivnom može se terapijski rad svestri na besmisleni i nepotrebno džaloško ubjedljivanje.

U toku terapijskog rada, kod maloljetnih delinkvenata koji su neurotici i ekstraverti otkriva se nesigurnost i strah koji ispoljavaju u kontaktima sa sredinom. To govori da, zbog svoje delinkventnosti, oni nisu u mogućnosti da uspostave dobre interpersonale odnose, zbog čega se javlja jedan specifičan oblik potištenosti. Dubljom analizom psihičkog stanja delinkventa otkrivaju se korijeni tih emocionalnih poremećaja koji su proizvod neusklađenosti između zahtjeva ličnosti i sredine. Ukoliko sukob sa socijalnom sredinom i pretjerani osjećaj krivnje ne budu na vrijeme predstavljeni delinkventu kao kriterijumi ljudskih vrijednosti (zasnovanih na određenim moralno-etičkim normama jedinke u sredini), ovaj realan strah se može transformisati u neurotski strah ili strah od sopstvene savjesti.

Realan strah se čini racionalnim. Može se reći da je to reakcija na opažaj od spoljašnjeg opasnosti, odnosno očekivane i predviđene povrede ličnosti delinkvenata od agensa koji dolaze spolja, pa je takav strah vezan za refleks bježanja i može se smatrati nagonom za samoodržavanjem. U kojim prilikama i u kojem intenzitetu će taj strah biti ispoljen zavisi od osjećaja odnosa prema spoljnom svijetu, kao i znanja delinkvenata o njegovoj odgovornosti zbog povreda moralno-etičkih normi društva. Ovaj realan strah od odgovornosti treba odvojiti od »kriminalaca iz osjećaja krivice«, koji je opisao Freud. On je u svojoj psihanalitičkoj praksi našao da akumulacija nesvesnog osjećaja krivice i izražena ptreba za kaznom mogu »prisiliti« ličnost na izvršenje krivičnog djela da bi na taj način došlo do rasterećenja savjesti. Kod ovakvih osoba osjećaj krivice ne samo da je postojao prije izvršenja djela nego je to bio i osnovni motiv za njegovo izvršenje. Realan strah se češće javlja, kako je to opisao Sondi (Szondi), kod tzv. »kriminalaca paroksizmalnog tipa«. Međutim, mora se napomenuti da je ovde riječ o delinkventima koji su izvršiocci »slučajnih« delikata za razliku od pravih kriminalaca psihopatskog tipa čiji se osjećaj krivice javlja kao posledica slabu razvijenog superegma.

U poređenju sa nekim drugim osobinama ličnosti, primjetno je da neurotični i ekstraverti delinkvenci pokazuju ogledljive razlike u odnosu na druge delinkvente, a pogotovo u odnosu na nedelinkvente. Tako, oni pokazuju izrazito niske vrijednosti nekih faktora koje je opisao R. B. Cattell (Cattell), i to prije svega na faktoru submisivnosti, pokazuju visoke vrijednosti na faktoru surgentnosti.

Medu delinkventnim grupama primjećene su takođe određene razlike. U nekim istraživanjima se pokazuje da se neuroticizam kod delinkvenata razlikuje u odnosu na krivična djela koja su počinili. Delinkvenci koji su osuđeni zbog krivičnih djela protiv ličnosti i moralu pokazuju izraziti neuroticizam. U običnom životu to su osobe koje pokazuju sklonost ka uspostavljanju kontakata (nekad i vrlo nametljivo), ali je neuroticizam posledica njihovih prijatjajnih nagona koji ih »usmjeravaju« na izvršenje krivičnog djela kojim nanose psihičku i fizičku povredu ličnosti (žrtvi). Moglo bi se reći da ovi delinkventi vode dvostruki život: u svakodnevnom životu su čak vesele osobe, sklone humoru i salama, dok su prema osobama nad kojima vrše krivična djela vrlo nemilosrdne, cinične i nastoje da nanesu što veću psihičku povredu. Prema spoljnoj sredini izbjegavaju ustaljena pravila i norme ponašanja, aktivnost im je isključivo praktična, osjećaju manje obaveze prema drugima tako da i svoje ponašanje nastoje prikazati kao normalno, privravljajući stvarni osjećaj krivice za svoju delinkventnost. U početnim kontaktima sa nepoznatim osobama pokazuju izrazitu stidljivost, uprosi želji da ostvare kontakt i sklope prijateljstvo, posebno su uzdržani kada treba da kažu nešto o svojoj ličnosti tako da se stiče utisak kako nemaju povjerenja u sopstvenu ličnost što može zavarati terapeutu u prvim kontaktima. U suštini, sopstvenu ličnost smatraju metodičnom, pasivnu osu u akcijama koje im ne donose neku korist, egoistični, interesovanju su im jednostrana i ograničena, tako da su rijetko izvršiocci nekih drugih krivičnih djela za čije je izvršenje neophodna kreativnost i upornost.

Delinkvenci koji su izvršiocci krivičnih djela sitne krade takođe pokazuju prisustvo neuroticizma. Međutim, kod ovih delinkvenata se može govoriti o neuroticizmu koji je posledica straha od otkrivanja od strane organa gonjenja. Naime, ova kategorija delinkvenata su izvršiocci najvećeg broja djela, pa je i mogućnost za njihovo otkrivanje veća. Ovi delinkvenci osjećaju bojaznost od spoljne sredine i nesigurnost u kontaktima sa nepoznatim licima. Ipak, to su osobe koje nastoje, ali vrlo oprezno, da nametnu svoje ponašanje drugima, da istaknu svoje vrijednosti i pridobiju povjerenje osoba iz socijalne sredine. Njihova poniznost, prilagodljivost i spremnost da prihvate »pravila igre«, rezultat je stalnog osjećaja da su »sitni kradljivci«.

Taj status ih stavlja u situaciju da visoko uvažavaju mišljenje superiornijih osoba i da čak izvršavaju neke zahtjeve autoriteta bez pogovora. To su submisivne osobe koje u organizovanim deliktima najčešće dobijaju neke sporedne uloge, jer vlasti mišljenje da nisu sposobni da preuzmu neku značajniju ulogu. To je pogrešno uvjerenje, jer se ovi delinkvenci, u momentu izvršavanja djela, ponajprije krajnje koncentrisano, smireno i staloženo, strogo su usmjereni na žrtvu, ali sa rasutom pažnjom kojom kontrolisu ponašanje okoline.

U nepoznatoj sredini ovi delinkvenci su inhibirani, samo prividno povučeni i nezainteresovani za dogadjaje u sredini u kojoj se nalaze. Oni izbegavaju sukobe bilo kakve vrste, pa makar to bila i odbrena vlastite ličnosti, nemaju naročito povjerenje u vlastitu ličnost. Interesantno je da ovi delinkvenci smatraju vlastitu ličnost manje vrijednom, uprosi činjenici da sva krivična djela vrše samostalno. Njihova interesovanja se ne proširuju izvan okvira zadovoljenja vlastitih interesa, a status svoje ličnosti ograničavaju jednostavnim vrijednostima. Oni neradio govore o svojim dijelima izuzev ako nisu stekli povjerenje grupe, kada opisujući način izvršenja pojedinih djela mogu biti nametljivi, ili predmetiziraju »opasnost« u kojoj su se našli i hrabrost koju su ispoljili; pretjeruju u opisivanju nebitnih stvari. Delinkventna grupa u znacajnoj mjeri određuje njihovo ponašanje i odnos prema sredini, a pogotovo autoritet vode grupe, prema kome su izrazito submisivni i anksiozni uprosi izraženom nezadovoljstvu za status koji zauzimaju.

Delinkvenci koji su izvršiocci teških krada, takođe pokazuju neuroticizam ali je njihov superegma izrazito razvijen, uprosi činjenici da pokazuju znake inhibiranosti i nedostatak sa-

mopovjerenja. Zbog izrazito razvijenog superegma, u odnosu na druge delinkvente, njih karakteriše izrazita nepokornost društvenim normama, gubitak osjećaja odgovornosti za učinjeno djelo i samouvjerenost u ispravnost svoga ponašanja. Međutim, ta neurotična želja za sticanjem moći nad sredinom proizvod je u stvari anksioznosti, mržnje i osjećaja inferiornosti.

Ajzen je isticao da je neurotik ličnost veoma sugestibilna, nesocijalabilna i sa represivnim tendencijama ili težnjom da potiskuje negativne činjenice. Delinkvent je zbog svog ponašanja, kojim je došao u sukob sa moralno-etičkim normama društva, u stalnoj težnji da potisne neprljavne doživljaje, pa nastoji da ostvari što više kontakata i svoju ličnost prikaže pozitivnom. Zbog toga su njegova volja i motivacija usmjerene isključivo na prevladavanje prepreka koje mu onemogućavaju zauzimanje adekvatnog statusa u grupi. U kolikoj mjeri će se razviti njegov neuroticizam zavisi i od međudejstva faktora sredine i unutrašnjih zahtjeva njegove ličnosti, odnosno od intenziteta stresa kojem je on izložen u sredini u kojoj živi.

Literatura

1. Adler A.: *O nervoznom karakteru*, Prosveta, Beograd 1977.
2. Cattell R. B.: *An Introduction to Personality Study*, London, Hutchinson, 1950.
3. Eysenck H. J.: *Crime and Personality*, London, Routledge and Kegan Paul, 1947.
4. Eysenck H. J.: *Dimensions of Personality*, London, Routledge and Kegan Paul, 1964.
5. Fenchel O.: *Psihanalitička teorija neuroza*, Medicinska knjiga, Beograd-Zagreb, 1961.
6. Fulgosi A.: *Psihologija ličnosti, teorije i istraživanja*, Školska knjiga, Zagreb 1981.
7. Horney K.: *Neurotična ličnost našeg doba*, Grafički zavod Titograd, 1970.
8. Kecmanović D., Loga S., Cerić I., Marković A.: *Psihijatrija*, Medicinska knjiga, Beograd-Zagreb 1980.
9. Nastović I.: *Neurotski sindrom*, Medicinska biblioteka, Beograd-Zaječar, 1981.
10. Žepinić V.: *Psihopetije kod delinkvenata*, Informativni Biltan 1, Sarajevo 1983.
11. Žepinić V.: *Uticaj ekstraverzije i neuroticizma na delinkventno ponašanje maloljetnika* (magistarski rad).

preventivna uloga psihologije u unapređivanju interpersonalnih relacija nastavnik - učenik

lina k jostarova-urkovska

Napadi na školu, nastavne programe, na celokupni sistem obrazovanja su sve glasniji. Govorimo kako je škola naporna, preobuzljiva, neprimerna deci i njihovoj potrebi za znanjem i igrom, kako naglo i bolno prekida detinjstvo. Kritikujemo njen nekreativni, represivni pristup koji od dece stvara pre pasivne posmatračice, umesto aktivne učesnice procesa saznanja. Napadamo i njene nepouzdane, često proizvoljne kriterijume vrednovanja, od nestimulativno strogih, do destruktivno blagih ocenjivanja postignutog. Kritike su brojne, istomišljenika je sve više, a škola i dalje ostaje mesto gde dete svakodnevno provodi najveći deo svog vremena van kuće.

Kao alternativni prostor porodici u kojoj su najčešće užurbani, odsutni, rastrzani roditelji, škola može i mora da bude mesto gde osim »obrazovanja« dete stiče i niz socijalnih i moralnih vrednosti, doživljavajući prihvatanje, saradnju i pripadnost na novi način, gde počinje da donosi prve samostalne odluke, rešava prve krupnije probleme, gde konačno postepeno uči da razume sebe, kao i ponašanje drugih.

Ne umanjujući važnost pitanja programa, i koncepte nastave, koja se paralelno moraju rešavati, nameće se pitanje, šta u međuvremenu učiniti, jer generacije dece prolaze i odrastaju kroz školu, ne dobivši ono što su mogla, a da i dalje pred njima stoje sve složeniji i sasvim konkretni zahtevi realnosti.

Zato, na ovom mestu i neće biti reči o nastavnim programima, već o ljudima koji ih sprovode, koji su zainteresovani ili ne, kreativni, umešani ili ne, kako u kontaktu sa materijalom tako i sa detetom. Jer, koliko će znanja dete stići iz određene oblasti, najmanje zavisi od toga koliko je programom predvideno savladati.

Pravilan prilaz detetu, uz umesno i sistematsko korišćenje specifičnih razvojno-stimulativnih postupaka, unapređuje detetovo samopouzdanje, budi razdobljost i snagu da se istraže, jača potencijale za prijem i okupljanje novih i sve brojnijih podataka. Na ovaj način podstaknuta motivacija za saradnju daleko lakše dovodi dete do prvično postavljenih ciljeva obuke. S koje god strane postavili problem, jasno je da je za uspeh u bilo kom procesu učenja pred-sudna saradnja između predavača i primaoca (učenika), kao što se i samo u uslovima saradnje mogu stići vrednosti značajne po razvoj pozitivnih relacija deteta, najpre sa sobom, a zatim i sa ostalima. Nerazrešene konfliktnе situacije ili situacije nepoverenja u pomenutoj dijadi, dakle, remete ne samo uslove prijema i integrativne obrade podataka, već direktno ometaju razvoj pozitivnih relacija deteta sa svetom, postavljenih na samostalnosti i samopouzdanju. Praksu, na žalost, sve više ukazuje na to da dete kreće u školu kao u naglašeno konfliktno područje.

Dakle, briga za programe se ne može posmatrati odvojeno od brige za ljude — nosioce tih programa. S obzirom na to da se selekcija ljudi koji se bave pedagoškim radom ne obavljala po najvaljanijim kriterijumima, odnosno da imamo ljudе koje imamo, bez trenutne mogućnosti delovanja na adekvatniji izbor, postavlja se pitanje — možemo li i kako, naknadno opremati te ljudе, koji se posle roditelja najviše bave decom, i može li psihologija preuzeti na sebe deo te odgovornosti? Može li se, drugim rečima, organizovati sistematska edukacija prouštvenih radnika za rad sa decom, koja bi omogućila bolji kontakt, veću saradnju, veće samopozdravanje OBE STRANE, te bolje razumevanje deteta i onoga što se dogada na relaciji JATI. U svojoj preventivnoj misiji psihologija bi, kao primenjena disciplina, mogla preduzeti inicijativu u rukovodjenju sticanjem i unapređivanjem interpersonalnih veština nastavnika u komunikaciji sa decom, sa mnogo dalekozemljim posledicama po njihov celokupni razvoj od samog »obrazovanja« (onako kako ga najčešće, kroz diplomu, vidimo).

Većina nesporazuma između deteta i odraslih, u ovom slučaju nastavnika, rezultat je nedostatka respektta za dete, odnosno osećanja dostojanstva i samopoštovanja odraslog. U potrazi za postovanjem koje sami prema sebi nemaju u dovoljnoj meri, odrasli često koriste poziciju moći, tamo gde je mogu teći, da bi pribavili za sebe ono što im nedostaje, najčešće značajnost postojanja (samopouzdanje).

Nastavnik, već prema svom položaju u školi, je veoma blizu da bude »moćan«, što na žalost većina i koristi. Nije strano da se veliki broj vaspitnih mera danas nije mnogo promenio u odnosu na prošlost, te da počivaju na pretnjama, zastrašivanju, upoređivanju dece, podsticanju na kompeticiju, neprikladnom etiketiranju, na manipulisujućem osećanjem krivice, drugim rečima, na sistematskom izazivanju negativnih osećanja kod deteta, najpre prema sebi, a potom vrlo lako i prema čitavoj situaciji učenja (usvajanja novog). U takvim uslovima deca razvija složene sisteme odbrane (umesto saradnje), bazirane na nepoverenju i oprezi, uz razvoj figura pomoći kojih izbegava direktnu komunikaciju, pokušavajući ipak da dobije ono što mu nedostaje, pažnju, kao potvrdu sopstvene značajnosti. Takođe nauči (za budućnost), da mu pozicija moći, koje se i samo dugo klonilo, ipak jedina sve ovo može obezbediti.

Edukacija prosvetnih radnika morala bi da otpočne PROMENOM ustanovljenih POZICIJA obe strane U DIJADI nastavnik — učenik. SISTEMATSKI RAD na USVAJANJU KONKRETNIH principa uspješne interpersonalne relacije, gde se iz pozicije moć-nemoć (nastavnik-ucenik), prelazi na ravnopravnost i saradnju, uz poštovanje utvrđenih pravila ponašanja, čini postupnim i prihvatljivim pristup obuci, uz praktično usvajanje nastalih promena o mestu i ulozi oba člana, nastavnika i učenika u razvojno-edukativnom procesu.

Ne radi se ovde o principima koji su nepoznati većini prosvetnih radnika (nastavnika, psihologa i pedagoga), vec o izvjesnim metodološkim novinama za njihovo postepeno i sistematsko usvajanje i primenu u neposrednoj praksi.

Osnovni principi rada sa decom mogu se grupisati uglavnom oko tri aspekta značajna za razvoj otvorene, direktnе i jednoznačne relacije nastavnik — učenik. To su:

1. Razvoj veština za podsticanje dečetovih potencijala.
  2. Ospozobljavanje za konfrontaciju (konstruktivno razrešavanje konfliktnih situacija).
  3. Druženje (kroz igru i zabavu).

Svaki od ova tri momenta je samo pojedini aspekt jednog celovitog, složenog odnosa nastavnik – učenik, koji se ne mogu odvojeno razmatrati. Drugim rečima, uspešna konfrontacija se ne može zamisliti bez prethodnog, evidentnog prihvatanja deteta sa svim onim što oni jeste. Kao što i vrednost druženja dobija na kvaliteti u zavisnosti od prethodno postignutog na istoj relaciji.

U prvoj grupi postupaka (veština) mogu se nabrojati:

- U prvoj grupi postupaka (vestina) mogu se naučiti:

  - a) sistematsko ohrabriranje, minimiziranje grešaka, isticanje pozitivnog;
  - b) stimulisanja saštanošnosti deteta;
  - c) podrška, umesto sažaljenja;
  - d) razvoj samopoštovanja deteta.

Današnja deca su mnogo više izložena obeshrabrujućim iskustvima, umesto podršci. De te, opet, najčešće greši kada ne veruju dovoljno u sopstvene mogućnosti da može uspeti. OHRABRIVANJE podrazumeva veru u dete, u njegovu snagu i efikasnost, a ne u njegove potencijale. Ništa pogubnije po detetovo pouzdanje nije od izreke pune kritizerstva: »Ono sve može, samo kad hoće!«

MINIMIZIRANJE GREŠKE uz isticanje pozitivnog je deo ohrabrujuće politike prema detetu. Naime, tradicionalno smo skloni da preuvečavamo stvari, shodno tome i značaj greške, kao što smo skloni da nesrazmerno mnogo vremena posvećujemo korekcijama, te predočavanjima šta sve može da se dogodi. Zaboravlja se da dete najbolje uči na sopstvenom, nekorisnovanom od odraslih iskustvu, a malo prihvata od opreza koji mu se servira sa strane. Cestovno ukazivanje na greške zaustavlja detetov razvoj, jer ono ne može da raste na slabostima, već na snazi i povjerenju koji mu se ukazuju. Osim osećanja inferlornosti, postojani korektivni stav odraslog (nastavnika), vremenom usaduje veoma destruktivno osećanje krivice kod deteta, što dalje olakšava manipulisiranje njime. I zaista se odrasli teško odriču polja moći u nadmetanju sa decom.

Suprotno ovome, učenje hrabrosti da se bude nesavršen i kao takav prihvaćen od samog sebe, je preduslov adekvatnog funkcionišanja odrasle, aktualizovane osobe u budućnosti. Cesto ISTJCANJE, ma i najmanji POSTIGNUĆA deteta, uz prisutnost PRAVOVREMENIH

MINIMALNIH KORECIJA, tek da ono oseti da je vodeno i na pravom putu, jeste okosnica razvoja detetovog poverenja u sebe, u JA-TI relaciju sa odrastim, inace punom novih i bogatih iskustava i saznanja.

SISTEMATSKO STIMULISANJE SAMOSTALNOSTI je ništa manje značajno po razvoj djetetovih potencijala. Prezasićenost deteta, vodena sumnjom u njegove sposobnosti da samo brine o sebi, stvara tip nesigurnog, zahtevajućeg deteta, sa impresivnim nizom postupaka kojima ono nauči da dokazuje svoju slabost. Parazitska zavisnost od okoline postaje uskoro jedini mogući modul življenja za takvo dete. Dopoštanje detetu da odraste, uz postupno preuzimanje odgovornosti za sebe, je rezultat emancipacije i samostalnosti odraslih (roditelja, nastavnika) u neposrednom kontaktu s njim.

Značaj PODRŠKE detetu, naročito kada iskušava krizu, je nepotrebitno dokazivati. Ono što bi trebalo naglasiti je značaj razlikovanja podrške od žaljenja (sažaljenja) nad onim što ga je snašao. Svakog deteta kroz proces socijalizacije doživljava teškoće, manje ili veće krize, a nekad i veoma bolna iskušavanja (traume). Prisustvo i zajinteresovanost odrasle osobe za dete, u takvim trenucima, je dovoljna podrška za detetovo prihvatanje i samostalno razrešavanje problema. Osećanje sažaljenja prema detetu, uslovima u kojima živi, ili sudbinama koja ga je snašla (ma kako teški oni bili), razvija kod njega osećanje sažaljenja prema sebi, nezadovoljstvo sobom i sopstvenim položajem. Podrška, a ne sažaljenje prema detetu je to što mu uliva snađu da se suoči i prihvati ono što mu se svakodnevno događa, ma koliko ga neki događaji uznemirili i potresli.

RAZVOJ SAMOPOSTOVANJA deteta je put ka razvoju poštovanja drugih, uz prihvatanje pravila ponašanja. Nепосluшно дете не само што никога и ништа не поштује, већ се и врло агресивно нареће оним што зели. Једини начин којим дете може да се одредне сопствених притисака на средину, је повлачење одраслих од покушаја да га пристле на одредене поступке. Одустављањем од притиска над њим, дете много лакше научи да приhvati nepristisanak na sopstvene pritiske. Prihvatanje zabrane, uz kasnije poštovanje date reči, postaje imperativom uveze sa odraslima. Дете се тако брзо оријентише, може да предвида, да контролиše ситуацију, у посебне се осећа и почиње да ценi себе, дату реч i одраслог. Самочештење је пресудна карактеристика у процесу осамосталjivanja i успостављања pozitivnih relacija deteta sa svetom.

Druge područje rada sa nastavnicima na unapređivanja pozitivnih relacija deteta sa svetom. Konfliktne situacije, tj. rad na njihovom konstruktivnom razrešavanju.

Kontekst nadmetanja, ili odmeravanja snaga između odraslih i dece je svakodnevna praksa i u školi. Postoje, međutim, načini da se konfliktna situacija uspešno razreši prekidajući stanje produženog sukoba koji vodi samo umnožavanju nepoželjnih reakcija deteta.

Neki od konkretnih postupaka za redukciju konfliktnih situacija bili bi:

- a) ostavljanje prostora za prirodne posledice;
  - b) kontrola automatizma impulsivnog reagovanja na detetove postupke, uz pokušaj razumevanja detetovih namera;
  - c) minimalna upotreba reči;
  - d) povlačenje iz situacije, bez negiranja deteta;
  - e) izbegavanje provokacija;
  - f) uzdržavanje od upitljanja i interpretacije konfliktnih situacija među decom.

Umesto pritisaka na dete da nešto učini, celishodnije je iskoristiti situaciju koja prirodno vrši pritisak da ono samo postupi kako je najbolje. Zaboravlja se da dete mnogo bolje razume realnost i njene zahteve onda kada odrasli ne intervencijski, te ubrzano lako shvati i konsekvencije sopstvenog reagovanja na nju. Doživljavanje i razumevanje prirodnih posledica sopstvenog ponašanja, bez upitanja odraslih, kod deteta stvara orijentaciju ka realnosti, tačnu procenu i dobro snalaženje u njoj, što je mnogo direktnije put usvajanja adekvatnog, celishodnog ponašanja individue, od verbalnih upozorenja koja još se svakodnevno plasiraju.

Primeri prirodnih posjedica mogu biti:

— kod zakašnjavanja — nemogućnost ulaska na čas, ili odlaska na izlet, u bioskop, na zabavu;

— kod zaboravnosti (sveske, domaćeg zadatka, drugih obaveza) — opomena, znak u dnevniku, slabija ocena; itd.; što će reći da se prirodnim posledicama mogu smatrati i ustavljene šeme postupnih konsekvenci neželjenog ponašanja, koje nastavnik u dogovoru sa dečkom ili sam uvodi i doveste ih se pridržava;

— Prirodnom posledicom se može smatrati i spontano reagovanje grupe (razreda, ili grupe dece) na detetovo ponašanje, koje može biti korektivne prirode (ukoliko odrasli ne intervensuju).

Najveći problem za nastavnika ovde je kako dobro naučiti razlikovanje prirodnih posledica od namernog izazivanja situacije kažnjavaanja osvete manipulisanje detatom ili situacijom.

Nepoželjnim ponašanjem dete obično nešto saopštava o sebi. Pomoću isticanja sopstvenih moći i snage, koje su mu inače osporavane, dete najčešće teži za pažnjom. Automatizam impulsnog reagovanja odraslih na detetovo provokacije je više pravilo nego izuzetak. Agresivna detetova potreba za pažnjom lako izazove potrebu da se pokaže »moć«, (pod raznim »vaspitnim izgovorima«), te ljutnju i bes začas preplave osećanja i reakcije odraslog. Uključivanje odraslog u kontekst odmeravanja snaga, bez pokušaja razumevanja detetovih ciljeva i razloga za takve postupke, samo pospešuje, umesto da koriguje nepoželjno ponašanje deteta. Svaka nepromišljena reakcija ljutnje i besa na detetovo ponašanje ostaje i dalje, potvrđujući deo nesvesne šeme koja ju je prvobitno stvorila. Jedna od najefikasnijih reakcija (kontrareakcija) je povlačenje iz situacije, čime se najuspešnije izbegava potvrđivanje detetovih predviđanja u vezi sa sobom i stvorenoj slici o sebi — da je rđavo, nevoljeno, odbačeno. Pri tom se najvažnije razlikovati povlačenje od provokativne situacije, od povlačenja od deteta. CUTA-
NE U TRENUTKU PROVOKACIJE, UZ KASNIJI PRIJATELJSKI RAZGOVOR, moraju biti DVE NEODVOJIVE KOMPONENTE iste KONFLIKTNE SITUACIJE, jer dete tako postepeno iskušava pozitivne strane OBRAĆANJA PAŽNJE na SAMO njegovo PRISUSTVO. Drugim rečima, minimum pažnje dete treba da dobije kada uzmemirava, a maksimum kada saraduje.

MINIMALNA UPOTREBA REČI u konfliktnoj situaciji je takođe veština koju treba savladati. Svako ima iskustva koliko su korektivne mere sačinjene od reči bezvredne. Deča brzo postaju »gluva« na reči korektivne prirode. Ona se rečima, ma kako ubožito zvučale, ne mogu ni impresionirati, a kamoli korigovati. Govor je često zamena za situaciju u kojoj odrasli ne znaju šta bi drugo. I kako teče govor, dete sve manje sluša, dok kao po nekoj magičnoj putanji govor ne postane sve uporniji, glasniji, ubožitiji, da bi konačno izgubio svoju prvočitnu i svetu funkciju — komunikaciju. Ako je osnovna funkcija govora komunikacija, reči dakle mogu biti efikasne jedino ukoliko je onaj kome su namenjene voljan da ih čuje, što nikada nije slučaj u trenutku konflikta (suprotnosti interesa). Konfliktna situacija zahteva akciju, umesto reči. Efikasna akcija, međutim, nije kažnjavanje za neposlušnost, već se sastoji od prirodnih kretanja (reakcija), prepustanju situaciji da reši, odnosno, kao krajnje, napuštanje konfiktne situacije.

Treće karika u nizu ka poboljšanju interpersonalnih relacija nastavnik — učenik obuhvata sistematsko uvođenje niza slobodnih aktivnosti pod oznakom DRUŽENJA, od razgovora na određenu temu, preko zajedničkog preduzimanja raznih akcija: radnih, humanitarnih, do zajedničkih odlazaka u pozorište, na zabave, izlete, ... Unapred pripremljen godišnji program, mobilisće decu na okupljanje, planiranje, podstiče inicijativu u uslovima saradnje i druženja, uz povećanje spontanosti i opuštenosti i u odnosima sa starijima (nastavnicima). Ovakav akcioni program rada sa decom morao bi biti ravnopravan, dopunski deo akademski postavljenoj nastavi, tim pre što se pokazao naročito stimulativniji za decu slabije verbalne prezentacije, koja po pravilu gube bitku u tradicionalno postavljenoj školi.

Metodologija rada na usvajaju postavljenih principa:

Metod rada je grupni. Radi se o dve vrste grupe, prve — nastavnika i druge — učenika, koje se, mada različite u pristupu i ciljevima, međusobno nadopunjaju.

Prva vrsta GRUPA:

Članovi: nastavnici, 6—8—10 (može i manji broj), okupljeni oko slične problematike kojom rukovode. (Prim.: grupa razrednih starešina, grupa učitelja od 1. do 4. razreda itd., mada ovakva podela nije neophodna na samom početku rada).

Voda grupe: školski psiholog ili specijalno obučeno lice za vodenje edukativno razvojnih grupa.

Oblik i organizacija rada u grupi: susreti se održavaju jednom nedeljno po jedan do dva sata. Učešće u grupi je dobrovoljno. Prvih 10—15 minuta voda grupe objašnjava određene principе pozitivnih relacija sa decom na konkretnim primerima. Zatim se nejasne (višezačne) situacije odigravaju uz pomoć tehniki igrajanja uloga, pri čemu ostali članovi učestvuju, posmatraju, da bi na kraju razgovarali o utiscima, analizirajući moguće alternativne ishode videne situacije. Važno je da u tim odigravanjima, uglavnom svima poznatih scena iz svakodnevnog komuniciranja sa decom, uvek sa druge strane bude DETE. Pri tom se uvežavaju sasvim konkretni postupci u ophodenju sa detetom od držanja i pozicije tela, tonaliteta glasa, izraza lica, kontakta očima, dodira, do načina i vremena koje se ostavljaju detetu da saopšti željenu poruku. Glavno isprobavanje pomenutih principa je međutim u direktnom, pravom kontaktu sa detetom, van grupe. Svaki član grupe vodi dnevnik zadatka i postignuća, sa učestalošću prema individualnom slučaju. Zadaci su sledeći:

- evidentiranje učestalosti neadekvatnog reagovanja na provokativne situacije,
- praćenje učestalosti i načina zastrašivanja, pretnji,
- uspešnost kontrole etiketiranja, uporedivanja dece,
- planiranje određenog broja javnih povaha detetu ili grupi,
- korišćenje pozitivnih stimulacija u određenim kritičnim (kriznim) situacijama,
- češće korišćenje osmeха pri radu,
- pokušaji korišćenja minimalnog broja reči, bez ponavljanja poruka, naročito korektivnog tipa, itd.

Uspešnost obuke u velikoj meri zavisi od:

- potrebe nastavnika za promenom, kao i od uverenja u smisao sastavnog čitavog poduhvata,
- od vode grupe, kao MODELA uspešnosti interpersonalnih relacija, odnosno od uključivanja tri ravnopravna pristupa obuci, didaktičkog, praktičnog i imitacionog,
- od korišćenja neposrednog, konkretnog i višestranog FEED BACK-a, kroz samoprocesu, procenu članova grupe, vode grupe, diskusije, te putem isprobavanja mogućih alternativa postavljenog problema.

Osnovni CILJ edukacije je: usvajanje i primena određenih stimulativnih postupaka u ophodenju sa decom, ka uspostavljanju relacije ravnopravnosti, saradnje i poverenja, kao de la profesionalnog usavršavanja nastavnika. Dakle, ne teži se promeni ponašanja nastavnika uopšte, već samo u okviru njegovih radnih obaveza, što članove grupe podstiče na saradnju, i povećava veru u uspesnost obuke. Usputni ciljevi, zavisno od nivoa postignuća, svakako su:

- bolje upoznavanje i razumevanje sebe, kao osnove za razumevanje drugih;
- stvaranje jedne kulture ponašanja u ophodenju sa drugima (decom), koju deca usvajaju u vidu sopstvenih vrednosti u komunikaciji sa sobom i ostalima u budućnosti.

Druga vrsta GRUPA:

Članovi — grupe učenika iz jednog ili više razreda (od 15—20).

Vode — studenti poslediplomskih studija iz razvojne, školske, pedagoške ili kliničke psihologije, u okviru praktičnih vežbi koje bi morali da imaju, uz superviziju svojih mentora.

Oblik i organizacija rada: grupa se sastaje jednom nedeljno po 45 min. u okviru školskog programa. Članstvo u grupi je dobrovoljno. TEMA koje se obrađuju kroz razgovore i odigravanja različitih situacija (forma psihodrama, sociodrama), mogu biti: od statusa u porodici, razvalista među decom (braćom, sestrama), uspostavljanje relacija sa autoritetima, do samostalnog donošenja odluka, uz prihvatanje odgovornosti za sopstveni izbor. Teme intimnije prirode ostavljaju se za kasnije, zavisno od uspostavljene kompaktnosti i atmosfere poverenja u grupi.

CILJEVI grupnog rada su: bolje razumevanje sebe, podsticanje samopouzdanja i samostalnosti, bolji kontakt sa realnošću, i sve to kao osnova boljeg kontakta sa svetom, koji može biti i drugačiji no što smo ga zamislili, ili očekujemo da bude.

Obe vrste grupe, mada odvojeno, i na različite načine, rade zapravo na istoj stvari, na uspostavljanju prave, otvorene, nadahnute relacije, nastavnika i deteta, najpre sa sobom a zatim i sa svetom. Koliko to može biti stimulativno za opštu klimu u školi, odnosno za sam proces usvajanja novog, mislim da vredi pokušati ustanoviti.

dečije neuroze

Ksenija kondić,
vesna lazović i
jelena mutavdžić

»Samo sistematsko longitudinalno proučavanje životnih istorija, kombinovano sa pokušajima predviđanja u svakom trenutku onoga što se može predvideti o budućem razvoju, čini se da ispunjava (zadovoljava) zahteve trenutka.«

E. Kris (1975)

Trideset i dva neurotična deteta — pet godina posle...

Tokom 1977. i 1978. godine ispitane su psihološki 32 četvoročlane porodice sa dvoje dece od kojih je jedno bilo neurotično i isto toliki broj porodica u kojim ni jedno od dvoje dece nije imalo smetnji ove vrste. Osnovna ideja rada u okviru koje je ispitivanje obavljeno bila je da proveri povezanost dečjih neurotičnih smetnji sa strukturu ličnosti odnosno patologijom njihovih roditelja.¹

Još dok je pomenuto ispitivanje bilo u toku, stalno su se nametala sledeća pitanja: šta će biti s ovom decom za pet ili deset godina? da li će ona i dalje biti neurotična ili će zrelije, zdravije? šta će biti sa njihovim porodicama opterećenim nizom nesporazuma, problema i sukoba? koliko su uposte sve ove načinjene procene tačne? šta će biti sa »parovićima« dece, tj. decom bez sličnih problema, tzv. ne-neurotičnom decom? Sve ovo što se sada radi, kao i dobijeni rezultati, mislila sam tada, dobije svoju pravu vrednosnu procenu tek u nekom budućem vremenu. Kako je obezbediti?

Procena obavljena posle određenog broja godina dala bi odgovor na dva, teoretski i praktično, sústinska pitanja: pitanje o pouzdanosti kriterijuma procene na dimenziji neurotično-ne-neurotično i pitanje o neurotičnim smetnjama kao profaznim odnosno trajnim vidovima odbrambeno-adaptivnog funkcionisanja detetove ličnosti.

Ispitivanje

U pomenurom radu tragala sam za onim činocima u okviru psihodinamike porodične grupe koji doprinose da se već na ranom uzrastu kod deteta razvijaju takvi načini psihičkog funkcionisanja koji bitno otežavaju život i njemu i porodičnoj grupi u celini. Nastale smetnje predstavljaju osnovu za mogući dalji razvoj u neurotičnu ličnost odraslog doba. Ispoljavanje ovih neurotičnih smetnji, dalje, javlja se u meri u kojoj prelazi granice roditeljske tolerancije, te ih dovodi do toga da se obrate za stručnu pomoć.

Porodica je shvaćena kao veoma složen, dinamski spreg odnosa prošlosti, sadašnjosti i budućnosti svakog pojedinog člana porodične grupe u međusobnom dejstvu, na koje (pojedince i odnose) u svakom trenutku porodičnog života dejstvuju sve ove pomenute snage i odnosi. Porodica je, dalje, shvaćena kao optimalna sredina za razvoj detetova duševnog života u pogledu njegovog osećajnog i socijalnog razvoja i sazrevanja, a u smislu porodičnog i šireg društvenog prilagođavanja, odnosno uspešnog funkcionisanja.

Neurotič dečjeg uzrasta nisuši shvatila kao bolest, već kao skup dečjih neurotičnih smetnji koji se nastale kao posledica razvoja neurotičnog odnosa prema objektima, kao odbrambeno-adaptivni pokušaj psihičkog aparata u situaciji kada zahtevi sredine prevazilaze mogućnosti raspoloživih koordinativno-integrativnih funkcija ja. U njem središtu se nalazi ponutrašnjeni psihički konflikt koji dovodi do poremećaja u psihičkom funkcionisanju, ali je on u najtejnjoj vezi sa kvalitetom roditeljskog pojedinačnog i zajedničkog odnosa prema detetu i sa detetom. Zavisno od niza unutrašnjih i spoljašnjih činilaca, neurotični konflikt, neurozu dečjeg uzrasta se daljom razvojnom »sudbinom« u istom neurotičnom pravcu, ili se u drugom, može „povući“, „nestati“, zahvaljujući povećanim snagama ja i odigrati tako svoju, u krajnjoj liniji, korisnu i konstruktivnu ulogu u procesu sazrevanja ličnosti, prilagođavanja i ovlađivanja uslovima života. I, konačno, detetove neurotične smetnje vidljivo ispoljene, preko simptoma, u suštini su znak poremećenih porodičnih odnosa i predstavljaju u spoljašnju sredinu isturenje roditeljske (pojedinačne ili zajedničke) nerešene probleme.

Cetiri osnovne hipoteze koje su proizašle iz proučavanog problema i postavljenih cijelih, trebalo je da provere da li postoje i u čemu se sastoje i zašto su povezane između kvaliteta odnosa u dijadi majka-detet (H₁), u dijadi otac-detet (H₂) i pojavu neurotičnih smetnji kod deteta. Koji su to vidovi roditeljskog funkcionisanja i čime oni stvaraju uslove za razvoj deteta? Dalje, interesovalo me je i u čemu se sastoje povezanost između kvaliteta odnosa u dijadi majka-otac (koja svojom osobenošću stvara karakterističnu dinamiku porodične trijade majka-otac-detet), koja dovodi do pojavu neurotičnih smetnji kod deteta (H₃). Naravno, i koje su to osobnosti ovog roditeljskog odnosa koje doprinose eksternalizaciji preko deteta (H₄).

Ekperimentalnu grupu su sačinjavala 32 neurotična deteta, uzrasta između 5—6 i 11—6 godina, normalnih intelektualnih sposobnosti, dobrog fizičkog zdravlja, iz potpunih četvoročlanih porodica, od roditelja koji su prosečnih intelektualnih sposobnosti i koji su (bar zavrsno) fizički i psihički zdravi, sa mladim ili starijim bratom ili sestrom. Kontrolnu grupu je sačinjavao podjednak broj ne-neurotične dece odabrane po pravilima »sparivanja« u ovakvom tipu ispitivanja.

¹ K. Kondić: »Povezanost dečjih neurotičnih smetnji sa strukturu ličnosti odnosno patologijom roditelja. (doktorska disertacija), Fil. fak., Univerzitet u Beogradu, 1980.

Psihološki su ispitani i roditelji i deca. Roditelji DST-intervjuom, Gvertos-om, Bender-HABGT® testom ličnosti, EPI-profil indeks emocija Plučići, Baranovom skalom snage ja i crtežom ljudske figure. Deca su ispitana WISC-om, Bender-HABGT testom ličnosti, GASCOM — Sarasonovom skalom za merenje opšte anksioznosti kod dece i crtežom porodice. Rezultati svih testova, kao i sa DST-intervjua, su kvantifikovani tako da su mogli da budu podvrgnuti statističkoj obradi.

Za potrebe ovog rada dovoljno je reći samo toliko da su sve četiri postavljene hipoteze potvrđene, sa nizom zanimljivih pojedinosti o psihodinamici porodičnih odnosa koje stvaraju odnosno ne stvaraju uslove za razvoj neurotičnih smetnji kod dece.

Bitno pitanje za ovaj rad, kao i za kasniji, jeste pitanje kriterijuma na osnovu kojih se vrši procena na dimenziji neurotično-ne-neurotično. Ne ulazeći ovde u složenu problematiku i dalje aktuelnog ali i nerešenog pitanja vrednovanja na skali tzv. duševnog zdravlja i tzv. duševne bolesti, treba napomenuti da je zbog uticaja razvojnih faktora ovaj problem na dečjem uzrastu još složeniji. Iz tih razloga je i postupak selekcionisanja dece kao neurotične odnosno ne-neurotične bio jedan od ključnih problema kako sa teoretskog tako i sa praktičnog stanovišta.

Pokušala sam da ga rešim na taj način što sam u DST-intervju koji je voden sa obe roditelja (a konstruisan je u skladu sa istraživanim problemom i postavljenim ciljevima istraživanja), uključila osnovne elemente koje A. Freud (1965) daje u svojoj ŠEMI ZA INDIVIDUALNO-DIJAGNOSTIČKI PROFIL DETETA. Kao kriterijume za procenu neurotičnosti odnosno ne-neurotičnosti poslužili su sledeći ključni pokazatelji psihičkog razvoja iz sledećih oblasti:

1. razvoja nagona (faza razvoja i rasprostranjenost libida, adekvatnost nivoa i kvaliteta objektivnih odnosa, kvantitet, kvalitet i usmerenost agresije);
2. razvoja ja i nad-ja (čuvanost ili defektnost ja-aparata, razvijenost funkcija ja, organizacija obrane, razvijenost nad-ja);
3. genetskih pokazatelja (regresivne i fiksacione tačke procenjene na osnovu manifestnog ponašanja, ali i na osnovu fantazmatske aktivnosti);
4. dinamskih odnosno strukturalnih pokazatelja (mesto konfliktata: spolašnji, interna-izvani, unutrašnji);
5. nekih opštih karakteristika razvoja (podnošenje osjećenja, sublimacioni potencijali, opšti odnos prema anksioznosti, progresivne razvojne snage nasuprot regresivnim tendencijama).

Na osnovu svih dobijenih podataka o pojedinom detetu, na osnovu DST-intervjua sa roditeljima, kao i pokazatelja sa navedene šeme kriterijuma uključene u intervju, vršeno je procenjivanje dece kao neurotične ili ne-neurotične. Naravno, kao i sve procene ove vrste, i ova je bila kvalitativne prirode.

* Huttova verzija Bender-Geštalt testa, uključena je u prvočitno istraživanje kao osnovni projekтивни test radi onoga što kao projekтивni test pruža, radi ekonomičnosti primene, mogućnosti kvantifikacije odnosno potsojanja skale psihopatologije i radi mogućnosti paralelne primene kod dece i kod roditelja (što je i u prvočitnom ispitivanju bilo od posebnog značaja). Za potrebe ovog rada, reči ćemo samo sledeće: u ovoj formi Bender-Geštalt je znatno dalje od klasičnih zakona percepcije. On pokušava da proces formiranja odgovora, kao i njegov krajnji proizvod, sagleda tako da „maksimalno razume, upozna jediniku: njen osobeni stil ličnosti, njene potrebe, njene konflikte i odbrane, njen nivo zrelosti, tipične načine izlaženja na kraj sa teškoćama i snage njenog ja“. Polazi od postavke da nesvesni motivacioni faktori igraju značajnu ulogu u našem opštem stilu ponašanja, nivou aspiracije, u našoj percepciji kao i razumevanju situacije sa kojom se suočavamo, kao i na naš specifičan način rešavanja problema na koje naizlazimo. Naše vidljivo ponašanje je, naime, i pored toga što je uslovljeno čitavim nizom međusobno povezanih objektivnih činilaca, u svojim biti, u velikoj meri uslovljeno i nesvesnim faktorima. Primena vizuomotornog testa kao projekтивnog testa moguća je upravo zato što on predstavlja uzorak ponašanja koji podrazumeva veoma složene funkcije. Kao i u drugim projekтивnim tehnikama (npr. Rorschach), ovi „uzorci ponašanja“ daju nam niz podataka o opštem stilu prilagođavanja, kognitivnim metodama ponašanja, afektivnom stilu reagovanja, oblasti konfliktata, specifičnim odbrambenim metodama, kao i maturacionim karakteristikama*. Jedna od prednosti vizuomotornog stimulisanja projekcije jeste činjenica da se stilovi perceptivnog, motornog i perceptivno-motornog funkcionsanja uspostavljaju, ili se bar tendencija ka takvom funkcionsanju uspostavlja, veoma rano u životu — čak pre nego što će razvilo (verbalno) razumevanje i korišćenje govora. Neki važni aspekti konfliktih iskustava, naime, ispoljavaju se veoma rano u životu kroz perceptivno-motorne oblike i stilove ponašanja, i tokom kasnijeg razvoja u detinjstvu mogu da budu pod velikim uticajem značajnih emocionalnih i konfliktnih iskustava. Ovakva iskustva ostaju „utisnuta“ u sačuvanom motornom stilu izražavanja i ispoljavanja. Zahvaljujući ovom, perceptivno-motornom, stilu može da otkrije mnogo o karakterističnim načinima odbrane koje verbalno ponašanje (pre svega zahvaljujući mehanizmima odbrane), može da prikrije. Dakle, perceptivno-motorno testovno ponašanje pruža uzorak onih aspekata ponašanja koje inače nije tako dobiti preko verbalnih testova; može da ukaze na ranije nivoe značajnih i konfliktnih iskustava i teže ga je svesno izmeniti jer je njegovo značenje mnogo manje očigledno i razumljivo samom ispitniku. Huttova adaptacija je maksimalno razradila ovu projekтивnu stranu prvočitnog Bender-Geštalt testa, pri čemu su figure, kartice, ostale potpuno iste.

Psihopatološka skala, odnosno kriterijumi procene, počivaju na koncepcijama dinamske psihologije i povezane su sa psihijatrijskim nozološkim kategorijama. Psihopatološka skala pokušava da utvrdi težinu psihopatologije i načini razliku između grupa pojedinaca koji se razlikuju po težini psihopatologije. Posebno je pogodna za izdvajanje neurotičnih ispitnika od normalnih, shizofrenih odnosno organski oštećenih ispitnika.

II Ispitivanje

„Sudbina“ ispitivane dece proverena je na taj način što je posle tačno pet godina (januar—juni 1982) izvršeno ponovno ispitivanje dece iz Eksperimentalne i iz Kontrolne grupe.* Dakle, ovo drugo ispitivanje nosi odlike follow-up studije. U kliničkoj psihologiji ovaj tip studija ima za cilj da u vremenskim razmacima ustanovi stanje jedne ili više osoba, promene do kojih je došlo u određenom vremenskom periodu i eventualnu celishodnost nove pomoći (Guilford, 1968).

Ciljevi istraživanja su dakle bili:

1. da proveri da li deca procenjena kao neurotična odnosno ne-neurotična funkcionišu na isti način i posle pet godina (sto predstavlja i proveru pouzdanosti primenjenih kriterijuma);
2. da proveri da li latentni tj. adolescentni period utiče pojačavanjem ili menjanjem pre pet godina neurotično odnosno ne-neurotično psihičko funkcionisanje ispitane dece i
3. da proveri da li u međuvremenu nastale pozitivne ili negativne promene u »spoljašnjoj sredini« ili pak razvojna ometanja utiču na osnovnu prirodu psihičkog funkcionisanja neurotične odnosno ne-neurotične dece.

Ciljevi istraživanja su odredili i hipoteze koje su gласile:

H₁ — Deca procenjena kao neurotična odnosno ne-neurotična u prvom ispitivanju funkcionišaće na isti način i posle pet godina;

H₂ — Latentni odnosno adolescentni period svojim unutrašnjim »subjektivnim« činionicima uticali su na pojavu dodatnih teškoća kod neurotične odnosno tipičnih teškoća kod ne-neurotične dece;

H₃ — »Objektivne« promene u spoljašnjoj sredini, pozitivne ili negativne prirode, uticale na osnovno psihičko funkcionisanje neurotične odnosno ne-neurotične dece i to:

H₃₋₁ — poboljšani odnosno pogoršani materijalni uslovi u porodici delovali su (pozitivno odnosno negativno) na psihičko funkcionisanje neurotične odnosno ne-neurotične dece,

H₃₋₂ — različita razvojna ometanja (rođenje još jednog deteta, bolest, hospitalizacija, hirurška intervencija, duže odvajanje, smrt bliskog člana porodice), negativno su uticali na osnovno psihičko funkcionisanje neurotične odnosno ne-neurotične dece i

H₃₋₃ — ista negativna odnosno pozitivna porodična »klima«, koja je vladala pre pet godina, i sada u istom smislu deluje na psihičko funkcionisanje neurotične odnosno ne-neurotične dece.

Psihološko ispitivanje dece izvršeno je istom skupinom psiholoških instrumenata kao i prilikom prvog ispitivanja: kontaktnim intervjuom WISC-om, Bender-HABGT-om (Hutt, L. M. 1969), GASCOM (Sarason et al. 1960) i crtežom porodice (Kondić, 1980). Uzrast dece se prilikom ovog ispitivanja kretao između 10; 6 i 16; 6 godina. Intervju sa majkom se razlikovao od prvočitnog (DST) forme, jer je ovom prilikom bio konstruisan tako da pruži podatke o ispitivanju u intervalu između I i II ispitivanja (1977—1982). Roditelji nisu ponovo psihološki ispitivani jer je to za potrebe ovog rada bilo nepotrebno.

Kako se i moglo očekivati, osnovne teškoće prilikom ovog ispitivanja odnosile su se na značajno osipanje, pre svega, dece iz E grupe. Do njega je došlo zbog preseleđenja porodice, promene škole, neodazivanja na nekoliko uzastopnih poziva kao i otvoreneg odbijanja roditelja da ponovo dođu na razgovor odnosno da dovedu dete na ispitivanje. Tako se E grupa ceo uzorak (iz prvočitnog ispitivanja), već samo na sada ispitane ispitnike. Međutim, činilo zanimljivo i vredan podstrek za neka razmišljanja. I dalje, kako se i u prvočitnom ispitivanju rezultati u intervalu između I i II ispitivanja (1977—1982). Roditelji nisu ponovo psihološki ispitivani jer je to za potrebe ovog rada bilo nepotrebno.

Što se tiče još motivacije svih roditelja iz E grupe, čak i oni koji su se odazvali pozivu po pravilu su pružali otpor dečaju oskudne podatke ili socijalno poželjne odgovore, sticaj se utisak da ceo postupak doživljavaju kao neželjeno podsećanje na neka neprijatna iskustva iz prošlosti. Nekolicina roditelja koja se nisu odazvala pozivu bili su oni kod čije dece je došlo do ponovne pojave ili pojačavanja prethodnih simptoma i teškoća, ili koji su upravo bili u situaciji donošenja nekih značajnih odluka u vezi detetovog daljeg školovanja, izbora društva, itd., a u čemu nisu uspevali da se snadju.

Roditelji iz K grupe su se uglavnom rado odazivali pozivu i spremno saradivali tokom ispitivanja. Zanimljivo je, da su suprotno roditeljima iz E grupe, ovde roditelji kod čije dece su se pojavili neki problemi (uglavnom tipični za adolescentni period razvoja), a u kojim oni nisu uspevali da se snadju, bili ti koji su odbijali da dođu ili su u razgovoru bili upadljivo udruženi. Dobijao se utisak da ih je upravo »pričastnost« K grupe, tj. »grupe dece bez cijeli kada su se u njihovom roditeljstvu pojavile teškoće.«

Što se motivacije dece tiče, ona je bila u okviru obeju grupe različita, međutim, utisak je ispitivača da je stav roditelja ono što je davalo pečat celokupnom detetovom odnosu, pa i motivaciju prema ispitivanju. Ispitivanje je, i pored toga, moglo u celini da bude korektno obavljeno.

- a. Jelena Mutavžić, obavila je ponovno ispitivanje dece iz Eksperimentalne grupe i svi rezultati u ovom radu u vezi E grupe dece i roditelja mogu se naći u njenom diplomskom radu (vidi bibliografiju) i
- b. Vesna Lazović, obavila je ponovno ispitivanje dece iz Kontrolne grupe i svi rezultati u ovom radu u vezi K grupe dece i roditelja mogu se naći u njenom diplomskom radu (vidi bibliografiju).

U tekstu se zato od str. br. 151, tj. od II ispitivanja govorи u množini. K. K.

Priroda postavljenih hipoteza i ciljevi rada uslovili su izbor statističkog postupka za obradu dobijenih podataka. Pošto ovo ispitivanje u osnovi predstavlja follow-up studiju, to je i osnovni cilj statističke obrade podataka da utvrdi da li postoje statistički značajna razlike između rezultata dobijenih na I i II ispitivanju u E i K grupi i, ukoliko razlika postoji, na kom nivou je njihova značajnost. Zato je korišćen Fišerov T obrazac.

Ovaj postupak je primjenjen prilikom obrade rezultata sa WISC-Bender-HABGT-a i GASC-a, dok su podaci sa intervju-a preko kodeksa »prevedeni« iz kvalitativnih u kvantitativne vrednosti i za njih su izračunati procenti. Črtež porodice nije mogao da bude drukčije »ocenjen« nego kvalitativno.

Rezultati

Prva hipoteza (H₁) je tvrdila da će deca procenjena kao neurotična odnosno ne-neurotična u prvom ispitivanju funkcionalisti ići posle pet godina.

Polazeći od rezultata na Bender-HABGT testu, između rezultata na I i II ispitivanju u E grupi, nema statistički značajnih razlika; u oba ispitivanja dobija se skupna skalna vrednost psihopatologije koja ukazuje na neurotični način funkcionalisanja. Poredjenje rezultata sa I i II ispitivanju u K grupi, takođe pokazuje da nema statistički značajnih razlika na skupnoj skali psihopatologije i da dobijeni skor i dalje pripada vrednosti skale određene za normalnu populaciju.

Tabela br. 1

Tabelarni pregled rezultata za I i II ispitivanje za BENDER-HABGT

E grupa	I ispit.	II ispit.	t-test	stat. zn. raz.
a. Skala opšte psihopatologije	$\Sigma M = 82,88$	$M = 79,37$	$t = 0,67$	—
b. Indikator br. 17	$M = 111,75$	$M = 92,75$	$t = 1,16$	—
c. Indikator br. 14	$M = 3,97$	$M = 8,80$	$t = 2,93$	0,01
d. Indikator br. 7	$M = 5,00$	$M = 2,80$	$t = 2,19$	0,05
K grupa				
a. Skala opšte psihopatologije	$M = 66,26$	$M = 68,82$	$t = 0,89$	0,05
b. Indikator br. 5	$M = 3,68$	$M = 1,97$	$t = 2,78$	0,01
c. Indikator br. 10	$M = 6,09$	$M = 2,43$	$t = 3,62$	0,05
d. Indikator br. 12	$M = 3,87$	$M = 2,04$	$t = 2,36$	0,05
e. Indikator br. 14	$M = 2,11$	$M = 7,59$	$t = 3,81$	0,01
f. Indikator br. 17	$M = 3,05$	$M = 8,43$	$t = 3,90$	0,01

Treba ukazati i na činjenicu da se identično skupnom skoru ponaša i indikator (br. 17) koji Bender smatra »ključnim« indikatorom neurotičnosti, a ukazuje na nedostatak anticipatornog planiranja odnosno slabije snalaženje i predviđanje u realnim životnim okolnostima, nesigurnost, izraženu anksioznost i rigidnost u opštem funkcionalisanju ličnosti (tip odbrana). Drugim rečima, i u ponovljenom ispitivanju u okviru opštег pokazatelja neurotičnog funkcionalisanja imamo značajno zastupljen i specifični pokazatelj da su kod dece iz E grupe kontrola impulsa i izvršne funkcije ja (planiranje i odlučivanje) i dalje relativno slabe za razliku od dece iz K grupe kod koje i posle pet godina postoji dobra očuvanost ja i njegovih izvršnih funkcija. [Ova] pokazatelj je u prvobitnom ispitivanju bio značajno zastupljen i kod oba roditelja dece iz E grupe).

Gore iznemo govor u prilog pretpostavci od koje se i pošlo, tj. da i neurotična i ne-neurotična deca i posle pet godina funkcionalisu na isti neurotični odnosno ne-neurotični način. Međutim, kako nam primjenjeni test daje mogućnosti i finije analize s obzirom na to da ima 17 pojedinačnih indikatora psihopatologije (koji zajednički daju skupni skor, ali i svaki pojedinačno ukazuju na neke osobenosti psihičkog funkcionalisanja ispitanika), to će — mada bitno ne menjaju značenje skupnog skora — i o njima biti reči.

Razlike su se pojavile pre svega na indikatoru br. 14 i to tako što je u E grupi podjednako zastupljen i u I i II ispitivanju, dok je kod K grupe zastupljen samo u II. U originalnom tumačenju Hutt-a, ovo je indikator organiciteta i u tom smislu se i interpretira. Međutim, kako su deca, pre svega iz E grupe, prilikom selekciranja prošla kroz ubičajeni neurološki pregled i nalazi su kod sve dece bili uredni, to se već prilikom interpretiranja rezultata sa I ispitivanja (Luria, A. R. 1976; Bojanin S. 1979) postavilo pitanje kako tumačiti dobijene rezultate. S obzirom na značaj razlike između E i K grupe u I ispitivanju, (0,01) nismo imali prava da rezultat zanemarimo. Činilo nam se da ovu razliku smemo da tumačimo kao indikator primarne neurološke matrice, odnosno onoga što se podrazumeva pod pojmom Anlage-a, tj. bio-fizio-psihološke urodene matrice koja podrazumeva i mogući rizik-faktori neke dece s obzirom na to da određuje i ono što se u učenju ja-psihologije podrazumeva pod pojmom naslednih osnova ono i ja. Moguće je, dakle, pretpostaviti da se u I ispitivanju javio u grupi neurotične dece, jer je moguća odlika njihovih naslednih osnova koje su u startu pogodovno specifično otežavajućim okolnostima pre svega na planu primarnog, neverbalnog komuniciranja u primarnoj dijadi. No, ni tada, pa ni sada, ne raspolažežemo podacima koji bi dozvolili bilo šta više od pretpostavki koje su, čini nam se, vredne dalje provere.

Rezultati koji su dobijeni u ponovljenom ispitivanju, u kome nema razlike između dece iz E i K grupe na ovom indikatoru, moguće je shvatiti jedino kao poslednicu uticaja perioda adolescencije koji je zajednički deci iz obej grupe, a koji »vidljivije« utiče upravo na ispitovanje ovog indikatora jer je u vezi sa »labavljenjem« funkcije ja koje su povezane sa promenama telesne seme i telesnog ja. U prvom slučaju radilo bi se o primarnim faktorima u smislu Anlage-a, dok bi u drugom bili u pitanju sekundarni uticaji razvojnog perioda. Naravno, i ovo ostaje na nivou pretpostavki pre nego nekog sigurnijeg zaključivanja. Bez

sumnje da bi istraživanje »ciljano« na proveru ovih pokazatelja moglo doista da osvetli neke, bar u našoj stručnoj sredini, neispitane činioce najranijeg razvoja psihičkog aparata.

Sledeći zanimljiv rezultat u E grupi dobijen je na tzv. »tipičnom« neurotičnom indikatoru (br. 7) koji ukazuje na kompluzivno odnosno fobično ponasanje, a koji u ponovljenom rezultatu koji govori o manje manifestno ispoljenoj neurotičnoj simptomatologiji u skladu simptomima blaže izraženi ili da su se izgubili (pri čemu su dobili svoju u sredini lakše prihvatanju zamenu!). Ono što se, naime, od vremena I do vremena II ispitivanja odigralo, a u cijeli, bogatstvo novih iskustava, odraslijše komunikacije sa sredinom, što bez sumnje daje razrešenje postojećih problema, pa samim tim i manju potrebu za manifestnom simptomatičnjom fobičnog odnosno kompluzivnog tipa. Može se razmišljati i o detektovom »navikavanju«, »činiočnom sazrevanju, pri čemu osnovni neurotični sklop ličnosti ostaje.

U K grupi prilikom II ispitivanja postoje razlike na pet indikatora. Zanimljivo je, među CNS-om i mogućnošću vizuomotorne koordinacije, odnosno zastupljenosti patologije na ovom planu. Kako su oba značajno manje zastupljena u II ispitivanju očigledno ih treba shvatiti kao pokazatelje dobrog, progresivnog razvoja vizuomotorne koordinacije. I indikator XII čija dva prethodna, (sa 0,01 na 0,05) može se shvatiti kao znak razvojno pozitivnog toka i dobre katekse spojilašnjih objekata, što posredno govori o očuvanosti ja i njegovih izvršnih funkcija.

Bez sumnje je zanimljivo to što se već pomenuti »ključni« indikator neurotičnosti kod K grupe u II ispitivanju javlja na nivou statističke značajnosti razlike od 0,01! Ako podsećamo da on ukazuje na emocionalnu nestabilnost, smanjenju mogućnost predviđanja i planiranja pitanje »šta sad ovaj indikator znači kod ne-neurotične dece?« u stvari nameće sam od skog, emocionalnog pa i intelektualnog funkcionalisanja. Razlika, veoma bitna, u odnosu na to da je to njihov uobičajeni, neurotični odbranama »izmenjeni« način psihičkog funkcionalisanja, dok se kod ne-neurotične dece radi o prolaznom, razvojno tipičnom i normalnom učinku koji donosi adolescencija.

Inteligencija, shvaćena kao primarna, autonoma, nekonfliktna funkcija ja bila je predmet našeg interesovanja i u I i u II ispitivanju upravo radi mogućnosti njenog sekundarnog potpadanja pod mehanizme neurotičnih odbrana. Procjenjivana u oba ispitivanja WISC-om, skupnom količniku nije bilo statistički značajnih razlika, što će reći da su i posle pet godina neurotična deca manje efikasno koristila svoje intelektualne sposobnosti od svojih parova. Iz grupe ne-neurotične dece. Ona su sada u pogledu postignuća na verbalnoj i skupnoj skali čak i značajno (stat. znač. razl. 0,01) uspešnija nego na prethodnom ispitivanju.

Tabela br. 2

Tabelarni prikaz rezultata na WISC-u

E grupa	I ispit.	II ispit.	t-test	stat. zn. raz.
SO	$M = 99,00$	$M = 101,00$	$t = 0,79$	—
VO	$M = 103,73$	$M = 100,93$	$t = 0,87$	—
MO	$M = 93,87$	$M = 99,13$	$t = 1,79$	—

K grupa

SO	$M = 110,27$	$M = 122,77$	$t = 5,45$	0,01
VQ	$M = 106,68$	$M = 122,59$	$t = 4,76$	0,01
MO	$M = 116,68$	$M = 119,18$	$t = 1,24$	—

Rezultati E i K grupe u II ispitivanju

E grupa	K grupa	t-test	stat. zn. raz.	
SO	$M = 101,00$	$M = 122,77$	$t = 3,01$	0,05
VO	$M = 100,93$	$M = 122,59$	$t = 3,02$	0,05
MO	$M = 99,13$	$M = 119,18$	$t = 2,84$	0,05

Šta bi ovo značilo? Pre svega, pošli smo od pretpostavke koja ima i svoje teorijsko potiču od razlike u primarnim intelektualnim sposobnostima dece iz dveju ispitivanih grupa (uostalom, i način odabiranja i »sparivanja« je »štiti« od ovoga), već da se radi o razlici u uspešnosti njenog korišćenja. Kao nekonfliktna funkcija ja ona može ali i ne mora da podlegne uticaju primarnih procesa i procesu »neurotizacije«, zato se i mogu očekivati da će između ispitivanih grupa dece postojati dobijene razlike u pogledu efikasnosti njenog korišćenja.

Ne ulazeći ovdje u neka dublja razmatranja o »ponašanju« IQ-a, za svrhe ovog rada dovoljno je istaći da kod ne-neurotične dece inteligencija i poređ potencijalno ometajućih uticaja adolescentnog razvojnog procesa funkcioniše kao stabilna funkcija ja; Zahvaljujući sazrevanju, pojačanoj sublimaciji i za ovaj period dosta tipičnoj sklonosti ka intelektualizaciji

(povećanje na verbalnoj ali ne i manipulativnoj skali) nastavlja da bude (više postignuće na skupnoj skali) jedna od »čvrstih integrativno-koordinativnih funkcija zdravog ja deteta na karakteristično efikasniji način nego kod njihovih parnjaka sa neurotičnim smetnjama.

(Treba, međutim, voditi računa o činjenici da je WISC kao dovoljno dobar i pouzdan test za merenje inteligencije razvojnog doba manje pouzdan na sasvim niskim odnosno gornjim uzrastnim granicama za koje je predviđen. Kako je određeni broj dece i iz E i iz K grupe dostizao njegovu gornju granicu od 15; 11 god. to je pomenute »više« rezultate kod K grupe pouzdajnije tumačiti kao da su na nivou prethodnih nego iznad njih.)

U ovu sliku se uklapaju i rezultati sa testa opšte anksioznosti (GASC-General Anxiety Scale) na kome se u ponovljenom ispitivanju neurotična i ne-neurotična deca značajno razlikuju, naravno »na štetu« neurotične dece, što nije bio slučaj u i ispitivanju. Čini se da je kod neurotične dece opšti sklop neurotičnih obrazova nastavio da uključuje i opštu anksioznost, dok je kod ne-neurotične već pomenuti skup razvojno-sazrevajućih činilaca adolescentnog perioda reducirao ranije (u i ispitivanju) zastupljenu anksioznost. Trajno prisutna u opšte psihičkom funkcionisanju neurotične dece, bez sumnje ima svoj ideo u slabijoj efikasnosti korišćenja postojećih intelektualnih sposobnosti.

Tabela br. 3

Tabelarni prikaz rezultata na GASC-u

E grupa	I ispit.	II ispit.	t-test	stat. zn. raz.
Skupni skor	M=50,22	M=54,97	t=0,80	—
Laj skala	M= 4,62	M= 3,46	t=1,15	—
K grupa				
Skupni skor	M=51,53	M=43,60	t=1,71	—
Laj skala	M= 3,74	M= 3,04	t=1,55	—
Rezultati E i K grupe u ponovljenom ispitivanju				
Skor anksioznosti	M=58,33	M=40,68	t=2,31	0,05

Od svih pokazatelia od kojih smo nešto na crtežu porodice očekivali, samo jedan — adekvatnost predstavljanja sopstvene figure — pokazao se kao značajan (kvalitativna procesual) i kod dece iz E i kod dece iz K grupe.

Kod neurotične dece, naime, neadekvatnost predstavljanja sopstvene figure u okviru porodične grupe, znatno je više ispoljena u II, ponovljenom ispitivanju u odnosu na I, a takođe i u poređenju sa istim pokazateljem u ponovljenom ispitivanju kod ne-neurotične dece. Drastično umanjena, povremeno deformisana, sopstvena figura, ako ništa drugo, ukazuje na doživljaj sebe u porodičnoj grupi, sniženo samopoštovanje, odnosno umanjeno pridavanje važnosti sopstvenoj ličnosti. Već postojeći knifliki, nerazrešeni u periodu latencije i aktivirani činilicima adolescentnog uzrasta, još više se ispoljavaju u odnosu na vreme i ispitivanja, a posebno u odnosu na ne-neurotičnu decu. Ova deca u odnosu na crteže iz I ispitivanja, crtaju svoju figuru u odnosu na porodičnu grupu, vidno adekvatnije. Ovo se može shvatiti kao rezultat razvojnog progresivnog emocionalno-socijalnog sazrevanja psihičkog aparata deteta od vremena kada su razvojni činili (uključujući i edipalni), davalci izvesne neadekvatnosti. Upadljivo adekvatnije predstavljanje sopstvene figure kod ne-neurotične dece u II ispitivanju u odnosu na vrušnjake iz E grupe jedan je od pokazatela odgovarajuće percepcije sopstvene ličnosti u okviru porodične grupe i uspešne socijalizacije koja je odgovarajuća uzrastu.

Raspoloživi materijal omogućava nam da izložimo povezane rezultate i prve (H₁) i druge (H₂) hipoteze.

Kako, prema svim raspoloživim pokazateljima, neurotična deca i posle pet godina funkcionišu kao neurotična odnosno ne-neurotična i dalje kao ne-neurotična, to je prva od postavljenih hipoteza potvrđena. Kako se očekivalo da će latentni odnosno adolescentni period razvoja uticati na pojavu dodatnih teškoča kod neurotične dece odnosno pojačanih razvojnih (možda i neurotičnih?) teškoča kod ne-neurotične dece, nisu ostvarile, druge hipoteze nije potvrđena.

Kod neurotične dece, naime, neurotične smetnje (uključujući opštu anksioznost) nisu izraženije nego ranije; neurotični sklop ličnosti postoji i dalje, s tim što su se oblici ispoljavanja neurotičnog ponašanja (simptomatologija) izmenili i bolje uklaplili u model koji odgovara socijalnoj sredini i njenim očekivanjima. Kod ne-neurotične dece adolescentne ispoljavanja (i poređ znakova nešta slabije organizacije funkcija), ne izlaze izvan okvira razvojno uobičajenog i normalnog za taj uzrast.

Treća hipoteza (H₃) je pretpostavljala da će možda neki od »spolašnjih«, »objektivnih« činilaca uticati na izmenu osnovnog psihičkog funkcionisanja dece iz dveju grupa. Na osnovu dobijenih rezultata prve hipoteze, to se, očigledno, nije desilo, ma kakve da su te »spolašnje« promene bile. No kako raspolažemo nizom podataka, imamo obavezu i da ih iznesemo.

Tri pothipoteze ove hipoteze odnosile su se na:

H₃₋₁ — izmenjene materijalne uslove (standard),

H₃₋₂ — različita razvojna ometanja i

H₃₋₃ — porodičnu »klimu«.

U vezi sa prvom pothipotezom, u približno polovini ispitanih porodica i u E i u K grupi (46,67% odnosno 57,14%) došlo je do poboljšanja standarda što je »merenec« preseljenjem u nove, bolje stanove, promenom radnog mesta na bolje, zaposlenjem starijeg deteta, odnosno oseljavanjem iz primarne porodice. Kako su deca iz obej grupe nastavila da se ponašaju na

istu način, ove promene očigledno nisu bile od značajnijeg uticaja ni za izmenu porodične »klime« pa ni njenog uticaja na psihičko funkcionisanje dece, što ujedno znači da ova pothipoteza nije potvrđena.

Što se tiče druge pothipoteze, desilo se ono što se moglo i očekivati — usitnjavanje podataka, tako da u suštini poređenje i donošenje nekih zaključaka i nije moguće. Ako podsetimo da se pod razvojnim ometanjima i njihovim uticajima na dete kao pojedinca odnosno porodicu i njenu dinamiku, podrazumevaju rođenje drugog deteta, bolesti, hospitalizacija, operacije, duže odyanja, razvod roditelja, smrt bliskog člana porodice, itd. itd., jasno je da su dobijeni podaci ne samo po svom psihološkom značenju heterogeni, nego nisu uvek ni formalno upoređivi, pa ni na nivou statističkih pokazatelia upotrebljivi. Međutim, mada ova pothipoteza ne može da bude ni potvrđena ni odbaćena, dobile smo podatak doduše »kvalitativne« prirode ali koji nije bez značaja. Naime, u situacijama razvojnih ometanja, prema izjavama samih majki koje su podatke davale, 73,33% roditelja neurotične dece ponašalo se neadekvatno, što nije bila odlike ponašanja roditelja ne-neurotične dece. Ako ništa drugo, ovaj podatak ukazuje na kvalitet roditeljskog ponašanja u životno neizbežnim ometajućim okolnostima i predstavlja prilog sagledavanju razlike između porodičnog funkcionisanja u ovakvim situacijama u E i K grupi ispitivane dece.

Naša očekivanja da će ista negativna odnosno pozitivna porodična »klima« koja je vlastila u ispitivanim grupama dece pre pet godina i sada u istom smislu delovati na njih, ostvarila se. Naime, na osnovu podataka koje su majke dale u intervjuu, odnos u većini porodica iz E grupe (66,67%) ostali su isti, tj. loši, kao i pre pet godina, ali i lošiji u preostalim (33,33%). U K grupi su odnosi ostali isti, tj. pretežno dobiti u 76,19%, bolji u 19,04%, a znatno lošiji u jednoj porodici. Zanimljivo je podatak da se u K grupi razveo jedan većem uzorku podaci o razvoju mogli da imaju drugu »specifičnu težinu«, činjenica je da i na ovaku malom uzorku, svih 15 bračaka, u okviru kojih raste i razvija se neurotično dete, nastavlja svoj zajednički život u trajno duboko neusaglašenim odnosima. Govoreći posredno sa neurotičnim smetnjama neophodno za opstanak, dobijeni rezultati potvrđuju treću hipotezu.

Ako bismo sada sažešle ono do čega smo u ovom pratećem i proveravajućem ispitivanju došle, moglo bi kao bitno da se izvuče sledeće:

— porodice koje su pre pet godina, u vreme prvog ispitivanja, svojom opštom emocijonom klimapom dovele do toga da njihova deca razviju neurotični tip odbrane i odnosa prema objektima (a i koju su radi neurotičnih teškoča koje su se manifestovalo kroz neurotičnu simptomatologiju dovode u psihijatrijsku ustanovu radi manjstručne pomoći), i danas funkcionišu na isti način — neusklađeno i nekompetentno;

— njihova deca su i dalje neurotična, anksiozna, sa manjim mogućnostima dovoljno efikasnog korišćenja raspoloživih intelektualnih sposobnosti. Unutrašnji faktori razvoja koji su delovali u periodu prolaska kroz latenciju odnosno adolescenciju, nisu bitno izmenili neurotični sklop njihove ličnosti. Međutim, dalji razvoj inteligencije, veće životno iskustvo, emocijonalno i socijalno sazrevanje, obezbedili su širi izbor mospstvenih kanala rasterećenja unutrašnjih napetosti, uticali možda na prilagodavanje na poljilo i preko izmenjene, sada porodično i društveno bolje prihvaćene simptomatologije. Ni tzv. »spolašnji« činoci u vidu poboljšanog standarda kod većeg broja medu roditeljima kao ni na porodičnu »klimu« u celini, pa ni na osnovu psihičko funkcionisanja dece;

— isto, u suprotnom smislu, važi za porodice koje su pre pet godina funkcionisale kao pretežno uskladene, kompetentne, pa su celokupnom porodičnom »klimapom« i ulogama roditeljskog para, stvarale uslove za dovoljno dobar, emocijonalno i socijalno odgovarajući razvoj dečjih ličnosti.

Na početku je rečeno da bi rezultati u ponovljenom ispitivanju omogućili odgovor na dva, praktično i teoretski suštinska pitanja: a) pitanje o pouzdanosti kriterijuma procene na dimenziji neurotično-ne-neurotično i b) pitanje o neurotičnim smetnjama kao prolaznim odnosno trajnim vidovima odbrambeno-adaptivnog funkcionisanja detetove ličnosti.

a) Dobijeni podaci su potvrdi pouzdanosti kriterijuma na osnovu kojih je izvršena procena i selekcija ispitivača za E odnosno za K grupu. Ovo dalje znači da primenjena Šema za individualno-dijagnostički profil deteta može u psihološkoj praksi korisno da posluži, ako je ugradena u intervju odgovarajućeg sadržaja, za ovu vrstu procene. Na taj način se obogaćuje i instrumentariju, neophodan u dijagnostičkom radu sa problemima razvojnog doba.

b) Što se tiče odgovora na drugo pitanje, koji je ujedno prilog psihodinamskoj teoriji neuroza razvojnog doba, on bi govorio protiv optimizma u vezi sa »sudbinom« dečjih neuroza uroza razvojnog doba shvaćenom ne kao stanje već kao proces koji ima odbrambeno-adaptivni karakter u situaciji kada zahteva sredine prevazilete detetove raspoložive psihičke snage i da može, ali i NE MORA da se zadrži kao trajni način psihičkog funkcionisanja, tj. da MO-MO-deca (15) koja su na uzrastu između 5; 6 i 11; 6 god. procenjena kao neurotična nastavljaju tako da funkcionišu i pet godina kasnije, na uzrastu između 10; 6 i 16; 6 god. Eventualni poteza treće hipoteze nismo mogli sa dovoljnom pouzdanosti da uzmem u obzir iz prostog razloga što je od 15 ispitane dece samo 5 imalo neku vrstu stručne, pomoći (psihoterapevički rad sa detetom, odnosno savetodavno-suportativni sa roditeljima). Kako poboljšanja kod dečjih neuroza nismo mogli se samo pitati da li bi se i u kolikoj meri njihovo stanje pogoršalo da ove vrste pomoći nije bilo. Okovo dobijeni podaci govore u prilog trajnosti neurotičnog sklopa i dinamike ličnosti odnosno potrebi za trajnim neurotično-adaptivnim odnosom prema objektima, ali ne o prolaznom, progresivno-izrastajućem »manevru« ličnosti u jednom (relativno ranom razvojnom) periodu života.

Ako je tako, šta bi to moglo da znači?

Pre svega, uzorak ispitivane dece je visoko selezioniran, jer se radilo o deci koju su roditelji doveli u psihijatrijsku ustanovu onda kada nisu više umeli da izduz na kraj sa detetovim simptomima i kada su detetovo ponašanje i teškoče prevaziše NJIHOVE, (roditelj-

ske mogućnosti tolerancije. Mnoga podjednako, ali i manje i više neurotična deca, nikada i ne stignu do psihijatrijske ustanove zbog veće mogućnosti roditelja da podnose neurotično funkcionisanje deteta. Dalje, tokom rasta i razvoja dolazi do lične ali i porodične adaptacije, pa samim tim i povećane tolerancije, na sopstvenu odnosno detetovu neurozu koja u brojnim slučajevima nalazi pozitivno procenjene, društveno prihváćene vidove ispoljavanja. Dovoljno je da pomenemo izuzetno uspešne, ambiciozne učenike koji tako funkcionišu u skladu sa duboko neurotičnim potrebama a ne u saglasnosti sa razvojno zdravom sublimacijom. U našem uzorku nije npr. bilo nijednog deteta koje je bilo izuzetno uspešno u školi ili u nekim vanškolskim aktivnostima, a u životu ih bez sumnje imao Uredno, čisto, vredno, ambiciozno devetogodišnje dete koje ima izuzetno razvijeno osećanje dužnosti i obaveza, koje se spremno odrice igre sa vršnjacima ili televizijske emisije da bi pripremilo sve što je potrebno za sutrašnji školski dan, koje radije čita enciklopediju nego strip, NIJE dete koje će zabrinuti ni roditelje ni nastavnike — naprotiv! Forma njegove, za nas prepoznatljive neuroze, i porodično i društveno predstavlja veoma poželjan vid ponašanja. Kad takav će biti hvatljjen i podstican, verovatno se razviti i u opšti stil i način življenja, sve do trenutka dok unutrašnje MORA (!) ne postrjne prejako i preteško za unutrašnje MOŽE i ne postane prepoznatljivo kao problem na ličnom, porodičnom pa i širem planu. Do tada tolerisani i zanemarivani simptomi kao što su npr. tikovi, sitne prisile, skučenost u emocionalnom komuniciranju itd. postaće alarmantni signali kada prerastu u generalizovanje tikove, prisilne radnje, perfekcionizmom sputan in tellectualnu (profesionalnu) efikasnost ili emocionalnu distanciranost i u odnosu na najbliže članove porodice.

Dalje, u vreme ovog drugog ispitivanja sve petnaestoro dece se nalazilo u nekoj od faza adolescentnog perioda (11; 6 — 16; 6) koji je sam po sebi dovoljno dug i dovoljno značajan period emocionalno-socijalnog razvoja, između ostalog i radi reaktivacije događaja iz ranih razvojnih perioda, te predstavlja jedinstvenu ŠANSU i za izrastanje iz neuroze ili nalaženje saglasnosti sa sopstvenom neurozom.

Sasvim je sigurno da se sa neurozom može živeti, nekada čak i vrlo dobro, ako ona načinima na koje donosi zadovoljenje i rasterećenje nekih od bazičnih potreba ličnosti ne povlači za sobom težu emocionalnog patnju ni toj ličnosti ni njenoj sredini u meri u kojoj bi narušavala bilo sopstveni bilo integritet bliskih osoba. Možda je *zato ispravnije razmišljati o tome U STA se razvija neuroza razvojnog doba nego da li se razvija ili ne razvija u neurozu odraslog doba?* Stoga se na ovom mestu nameće i pitanje: a šta će biti sa naše petnaestoro neurotične i dvadeset i petorice ne-neurotične dece za pet ili deset godina kada budu mlađi ljudi, najverovatnije već dobro zakoračili u samostalni lični i profesionalni život?

Nesumnjivo je, međutim, da ovakva prateća ispitivanja imaju svoju posebnu vrednost upravo zato što rezultate dobijene u poprečnim ispitivanjima na osnovu kojih neretko donosimo zaključke od opšteg značaja i vrednosti, podvrgavaju strožoj, realnijoj proceni, daju nam za zaključivanje više pokrića odnosno otvaraju nove probleme i postavljaju nova pitanja.

Ovo ispitivanje je izvršeno sa ciljem da bude prilog potpunijem razumevanju neurotičnih smetnji razvojnog doba kao i podstrek za dalja ispitivanja i razmišljanja ovog tipa.

Literatura

- Berger J.: *Psihodiagnostika*, Nolit, Beograd, 1983.
- Bojanin S.: *Neuropsihijatrija razvojnog doba*, Privredna štampa, Beograd, 1979.
- Freud A.: *Normality and Pathology in Childhood — Assessment of development*, The Writings of Anna Freud, Vol. VI. International University Press Inc, New York, 1965.
- Gullford, J. P.: *Osnove psihološke i pedagoške statistike*, Savremena administracija, Beograd, 1968.
- Hutt, L. M.: *The Hutt Adaptation of the Bender-Gestalt Test*, Grune and Stratton Ltd., New York, 1968.
- Kondić K.: *Povezanost dečjih neurotičnih smetnji sa strukturom ličnosti odnosno patologijom roditelja* (doktorska disertacija), Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, 1980.
- Kondić K.: *DST-intervju*, priručnik, Savez društava psihologa SR Srbije, Beograd, 1984.
- Lazović V.: *Provera pouzdanoći dijagnostičkih kriterijuma odsustva neurotičnih smetnji* (diplomski rad), Odeljenje za psihologiju, Filozofskog fakulteta, Beograd, 1982.
- Luria A. R.: *Osnovi neuropsihologije*, Nolit, Beograd, 1976.
- Mutavdžić-Vuković J.: *Provera pouzdanoći dijagnostičkih kriterijuma neuroza razvojnog doba* (diplomski rad), Odeljenje za psihologiju, Filozofskog fakulteta, Beograd, 1982.
- Sarason, S., et al. *Anxiety in Elementary School Children*, John Wiley and Sons Inc., New York, 1960.

U toku su pripreme za i ispitivanje s obzirom na to da je u periodu januar-juni 1987. god. tačno pet godina od II. a deset od I. ispitivanja. Učinilo nam se da je tema PREVENCIJE kojoj je bio posvećen 34. stručno-naučni skup Saveza društava psihologa SR Srbije (1—4. oktobar 1986 — Zlatibor), odnosno tematski broj časopisa »Ideje«, dobar povod za objavljivanje ovog rada. (K.K., V.L., J.M.)

metodologija društvenih nauka

Danas više nema potrebe braniti društvene nauke. Neke od njih — na primer, ekonomска nauka — ne zauzaju za prirodnim naukama, kako po ugledu tako i po »filozofском статусу«. Druge, možda, nisu istovetno »filozofски оправдане«, ali su prihváćene na univerzitetima širom sveta i razvijaju se u skladu sa sposobnostima onih koji se njima bave. To se, pre svega, odnosi na sociologiju. Čak i tamo gde donedavno nije bila prihváćena, kao u Sovjetskom Savezu, ona počinje da se razvija, pa čak i da se smatra društveno korisnom. U tom smislu, bitka za sociologiju i društvene nauke uopšte je dobijena.

A bila je neizvesna. Na jednoj strani, težilo se njenom utapanju u istoriju. Na drugoj strani, težilo se njenom izjednačavanju s ideologijom. I to nije bilo sasvim bez osnova. Uzmimo sociologiju za primer. U početku, a i kasnije, nije bilo jasno koji je predmet ove nauke, a ni kojim metodama se služi. Po predmetu kao da se nije izdvajala od istorije; a po metodama kao da je više trebalo da služi propagiranju vrednosti nego iznošenju naučnih tvrdnji.

Sociologija je, međutim, od početka, imala izričito naučne pretenzije. Nešto elementarne istorije sociološke misli može nam pomoći da to razmemos. Bez obzira na to da li njene početke vezujemo za onoga ko je najpre usvojio i propagirao samu reč »sociologija«, za Ogista Konta, ili za neke koji su, kao Monteskeje, u tradicionalna razmatranja i političke i pravne filozofije uneli sociološki metod, jasno je da se pomeranje prema pronalaženju društvenih činilaca kojima bi se objasnile činjenice iz istorije i iz svakodnevnog života vršilo radi naučnijeg pristupa društvu. U nekim slučajevima, pored očigledne potrebe, neposredno je uticao i primer prirodnih nauka. Smatralo se da nema razloga zašto ne bi mogle i društvene nauke da teže istovetnim naučnim objašnjenjima svojih predmeta. Zapravo, od početka, postojala je pretenzija da sociologija postane fizika društvenih nauka.

To je posebno vidljivo u delu verovatno najznačajnijeg i najuticajnijeg sociologa svih vremena, Emila Dirkema, koji je i pravi obnovitelj ove nauke. Iz tog razloga, mnogi nastanak sociologije vezuju za njegovo ime. I zaista, možda više nego bilo ko drugi, Dirkem je ističao naučni karakter sociologije i branio autonomiju društvenih nauka. To je činio kako prema onima koji su dokazivali da je sociologija samo jedna nova ideologija ili, čak, zbog sklonosti sledbenika Konta i Šen-Simona da stvaraju crkve, nova religija, tako i prema onima koji su smatrali da se sociologija može svesti na psihologiju. Ova druga struja, jaka kako u francuskoj tako i u engleskoj društvenoj nauci, smatrala je da baš naučni razlozi zahtevaju da se za društvene činjenice smatra da su one isto što i psihološke činjenice, samo takve da se ispoljavaju u uslovima masovnih ponašanja. Zapravo, ukoliko se o sociologiji uopšte

* Maks Veber, *Metodologija društvenih nauka*, Zagreb: Globus, 1986. Artur L. Stinckomb, *Ekonomска sociologija*, Academic Press, 1983. Martin Šubik, *Teorija igara i društvene nauke I-II*, Cambridge, Mass.: The MIT Press, 1982. i 1984.

može govoriti, kao o disciplini koja iznosi neke posebne tvrdnje o činjenicama koje posmatra, onda se radi o primjenjenoj psihologiji, ili, kako se kasnije ta disciplina razvila, o socijalnoj psihologiji. Prvobitni osnivači sociologije, Kont i Spenser, nisu bili u stanju da dovoljno jasno izdvoje svoju nauku iz porodice drugih filozofskih disciplina, te je stvarni naučni razvoj, pod uticajem pozitivizma pogotovo, skoro težio da sociologiju podvede pod poseban vid psihologije — i to pod onaj deo psihologije koji se bavi iracionalnijim manifestacijama ljudske prirode. U suprotstavljanju tom razvoju, Dirkem je odigrao ključnu ulogu. Danas ima mnogo nesporazuma oko određenja sociologije koje je on dao, kao i oko metodologije koju je on zagovarao. Ukratko rečeno, on je smatrao da su društveni odnosi stvari, kao i sve druge, a da je srednji vid sociološke metodologije oslanjanje na kauzalna objašnjenja. Tako posmatrano, autonomija sociologije kao da je zavisila baš od ove nesvodljivosti društvenih pojava na psihološke; drukčije rečeno, od mogućnosti da se društveni odnosi posmatraju kao uzroci kojima se objašnjavaju pojedinačna ponašanja.

Ova odbrana sociologije na izgled izdvaja društvene činjenice iz činjenica pojedinačnog ponašanja. To Dirkem nije želeo. Ipak, njegova odbrana sociologije i društvenih nauka uopšte, kao da je zahtevala da priznamo da društvo postoji na način na koji postoje i sve druge stvari — na primer, kao što postoje pojedinačni ljudi. Tako bismo bili prinudeni da kažemo da »je društvo učinilo to i to«, ne koristeći se metaforom i ne skraćujući složeniji način izražavanja. Ali, očigledno je, društvo ne može da dela; delaju samo pojedinci. Zbog toga se smatralo da je Dirkem kolektivist ili sociološki realist, što se smatralo filozofski neodrživim. Takođe, ako se želi izbeći kolektivističko tumačenje Dirkemove sociologije, ostaje problem nesvodljivosti društva na pojedinačna delanja. Jer, ako za osnovnu ćeliju društva uzmemos »društveni odnos«, onda se ne radi ni o čemu drugom nego o odnosu dvoje ili više ljudi, a tada od čitave priče o »društву kao stvari« ne ostaje ništa.

Dirkem nije tako jednostavan, i njegova sociologija, predmetno i metodološki, nije tako lako osporiva, ali njegova tumačenja nisu bila dovoljno očigledna. On je zapravo branio autonomiju društvenih vrednosti. Nema sumnje, naime, a i u drugim naukama se to prepostavlja, da se ljudi u društvenom delanju ne rukovode samo sopstvenim interesima, sasvim individualnim kalkulacijama ciljeva i sredstava delanja, već se oslanjaju na društveno ustavljena pravila ponašanja. Ova pravila ne postoje na isti način na koji postoje pojedinci koji ih sledi. Ona postoje samo ukoliko ih pojedinci prihvataju i sledi. Međutim, ona postoje nezavisno od svakog određenog pojedinca, pa tako i od svakog skupa takvih pojedinaca. Ako ih čovek ne sledi, a svi drugi to čine, on oseća posledice svog buntovništva. Ovde moramo barem kauzalne snage ovih posledica da pripisemo samim pravilima, jer uvek postoji mogućnost da se ljudi tako ponašaju da ničije buntovništvo ne dovodi do sukoba. Drugim rečima kada bi društvene vrednosti zavisele samo od pojedinačnih delanja i vrednovanja u svakom datom trenutku, nikad ne bi postojala prepreka institucionalne prirode pred bilo kakvim pojedinačnim vrednovanjima — pred čovekom bi mogao da se ispreči drugi čovek, ali ne i društvena norma. Međutim, sukobi sa normama su nesumnjivi, što govori o njihovoj autonomiji, pa i o autonomiji nauke koja se bavi njihovim nastankom, održavanjem i razvojem, tj. sociologije.

Ova Dirkemova odbrana sociologije je toliko uticajna, mada ne i lako shvatljiva, da možemo da kažemo da u sociološkoj profesiji preovlađuje stanovište: ili je Dirkem u pravu ili nema sociologije. Usled toga, paradoksalno deluje činjenica da je Dirkemova metodologija skoro bez ikakvog uticaja. Mnogo uticajniji su radovi Maksa Webera, za koga se može reći da je sasvim suprotno video sociologiju. Kao što je poznato, Dirkem i Weber su pisali u isto vreme i, po svemu sudeći, bili potpuno nesvesni uzajamnog postojanja. Nema dokaza ni da je Dirkem čitao Webera niti da je Weber čitao Dirkema. A savremena sociologija se može označiti kao spoj Dirkemove odbrane predmeta sociološke nauke i Weberove odbrane sociološke metodologije.

Najvažniji Weberovi radovi iz metodologije društvenih nauka sada su sabrani i objavljeni kod nas. No, i ranije su njegovi stavovi bili poznati, jer je uvodni deo *Privrede i društva* posvećen rasvetljavanju njegove metodologije, a i iz knjige *Protestantska etika i duh kapitalizma* može se isto

nazreti. Obe ove knjige su već ranije kod nas objavljene. Međutim, veoma je značajno da je sada objavljen ovaj izbor, jer se ceo vitijske sagledava Weberovo metodološko stanovište. Staviše, priredivač je došao na sretnu ideju da u izbor uvrsti ne samo čuvene radove o vrednosnoj neutralnosti u društvenim naukama, već i radove koji nisu neposredno povezani sa sociološkom metodologijom, ali objašnjavaju Weberovo korišćenje sopstvene metodologije za razvijanje socioloških pojmovima i za razmatranje obaveze sociološke profesije. Pored toga, ovaj izbor omogućava da se sagleda evolucija Weberovih shvatanja, od *Protestantske etike*, u vezi s kojom su napisani prvobitni metodološki članci i studije, preko *Privrede i društva*, u vezi s kojom je objavljena prvobitna verzija socioloških kategorija, pa sve do najkasnijih Weberovih preokupacija, u vezi s kojima jeste njegovo čuveno preddavanje »Nauka kao poziv«. Po mom mišljenju, šteta je jedino što u ovaj izbor nije uvrštena i Weberova studija o racionalnom i iracionalnom delanju, koja predstavlja kritiku Rošera i Knisa. Odmah ću objasniti zašto tako mislim, čime ću lakše preći na prikazivanje Weberovih stanovišta.

Naime, Weberovo metodološko učenje predstavlja pokušaj sinteze Milove metodologije, neokantovstva i Mengerove ekonomske teorije. U ovom izboru, uticaji Mila i Mengerova teže će se uočiti. To u slučaju Mila i nije tako važno, jer svaki ko se bude zanimalo za metodologiju društvenih nauka neće moći da izbegne potrebu da Weberovo shvatanje uporedi s Milovim, budući da je ovaj drugi u stvari prvi i najuticajniji metodolog društvenih nauka. Tako će uočiti i činjenicu da se Weber veoma mnogo oslanja na Mila. Međutim, njegovu saglasnost s Mengerom neće moći tako lako da otkrije, jer se on na njega redje poziva (u ovim člancima, ako se ne varam, uopšte se i ne poziva), a i inače njegov doprinos se najčešće zamenuje. A to je sasvim pogrešno. Mengerov uticaj na Webera je nesumnjivo najvažniji. I inače, Veberov napad na sledbenike istorijske škole političke ekonomije ne može drukčije ni da se razume. No, to nije, ipak, najvažnije. Najvažnije je to što se bez razumevanja Weberovog prihvatanja Mengerovih metodoloških stanovišta, odnosno Mengerove odbrane metodološkog individualizma, ne može razumeti Veberov pristup predmetu društvenih nauka i posebno predmetu sociologije. A taj predmet jeste, kako sam komentarišući Dirkema rekao, nastanak, održavanje i razvoj društvenih ustanova, tj. društvenih vrednosti i pravila ponašanja. Veber je prihvatio Mengerovo stanovište o racionalnom osnovu društvenih vrednovanja, za razliku od istoricizma i tradicionalizma istorijske škole.

No, ovaj izbor veoma dobro pokazuje nešto drugo. Veberovu odbranu samostalnosti društvenih nauka i vrednosne neutralnosti. Staviše, s obzirom na to da je ovde uvršteno i predavanje o »Nuci kao pozivu«, jasno se vidi da za laganje za vrednosnu neutralnost Veber nije shvatao kao hladni profesionalizam. Za Webera, vrednosno, čak strasno naučno opredeljenje neophodan je uslov za vrednosnu neutralnost naučnika. To su dve osnovne teme koje u ovom izboru naročito padaju u oči: odbrana metodološkog individualizma i vrednosno za laganje za vrednosnu neutralnost.

U kom smislu Veber brani metodološki individualizam? Veber najpre dokazuje da društvena nauka ne može da se svede na istoriju. Istoricitam je po njemu neprihvatljiv. Šta to znači? To znači jednostavno: nijedno objašnjenje koje počinje tako što glasi »Istorijska čini da...« ne može da se prihvati u društvenoj nauci. Istorijski razlozi ne mogu da budu konačni uzroci. Pozivanje na njih uvećava dramatičnost tumačenja, kao što daje i sjaj priči koja se želi ispričati, ali nema nikakvo naučno opravdanje. Da bi se neko objašnjenje u društvenoj nauci prihvatio neophodno je usaglasiti ga sa određenim tumačenjem racionalnog pojedinačnog delanja. Bez toga, pozivamo se na istorijske sile, čije postojanje je sporno, a i čija sila je misterična. Tu Veber sjajno kombinuje neokantovsko načelo o ideografskoj prirodi društvenih nauka, tj. o zavisnosti istorije od događaja, a ne obrnuto, s Mengerovim tumačenjem društvenih ustanova kao racionalnih tvorevina pojedinaca i društvenih grupa. Izgledalo je, pre Webera, da se ne može pomiriti stanovište da su društvene ustanove sredstva pojedinačnih i društvenih delanja sa shvatnjem o istorijskoj zavisnosti društvenih ustanova. Veber je pokazao da može. To je njegov najznačajniji doprinos društvenoj nauci. Njegovo konkretnije oslanjanje na neokantovski pojam »idealnih tipova« manje je sretno. Naime, društveni učnik ne može da se oslanja samo na pojedinačne činjenice i ponašanja. On mora da se poziva na reprezentativne pojedince i pojave. To je Veber

smatrao da se postiže korišćenjem idealnih tipova. Međutim, idealni tipovi nisu prosečni pojedinci ili tipične pojave. Oni su, po analogiji s prirodnim naukama, one činjenice koje važe u idealnim uslovima. Međutim, u prirodnim naukama idealni uslovi su i najopštiji uslovi, dok je u društvenim naukama obratno. Idealni uslovi su posebni, sasvim krajnji slučajevi, pa je njihova nužnost skoro neverovatna. No, to nije i tačka s kojom Veberovo učenje stoji ili pada.

Veberovo insistiranje na vrednosnoj neutralnosti bilo je skoro još više osporavano. Veber je smatrao da društveni naučnik ne treba da društvenu nauku koristi kao sredstvo opravdavanja ili dokazivanja valjanosti bilo kojih vrednosti. To ne znači da je potrebno da se odrekne sopstvenih vrednosti. Potrebno je samo da ih brani na način na koji se one jedino mogu braniti, a ne pozivanjem na pouke društvene nauke. Uprošćeno govoreći, Veberov stav o vrednosnoj neutralnosti možemo da posmatramo kao odbacivanje izreke o istoriji kao učiteljici života. Istorija je predmet nauke, a ne pedagogije, o politici i ideologiji da ne govorimo. To ne samo da ne skučava pojedinačna vrednosna opredeljenja već ih oslobada. Čovek je vredno-sno slobodan, pred istorijom a i inače.

To važi i za naučni poziv. U ovom brilljantnom predavanju, Veber brani vrednosnu opredeljenost za nauku. Živeti za nauku, a ne od nje, Veberovo je geslo. Bez obzira na to što nas društvena nauka vrednosno ne uzdiže, vrednosno je uvišeno baviti se naukom. Saznanje ima sopstvenu vrednost.

Ova Veberova metodološka učenja ušla su duboko u društvenu nauku. Jedan od najpoznatijih sledbenika Veberove metodologije i jedan od najznačajnijih metodologa sociologije, Artur Stinckomb, objavio je novu knjigu, gde kritikuje neomarksiste i brani Veberov pristup sociologiji. Naime, metodološki individualizam se kritikuje tako što se ukazuje na činjenicu da on ne može da objasni globalne društvene činjenice. Neophodno je, smatra se, pribegavati objašnjenjima, gde će se među uzrocima pojavljivati takvi činioci kao što su »država, revolucija, klase, istorija, kao i geografska i druga određenja«. A to su činioci koji daške nadilaze domaćaj pojedinca. Stinckomb na primerima pobija ovo stanovište. On, najpre, pokazuje da oni koji se koriste ovim kolektivističkim pojmovima pružaju potpuno nezasnovana i neobrazložena objašnjenja. Nama to može da zvuči uverljivo, ali to najčešće ne može da izdrži metodološku i činjeničnu kritiku. Potom, on pokazuje da metodološki individualizam nema nikakvih teškoća da uključi sve one činioce koji spadaju u uslove pojedinačnih delanja. On posebno razmatra ekonomski činioce, odnosno činioce koji su nezaobilazni u ekonomskoj nauci, a vezani su ne samo za ekonomске tvorevine već i za ekonomске uslove. Na primer, prirodna bogatstva utiču na razvoj trgovine. Ovo stanovište ne samo da nije u suprotnosti s metodološkim individualizmom već ga zahteva. Jer, bez racionalnog opravđenja trgovine nijedan stepen obilja je ne bi proizveo. Čovek delia u određenim uslovima i ta se činjenica u društvenim naukama ne može prenebreći. Bez čoveka koji bira, nema društvenih nauka.

Da se o čovekovom izboru može mnogo toga reći, kao i da od toga društvena nauka može samo da ima koristi, može da se vidi u izuzetnim knjigama Martina Šubika. Kada su Mil, Menger i Veber razvijali i branili metodološki individualizam, teorija igara nije ni postojala. Njen razvoj se, međutim, pokazao kao jedna od najznačajnijih potvrda valjanosti ovog metodološkog stanovišta. Staviše, i iznenadujuće, ona omogućava pomirenje Dirkemovog prividnog kolektivizma s Veberovim individualizmom. Jer, teorija igara pretpostavlja delimično samostalnu ulogu pravila ponašanja, mada ona postaje samo uz saglasnost, voljnu ili nevoljnu, onih koji se njima služe. To je upravo ono što je Dirkem smatrao, mada nije nalazio način da to jasno izrazi. A to je mogao da smatra i Veber, kada mu poiemički cilj ne bi bio važniji od diskurzivnog. Svejedno, čitajući Šubikov detaljan prikaz metoda teorije igara koje se mogu koristiti u društvenim naukama, vidimo kako se naučnost društvenih nauka i, posebno, sociologije polako približava i filozofskoj opravdanosti i metodološkoj korisnosti. A tome su i Dirkem i Veber težili, i od njih nije ostala samo težnja, već i ispravna shvatanja.

Vladimir Gligorov

zagonetka omladine

Kada su pre par meseci francuski studenti izašli na ulice i primorali premijera Širaka na pregovore i kada su se u evropskim univerzitetским centrima počeli javljati štrajkovi solidarnosti, počelo je, prvo tih, a zatim sve glasnije da se čuje pitanje — da li je to nova 1968? Nedugo zatim, kada su španski srednjoškolci demonstracijama potražili svoja prava i kada su vesti o studentskim demonstracijama počele da stižu iz Argentine, Meksika, Kine... ovo pitanje je već zvučalo panično.

Ovim najnovijim nemirima mladih samo se potvrđuje činjenica da poslednje decenije XX veka beleže vrlo česta i vrlo angažovana politička istupanja generacija tradicionalno dalekih politici.

Koliko ovi istupi govore o nastupu novih političkih generacija mladih, nemoguće je odgovoriti dok se prethodno ne daju odgovori na pitanja — šta je uopšte mlađa generacija danas, kako je nastala i kako se menja kroz istoriju.

* * *

U knjizi prof. Andelke Milić — »Zagonetka omladine — teorija i istorija omladinske strukture¹« nalazimo, kako odgovore na dobar deo ovih pitanja, tako i razvijanje jednog novog, istorijsko-genetičkog i strukturalnog pristupa poimanju omladine.

Prvi odeljak ove knjige daje sistematski pregled teorijskih osmišljavanja omladine kao posebne kategorije u durštvenoj nauci na Zapadu. No, pre nego što pristupa kritičkoj analizi ovih teorija, autorica daje vrlo značajno pojmovno razgraničenje između kategorija mladi i omladina:

»Pojam mladih odnosi se na skup osoba koje se nalaze u specifičnoj etapi životnog ciklusa kroz koju prolazi svaka ljudska jedinka, a koja se zove mladost ili doba odrastanja i sazrevanja. Ta etapa ima svoja bio-psihološka obeležja i uzročnike i kao takva predstavlja univerzalnu pojavu za sve pojedince i u svim društvinama... Dakle, termin mladi pojmovno se odnosi na jednu prirodnu zakonitost ljudskog života i sa sociološkog stanovišta se upotrebljava i može imati značenje samo kao statistička kategorija, kao skup osoba kojima je zajedničko da se nalaze u starosnoj dobi odrastanja sazrevanja².«

Nasuprot tome, termin omladina ima sasvim drugačiji pojmovni smisao. On upućuje na durštveno-istorijske karakteristike i prirodu skupine mladih osoba:

»Po našem mišljenju, termin omladina trebalo bi rezervisati za pojavu durštveno-kulturnog proizvodjenja i samoproizvodjenja

¹ Andelka Milić — Zagonetka omladine — Teorija i istorija omladinske strukture, CIDID, IDIS, Beograd/Zagreb, 1986.
² Ibid, str. 16/17.

mladih kao osobne istorijske strukturalne formacije. Omladina nije samo pojava koja se objektivno luči na temelju podruštvljavanja proizvodnje i organizacije ljudskog života i ljudskih zajednica, već je to i pojava samoproizvodnja jedne ljudske skupine na temelju kolektivnog traganja za okvirima identifikacije i stvaranja personalnog identiteta pojedinaca koji je čine.*

U svetu ovih pojmovnih razgraničenja autorica prilazi analizi značajnog dela najvažnije novije literature (od šezdesetih do početka osamdesetih godina) koja se bavi problematikom omladine i njenog mesta i uloge u savremenom svetu. Četiri dela prvog odeljka analiziraju četiri gurpe teorijskih orientacija u sociologiji omladine do kojih se došlo na osnovu posebne klasifikacijske šeme. Prva ravan te šeme odnosi se na distinkciju između pojmove mladi i omladina i autorica je tretira kao vodoravnu osu. Vertikalna osa odnosi se na razliku između statističkog i dinamičkog pristupa omladini tj. razliku između posmatranja omladine kao starosne gurpe i kao stalne obnove društva novim generacijama. Na temelju ovih kriterija izdvajaju se četiri gurpe teorijskih stanovišta: 1. teorija o mladima kao skupini u prelaznoj društvenoj ulozi i položaju; 2. teorija o omladini kao specifičnoj društvenoj gurpi (u okviru koje se analiziraju teze o omladini kao starosnoj grupi, kao obliku podkulturnog grupisanja i kao „novoj klasi“); 3. teorija o unutargeneracijskom životnom ciklusu (u okviru koje se prikazuju shvatanja o generaciji kao životnom ciklusu, genealoškim generacijama i teorije o sukobu generacija); i 4. teorije o međugeneracijskim odnosima i socijalnim ili političkim generacijama (gde se analiziraju teorije o kohortnim grupama, političkim generacijama i generacijskim pokretima).

Iz kritičke rekonstrukcije ovih teorijskih stanovišta autorica izvodi zaključke koji čine polaznu osnovu njenog vlastitog sagledavanja problematike omladine, izloženog u drugom odeljku knjige.

Kroz ukazivanje na istorijski razvoj odnosa prema deci i omladini, autorica pokazuje da omladina nastaje kao istorijska posledica kapitalističkog načina proizvodnje i da je bitno određena klasičnim karakterom građanskog društva. Razvoj omladine kao nove društvene strukture koja u stvari znači »konstituisanje jednoobrazovne „matrice“ odrastanja pojedinaca u savremenom društvu*⁴ imao je nekoliko etapa: 1. etapa »malog čoveka«; 2. etapa »mladog čoveka«; 3. etapa »dvoklasnog obrasca odrastanja i 4. etapa »poopštavanja« tj. konačnog uspostavljanja omladine kao posebne strukture.

Sagledavajući ulogu porodice i škole u okviru kojih se odvija odrastanje i pripremanje za preuzimanje uloge odraslih, autorica analizira prostore slobode koji su omogućavali ili uskraćivali individualizaciju mladih, ističući klasni karakter obrasca odrastanja.

»U tom... procesu konstituisanja omladine i diferenciranja školskog sistema kao posebnog institucionalnog sistema najoučljivije u ovom periodu jeste da se i jedno i dugo pojavljuju kao stvarnost življenja i odrastanja samo za jedan i to manji deo mladih ljudi u društvu... rezervisani su samo za deo mladih priladnika vladajuće klase... Najveći deo mladih iz naroda, koja čine radnici, seljaci, sitne zanatlige, mali trgovci, nameštenici u državnim službama, te sirotinja i lumpenproleterijat, ne učestvuju ni u omladini, ni u školskom sistemu, ili to čine samo delimično i neredovno*.⁵

Tek ubrzan tehnički progres sa povećanom socijalizacijom i birokratskom racionalizacijom kapitalističkog sistema koji ne trpi članove društva koji ne poseduju dovoljno stalno novih znanja, donosi promene u statusu mladih — poopštavajući obrazac odrastanja.

»Poopštavanje mladalačkog statusa najpre znači društvenu legitimaciju i uvažavanje posebnosti mladalačkog doba bez obzira na socijalne, klasne, rasne, nacionalne i druge karakteristike i obeležja mladih ljudi kao pojedinaca*.⁶

Ovo poopštavanje, međutim, ne ukida razlike koje u okviru ovih karakteristika već postoje, ono umesto toga propisuje jedinstven obrazac odrastanja za sve mlade, ostavljajući ih i dalje u neravnopravnom položaju, kako međusobno — unutar posebnih segmenata, tako i prema društvu.

Oslobađanje od autoriteta porodice i škole mase mladih koji ostaju u alimentiranom položaju u odnosu na roditelje i društvo jeste rezultiralo snažnim kreativnim delovanjem u kulturi, ali ta sloboda je bila prividna jer je ostala u okvirima omladinskog rezervata, a ta kultura je, čak i kao podkultura, bila vrlo brzo prerađena u prihvatljive oblike i postala deo životnog stila ne samo mladih.

Naglašavajući da poopštavanje obrasca odrastanja donosi »obema klama i njihovom podmlatku podvlačivanje sa ciljem stavljanja pod neposrednu kontrolu i upotrebu od starne proizvodno kapitalističkog sistema*,⁷ da su mladi izolovani od ostalih delova društvene strukture i da ta izolacija otvara prostor svakovrsnoj manipulaciji i ideologizaciji autorica zaključuje da izopštenost mladih iz ostalih strukturalnih segmenata društva mora rađati potrebu imanentne aktivnosti mladih, i to aktivnosti jedne posebne vrste, izgrađivanju vlastitog identiteta.

»U društvenoj situaciji koja ne dozvoljava automatsko identifikovanje kroz učešće u tradicijskoj praksi, ali čini sve težim dolažeњe do identiteta putem identifikacije sa poznatim i personalizovanim reprezentima autoritarnih struktura, proces identifikacije postaje sve neizvesniji. U tim okolnostima, traganje za identitetom, koje predstavlja lični problem svake mlađe individue, postaje društveni problem omladine*.⁸

Aktuelnost ove potrebe jezgrovitog iskazane u studentskom buntu 1968. godine kroz parolu: »Lično postaje političko«, ogleda se u samosvesti novih društvenih pokreta koji stupaju na scenu savremenog sveta početkom ove decenije. I mada ti pokreti nisu isključivo, pa ni pretežno omladinski, oni predstavljaju predivnu šansu za »proces ukidanja omladine kao istorijske objektivizacije... kroz dosledno uključivanje mladih kao ravnopravnih učesnika u društvenom kretanju kojim se menja i stvara istorija*.⁹

* * *

Analiza omladinske strukture u ovom radu (čije je vrlo kratko, završno poglavlje posvećeno omladini u jugoslovenskom društvu) predstavlja značajan korak napred u razvijanju još uvek slabih teorijskih osnova jugoslovenske sociologije omladine, pružajući kako pregled teorija o omladini kakav do sada kod nas nije prikazan, tako i ustanovljujući jedan nov i argumentovano utemeljen pristup izučavanju ove problematike.

Dubravka Žarkov

³ Ibid, str. 17.
⁴ Ibid, str. 78.
⁵ Ibid, str. 91.
⁶ Ibid, str. 96.

⁷ Ibid, str. 110.
⁸ Ibid, str. 114.
⁹ Ibid, str. 114.

skj, kriza, demokratija

Pisati o položaju Saveza komunista Jugoslavije u periodu produbljenja durštvene krize u Jugoslaviji, istraživati učinke krize na partijsku praksu je složen zadatak koji zahteva temeljno poznavanje jugoslovenskog društva i, posebno, unutrašnjih odnosa u samoj partiji.* Istraživanje koje je sveobuhvatno postavlja niz objektivnih teškoća, a pred istraživača se posebno postavljaju teškoće subjektivnog karaktera, jer je on objekat na koga utiče proces (kriza) koji posmatra. Svi mi, kao građani jugoslovenskog društva izloženi smo delovanju krize, a njene ekonomske i socijalne posledice utiču na našu svest i odnos prema praksi. Istraživač ima odgovoran zadatak da saopšti rezultate istraživanja i obavezu da saopšti objektivne nalaze o društvu do kojih je došao, pri čemu se i sâm suočava sa nizom nerazrešenih dilema. Vladimir Goati se vec više godina bavio istraživanjem Saveza komunista od regionalnih do, zasad jedinog opštej jugoslovenskog, istraživanja »Svest i angažovanost članova Saveza komunista« (1982. godine). Sa razlogom se od takvog istraživača očekuje izricanje celovitih i kompetentnih ocena, posebno i zbog toga što opredeljenje za istraživanje partije korespondira sa njegovim poznavanjem tehnika i metoda ispitivanja javnog mnenja, čijim se istraživanjem bavio više godina.

U studiji *SKJ, kriza, demokratija* otvoreno je više pitanja koja su suštinska sa stanovišta rešavanja aktuelnih duršvenih problema: kriza i perspektive njenog rešavanja (str. 18—30), SKJ i interesi (str. 31—55), SKJ u političkom sistemu (str. 56—71), pitanje interne demokratije u SKJ (str. 72—90). Poglavlja od VII do X sadrže razmatranje odnosa unutar partije, sa naglaskom odnosa između rukovođstva i članova, kao i analizu idejno-političkih razlika i distribucije uticaja između članstva: idejna opredeljenja članova (str. 107—124), angažovanje članova (str. 125—139), distribucija moći u članstvu (str. 140—152). Završno poglavљje sadrži analizu dosadašnjih istraživanja SKJ, koja ima niz zanimljivih metodoloških i teorijskih kritičkih napomena, na koje treba da obrate pažnju ne samo istraživači, već i oni čitaoci kojima je stalo do sagledavanja današnje političke prakse jugoslovenskog društva.

Autor ukazuje na teškoću objektivnog i odgovornog istraživanja društvenih procesa koji su u toku — sto je, teorijskim jezikom rečeno, slučaj sa postojećom duršvenom krizom u Jugoslaviji. Taj proces traje više godina i još nije završen. Istovremeno, kao istraživač nastoji da objasni uzroke i moguće rešenje krize, sa stanovišta delatnosti partije koja, po Statutu usvojenom 1958. godine i Ustavu SFRJ iz 1974. ima vodeću ulogu i odgovornost za razvoj društveno-ekonomskog i političkog sistema Jugoslavije. Naravno da sva pitanja koja su veoma važna za ocenu delovanja SKJ nisu mogla biti razmatrana u jednoj monografiji. Izostavljeno je veoma važno pitanje međunarodnih odnosa i delovanje irendente na Kosovu. Ovo je utoliko važnije što je posle početka ekonomske krize i devalvacije vrednosti dinara (1980) to bio pokazatelj duboke duršvene krize. O suštini krize autor daje sledeću ocenu: »Svest o krizi danas je široko prodrla o čemu ubedljivo svedoči dramatična konstatacija izнетa u Predilogu zaključaka CK SKJ o ostvarivanju vodeće uloge SKJ i jačanju njegovog idejnog i akcionog jedinstva« (juli 1984): »U razvoju socijalističkog samoupravljanja došli smo do raskršća na kome se opredeljuje dalja sudbina, sadržaj i mogućnosti socijalističkog samoupravljanja« (str. 18). Jugoslovensko društvo, posle duže faze razvoja, početkom osamdesetih godina je postalo stagnantno, da bi se stagnacija pretvorila u veoma ozbiljno zaostajanje u odnosu na evropske države, kako na ekonomskom tako i na socijalnom planu, a uz to je primetan nedostatak kolektivne volje da se ostvari privredna i društvena reforma. Zapravo, proširujući problem kojim se studija bavi, postavlja se pitanje socijalne raslojenosti i socijalnog interesa za duršvene promene. Budući da neki duršveni slojevi poseduju takvu koncentraciju moći da ne žele promene i stvarno ih ometaju, dok drugi pripadaju svetu materijalne oskudice u kojem borba za materijalnu

* Dr Vladimir Goati: *SKJ, kriza, demokratija*, Teškoće političke avangarde danas. — Zagreb, CDD (Političke teme, Biblioteka suvremene političke misli Velika edicija), 1986, str. 161.

estetika i duh »lepenskog vira«

Povodom poslednje izložbe slika Milića Stankovića u briselskoj galeriji Alber L i beogradskoj galeriji Kulturnog centra neophodno je ukazati na neke bitne estetske domete slikarevog stvaralaštva!

Ovaj, pozni ciklus od dvadeset devet izloženih slika, brižljivo i do perfekcije tehnički oblikovan, pretpostavlja izuzetan kulturni događaj sezone u nas.

Čudesni slikar, osobenog estetskog izraza, ovoga puta nas još dublje uvodi u sazvežđe neistraženog i tajanstvenog. Mitski simboli i prepoznatljivi etnografski korpus, specifične iracionalne interpretacije, odlika su Stankovićeve ekstravagantnosti koja nije čivijaška i lokalna kako to tvrde neki likovni kritičari (Markuš, Kusovac), jer izvire iz univerzalnih i stvaralačkih tokova umetnosti koja nije deljiva i svodiva na lokalno i balkansko. Slikareva estetika je u funkciji univerzalnog, jer je građena složenim sintetičkim postupkom na fonu opšteg, a ne usko folklornog i regionalnog.

Slika (»Zlatni konji Etrurije u pratrni za Radovanom i Desankom«), više-slojne-složene estetske strukture, koja predstavlja vrhunac umetnikovog stvaralaštva, sa krilatim, andeoškim konjima koji prate »usnule« roditelje slikara i predmete kao deo mita i tradicije, ali i onog andeoškog i najčistijeg u sveopštoj čovekovoj istoriji u svet najdubljeg metafizičkog poniranja, ali i večnog trajanja, jer brzo, poput smrti nestaje »tama« »usnulih« mudraca, a iza lunarnog plavetnika, iz kosmičkih, ljubičastih dubina, meteoriski dolazi novi embrionalni život da produži večno trajanje istog.

Kontroverzni likovni stvaralač, koga belgijski kritičar Alen Vire naziva Dalijem Istoka, zaokupljen je slikanjem mitologije i praistorijskog rituala. Njegove slike, sa motivima skulpture Lepenskog Vira, asociraju na tragično nestajanje visokorazvijene dunavske civilizacije pre osam milenijuma. Ribolike glave, uternjene u istorijsko biće ovoga podneblja, sa očima uronjenim u beznade i »pogledima« izgubljenim u kosmičkom beskraju opominjuće prete!

Glave sa Lepenskog Vira, uočljivo primetne na opustelom i mističnom pejzažu zastrašujuće prete novom apokalipticom, slično onoj koja je zadesila Maju, Hazare i razvijenu kulturu Lepenskog Vira. Maštoviti slikar, kombinacijom »iščezlih« i sadašnjih motiva uspostavlja istorijski kontinuitet dovodeći u dodir prošlo i sadašnje. Strah za sudbinu sadašnje civilizacije uočljivo je primetan. I, zaista, možda je fatumski kraj ove, protivurečne i dezintegrисane kulture isti kao i onih davno iščezlih!

Slikom »Kosmički praroditelji pred Heraklovim Stupovima« Milić Stanković zadire u neki, nama nepoznati mistični — »paralelni« svet. Statična priroda se vinula prema nebesima, ali i poneka glava sa Lepenskog Vira, začuđujuće počinje da levitira u prostoru.

Svi predmeti odlazeći sa Zemlje pohitili su prema nepoznatom, jer je tajna ove i prošlih civilizacija, prema slikarevom »otkrovenju«, ipak ispisana negde u kosmičkom beskraju. Magične figure, odvojene od svoje matice, a raspete među zvezdama tragaju za svojom suštinom.

Balvani, sita, vretena, čardaci, ali i ljudska tela postaju sićušne i u senkama nebeskih tela, tek naziruće figure. Ovo, proročko estetsko oblikovanje je sastavni deo novog likovnog istraživanja Milića od Mačve. Ali, ovde se ne radi o novoj metamorfozi, već o prevladanom nadrealizmu.

Nepristrasni kritičar mora priznati da se Milić Stanković (slikar iz kruga likovnih stvaralača nekada okupljenih oko »Medijale«) ovom serijom slika koju karakteriše rafinirana estetika, fascinantna metafora, izražajna čistota i transcedentno razmišljanje svrstava u osobene i značajne slikare naše epohе!

Dragan Popović

* Povodom izložbe slika Milića od Mačve — »Lepenski Vir«

sposobnost partije iskazuju se i putem poverenja koje članstvo daje svom rukovodstvu.

Statičnost jugoslovenskog društva sredinom osamdesetih godina je i posledica (objektivna i subjektivna) delovanja Saveza komunista, koji nema dovoljno snage da se idejno, kadrovski i generacijski obnovi. Autor precizno klasificuje različite interese unutar SKJ koji su samo deo problema, jer najveća teškoća je u zameni klasnog principa nacionalnim i podela organizacije po republikama kao nosiocima nacionalnih interesa. Federalizacija partije bitno je uticala na slabljenje akcione sposobnosti i idejnog jedinstva Saveza komunista. Jednostavnije rečeno, promena koju očekuje većina članstva je jedinstvena partija koja zastupa jedinstveni jugoslovenski interes, cnavljanje ideja i metoda rada. Autor zaključuje: »U stvarnosti, međutim, programski i ustavni postulati ne ostvaruju se u dovoljnoj meri: umesto dominacije radničko-klasnih interesa, u praksi prevladavaju interesi slojeva vezanih za vlast i hijerarhijsku organizaciju rada« (str. 37). Odsustvo političke dinamike i uspešnog delovanja SKJ izazivalo je promene u stavovima članstva, pri čemu je izrazito pomeranje od demokratskih ka autoritarnim odnosima i rešenjima. U poglavljiju »SKJ u političkom sistemu« Goati ukazuje na rezultate empirijskog istraživanja sprovedenog 1982. godine, u kojem je 10% ispitanika-članova Saveza komunista izjavilo »da SKJ treba da preuzeme u svoje ruke upravljanje društvenim poslovima« (str. 61). Porast birokratsko-unutarne i hijerarhijskih odnosa mogao se očekivati, s obzirom na neprevladane ostatke idejnog dogmatizma i stepen političke kulture i političke svesti u sastavu partijskog članstva, ali i celokupnom društvu. Tendenциja jačanja autoritarnosti bila je očekivana ukoliko se kriza produbljuje a problemi ostaju nerešeni.

Studiju Vladimira Goatija treba čitati kao doprinos aktuelnoj diskusiji o pravcima rešavanja krize jugoslovenskog društva. Autor pregnantno, veroma kvalifikovano i argumentovano ukazuje na slabe tačke i žarišta krize, sa ciljem da ukaže na mogućnosti rešavanja problema. Stoga smatramo da je važan njegov zaključak o suštini uloge i delovanja SKJ: »Bogatstvo teorijskog promišljanja o revolucionarnoj partiji koja još nije osvojila političku vlast, koja nije izvršila taj deo istorijskog zadatka, sugestivno utiče na opredeljenja i kad je reč o Savezu komunista Jugoslavije u savremenim uslovima (...) Delovanje tih stereotipa možemo, na primer, uočiti u tekstovima u kojima se najčešće naglašava isključivo potreba da Savez komunista Jugoslavije deluje kao snaga revolucionarne promene — što je sasvim istinito — ali se pri tom zaboravlja da on, u nekim aspektima, mora biti i snaga konsolidacije, osiguravanja već ostvarenih progresivnih društvenih promena« (str. 157). Autor kritički razmatra slabosti Saveza komunista Jugoslavije, sa osnovnom metodološkom optimističkom opredeljenjenošću. Međutim, u praksi imaju veoma malo razloga za optimizam; za razliku od rukovodstva KPSS koje je preduzeo dugoročne mere u cilju realizovanja privrednih i društvenih reformi, Savez komunista deklarativno se zalaže za tehnološki razvoj, a u praksi ne uspeva da ostvari centralizaciju tržišta i jedinstven pravni sistem kao uslove izlaska iz krize.

Studija Vladimira Goatija SKJ, kriza, demokratija je podsticajna time što otvara niz pitanja za raspravu. Pravi način na koji treba da bude razmotrena je javna rasprava u kojoj bi se suočila različita gledišta i podrobnijsi osvetlili autorovi stavovi izneti u knjizi.

Dubravka Stajić

jalni opstanak ukida angažovan politički odnos prema durštvenoj krizi; problem sa kojim se suočava i SKJ i veći deo durštva je u tome što kriza može da se rešava jedino političkim sredstvima, a za takva rešenja velika većina stanovništva, iz svih društvenih slojeva, nije spremna. Partija avangarde ima zadatak da u toj složenoj situaciji definije sopstvene ciljeve i taktiku u skladu sa zahtevima aktuelnih problema. Ako se takva partija iscrpljuje u ciljevima označenim pre više decenija u Programu, opada i mogućnost za promene. Autor o ovom problemu kaže: »Partija koja nastoji da bude avantgarda u durštvu koje se dinamično i konfliktno razvija — kao što je slučaj sa našim — mora biti u stanju da permanentno pronalazi najadekvatnija rešenja za različite izazove heterogene prakse. Da ta rešenja ne bi bila samo puki refleks, u stvari diktat društvene empirije, nego da bi vodila oživotvođenju strateških ciljeva avangardne partije neophodno je da ih prožima jedinstvena inspiracija, da se u njima bez teškoća vidi crvena nit« (str. 14). Međutim, ovde se i nalazi najveća teškoća u rešavanju krize. Pojedine autore tvrdnje imaju konotaciju teorijskog i metodskog optimizma, kao na primer »prostor za demokratski dijalog u našoj zemlji je danas širi nego ranije« — ne ulazeći u tačnost ove ocene, smatramo da je broj veoma složenih problema sa kojima se suočava jugoslovensko društvo, pre svega ekonomskih, toliko velik, da sloboda dijaloga sama po sebi predstavlja veoma apstraktan rezultat ako nedostaju stvarna sredstva (finansijska, operativna i druga) za realizovanje predloga. Za potpunije razumevanje stavova autora potrebno je prihvati njegovu sopstvenu kritičku distancu: »Stranice koje slede mogu biti shvaćene i kao pledoaje za debatu pa i kao 'dolivanje ulja na vatru' kritičke i nadajmo se plodne rasprave o Savezu komunista Jugoslavije« (str. 16).

U oceni ekonomske krize Vladimir Goati uglavnom prihvata stanovišta drugih jugoslovenskih autora: »Od početka osamdesetih godina stopa inflacije je izuzetno visoka, a od 1978. otpočeо je trend opadanja realnih ličnih dohodaka« (str. 20). Među ostalim ocenama, zapazili smo jedan veoma uopšten zaključak koji smatramo i netačnim, te ga navodimo u celini: »U nas od rata naovamo nikada nije postojala autonomija ekonomije u odnosu na politiku, nego se jedino moglo govoriti o izvesnoj većoj ili manjoj marginalnosti slobode ekonomskih subjekata u donošenju mikro odluka« (str. 21). Ovakav zaključak nije u celini tačan, jer je u prvom razdoblju posleratnog razvoja, zbog potreba industrijalizacije bilo neophodno, i jedino moguće rešenje, administrativno upravljanje privredom. Ovo treba naglasiti u svrhu istinitog poznavanja osnovnih činjenica iz jugoslovenske prakse, kao i u svrhu tačnog upoznavanja mlađih generacija sa prvim godinama posleratnog razvoja jugoslovenskog durštva; da se retroaktivno ne bi osporavali veliki napor u industrijalizaciji zemlje, treba podsetiti da je centralistička privreda bila onaj model koji je u prvoj fazi razvoja privrede omogućio izgradnju kapitalnih objekata, i da je tek nakon te faze i decentralizacije odlučivanja moguće postavljati pitanje opravdanosti upravljanja privredom pomoću političkih instrumenata, da li je postojala opravданost političkih intervencija i u kojoj meri. S tim u vezi, treba precizno diferencirati pitanje političke decentralizacije od ekonomske dezintegracije. Iako je, što ne treba posebno obrazlagati, jugoslovenski federalizam zasnovan na većem stepenu decentralizacije od federalizma u istočnoevropskim socijalističkim zemljama, jedinstvo privrede mora biti ostvareno, jer je autarkičnost privrede ugradila svoju veoma visoku cenu u stopu inflacije u Jugoslaviji. Dezintegracija tržišta pojačana je intervencijama durštveno-političkih zajedница, koje su preuzele ulogu države i funkcije u finansijskoj sferi. Ovakvi zahvati od strane opština nespojivi su sa pravnom praksom i finansijskim propisima modernih država, u kojima postoji težnja ka centralizaciji posebno u ekonomskoj i finansijskoj sferi, posebno u vođenju poreske politike. Sve ove činjenice autor navodi neposredno ili se poziva na osnovne partijske dokumente koji se u praksi realizuju. Ekonomska integracija i koordinacija delatnosti svih privrednih subjekata je nužnost u cilju omogućenja razvoja jugoslovenske privrede. Razumljivo da iza atomizovane privrede stote atomizovani interesi i čuvanje stečenih privilegija, što autor ne eksplicira kao poseban problem, već procenjuje sa stanovišta opeartivnosti SKJ kao nosioca i odgovorne organizacije za sprovodenje svih političkih aktivnosti u Jugoslaviji. Goati se bavi socijalnom dinamikom, posebno unutarnjim konfliktima, kao posledici krize celokupnog društva. On ipak nije ukazao na uzroke birokratizacije i otudenosti partijskog rukovodstva kao doprinos slabljenju ugleda i uticaja partije. Idejna i akciona